

АЛЕКСАНДЪР БАЛАБАНОВ

И АЗ НА ТОЯ СВЯТ

chitanka.info

*Във връзка със 100-годишнината от рождението на Александър Балабанов — 30 януари 1879 — събра, подреди и редактира с любов към своя незаменен учител признателният ученик **Тодор Боров***

Искам всичко да кажа^[1], но засега само някои неща. И само похубавите, лошите ще има да ги кажат сто души след смъртта ми, както ги казват триста души още при живота ми...

Може да разсъддя мнозина мои близки и приятели, може да разплача мнозина от гняв и от буна.

Едно да знаете: мразя и обичам някои работи, човек — никого не мразя. Кажа ли — човек е човекът, простени му са от мен всички грехове. Защото от всички най-грешен съм аз.

Кого ще съдя!

Но, увлякох се, забравих да кажа какво мразя най-яростно.

Преди всичко — непризнателността. Тя е смъртен грях. Тя не може с нищо да се изкупи.

Мразя мазните братя Мазникови...

Мразя лицемерите.

Мразя бабаитите: защото те са всъщност най-подли и най-страхливи.

Мразя егоистите, защото са по̀ скотове от животните.

Мразя нахалните и техните хиенски очи.

Но от всичко на земята и на небето най-люто мразя тия, които изнасят на показ скромност, за да я продават на овците. Обикновено това са хора, качени на някое високо положение, големци или богаташи, които парадират със своята скромност пред отритнатите, пред нещастните, пред сиромасите.

За тях нямам прошка. Ако и вие, мои читатели, забележите такава скромност, ако моята скромност не ви се види истинска и ако моята не е само смирение — не ме четете...

* * *

„Камък пука се от мраз.“ Аз, едва почнал 14-ата си година, трябваше да напусна училището и, да стана селски бакалин в едно турско село в Щипско, гдето беше нашият чифлик тогава, опустял от напастите на времето...

Но не така прост бакалин, а с едно магаренце да пътувам из селата и да нося на бедните най-потребното. Кучета ме лаеха, кучета ме ядяха, студ ме гореше — аз пътувах по гори и планини, по полета и през реки за търговия. И повече по турски села и селища.

И, изглежда, печалбите не бяха много големи, защото, когато умря сестричката ми Славянка и дъщерята на чичо ми, нема пари за попа и за погребение, а аз заедно с баща ми ги погребяхме в градината, под снега, с някои гръцки молитви от мен.

И, все пак, можах да дойда в София да продължа... мизерията си.

Но бях крайно щастлив и весел, пътувах безплатно от Щип до София. Безплатно — зловни душици, не бързайте да извикате — „пак той безплатно“. Аз пребродих Плачковци и Лисец планина и всички реки и гори с моето магаренце, което се хранеше само... Тръни ядеше то, и вашите малки душици...

Дойдох в София — и го продадох за 49 лева — и имах с какво да живея повече от месец.

Сетне пак, когато изях магарето си, продадох един френско-български речник от Богоров, оригинал. Той бе толкова оригинален, щото, който го отвореше, почваше бурно да вика, да киха... Някакви сиинитни буболечици пълзяха по страниците му. И знаеха френски. Но аз го продадох за цели пет лева на тогавашния търговец-бакалин Димо хаджи Кочов, който имаше магазин „Солун“ там, при паметника на Левски... Мой познат от Солун, гдето бях учил две години.

И първото нещо, което купих с тия пари, беше едно черно като боровинки сухо грозде от самата му бакалница и го залапах като вълк, кога лапа младо ягне в Стара планина... Толкова отдавна не бях лизвал нещо сладко...

И се заселих в къщата на едни благородни русконемски евреи — Файнберг. Аз нямах нищо. Но и те нямаха нищичко. Имаха само едно нещо повече от мен, което аз още нямах: дългове. И, все пак, у тях идваха големи хора, искам да кажа големи глави. Идеше най-често професор Милюков^[2], идеха други професори, пиеха, чай, чай, та

чай... Семейство Файнберг бе дълбоко културно и образовано, бе западнало до просяшка тояга от едно железнично предприятие...

Там пиех и аз чай, чай...

Но и много знания и мисли пиех аз там. Дъщерите и синовете, също ученици като мен, знаеха добре доста езици, познаваха европейската и руската литература отлично, декламираха ми Гете и Шилер, и Байрон, и Данте... Свиреха ми Бетховен и ми разказваха за него по цели нощи — пък и аз намирах какво да им кажа...

И настроения, настроения, само настроения...

Щом пукнеше пролетта, щом запееха славеите в Цариградската градина (сега Борисова)^[3], аз доброволно се изселвах от квартирата на Файнбергови, за да могат те да спечелят нещо от наеми на стаи, които даваха на дошли от провинцията на летуване в София.

А наесен пак се прибирах при тях.

На дъщерята на един кърпач на обуча давах уроци по геометрия — да ми кърпи обучащата. На синчето на една перачка помагах по всичко, тя ме переше, хранех се с маслини и с халва и с остатъците на бай Алекси, който е още жив и благословен от мен, и е вече не баничар с тенеке по улиците, а с голяма челяд и с магазини...

А в семейството на тогавашния многообразован предприемач Гошев давах уроци по всичко — макар и да бях едва 14–15-годишен. По латински, по български, по история и по гръцки. И там имах три пъти в седмицата топъл обяд. И понеже те говореха на софрата по френски, аз доста използвах и това.

А табла играех с всички, дори и с учителите си...

Една пролет там си бяхме построили от шума и тръстика и от бъзове една хубава барака с един мой съученик, също като мен охотен, Панайот Байчев се казваше, беше пъргав и силен като лъв, интелигентен, най-безстрашният човек, беше отличен гимнастик — и беше само с една ръка. Дясната му бе изгоряла в ранно детство...

Него пребиха като пес безмилостни подлеци във време на септемврийските събития и го заровиха в Шумен, и аз доста плаках за него...

Та, бяхме с него в тая колиба на Мая.

Една нощ, една такава майска нощ — току запука и застреля около нас, просто като в сражение. Аз съм си боязлив по природа, не е

чудно, ако съм се изплашил. Но той, той — тоя Панайот... И той се бе изплашил, бяхме деца на 15 години.

Щом видях, че и моят Панайот се бои, казах си: „Изтрепаха ни, ойдохме си...“

А стрелянето не спира, та не спира... И то, многобройно и често. Пък и залпове.

— Слушай, — каза Панайот сериозно. — Тука тая наша колиба, от шума и от клечки, няма да ни защити. Освен това ние сме тука на най-високото на Цариградската градина. Трябва да се скрием.

— Добре де! Казвай как и накъде. Нощта е майска, но нали е нощ!

— Ще ходим на четири крака, ще пълзим...

И наистина, той напред, аз след него, все на четири, все на четири, с краката и с ръцете, вървим ли вървим. Минахме цялата градина, излязохме пред Орловия мост. Но пуканицата все не спира. Около Орловия мост, чак до сегашния университет — пустиня: ни къщичка, ни колибка. Никакъв заслон. Там, гдето сега се издига луксозната сграда на университета, само там имаше една ниска продълговата къща с голям прозорец, обрасъл в бъзе и коприва. Къщата бе държавната химическа лаборатория. Разсилният бе от Щип и ми беше познат. Предложих да се отбием там. И все на четири навлязохме в двора. Зидове нямаше дворът — и все не смеем да се изправим. Хлопаме, никой не ви отваря. Може би са помислили, че са навлезли крадци да крадат златото от изстърганите монети и пръстени и гривни.

И се приютихме в бъзовете. Няколко кокошки изкряхаха. Те, кокошките, много обичат да нощуват между бъзите. Кокошинците не могат да търпят миризмата на бъза.

Като се събудихме у зори, пуканицата бе спряла вече.

Разпитахме и разбрахме, че имало маневри по бърдата над тогавашната Цариградска градина... с халосни патрони...

Намерихме колибата си непокътната, и нашата никаква покъщнина. Поомихме се при вирчето, образувано от крана за поливане — и право в гимназията.

Що бе разправяне, що бе жестове и смях. Той на една страна, аз на друга група... Герои!

И ни бе драго да чуваме:

— Бееей! Бей!

Вечерта не се решавахме да спим в колибата, а решихме пак в къщата на Файнбергови, в една барака в двора, понеже всички стаи бяха заети от курортисти.

Чудна е тая къща! Всичко се изменя в София, събориха се големи сгради — тя и досега си стои на ъгъла на улица „Стара планина“ и „Дунав“. Неизменна, мрачна, виран^[4], олющена, няма.

Стоят и кривите стаи, стои и балконът, който още тогава беше опасен с гнилите си греди и дъски. Стоят и моите спомени и поезии по первазите му... Често минавам и сега оттам. И се мерзелят пред мен сенките на Шилера, на Байрона, Тургенев, особено Надсон и Фет, Пушкин, Лермонтов, Толстой, а Достоевски просто ме вика в тъмата... „Давно ль под волшебные звуки носились по зале мы с ней; теплы были нежные руки, теплы были ласки очей...“

* * *

Една февруарска вечер, както пиехме с цялото домочадие чай — Панайот вече не бе в София за няколко месеца, а бе заминал нанякъде зад граница... Както пиехме чая, почти без захар, пристигат двамата неразделни приятели руски професори: Милюков и Белковски^[5], еврейин с красиво лице и с Христосовска брада, черна като катран.

— Чудно ми е, — каза Милюков остро. — Правителството позволява да има и студентки в университета, а студентите правят в Цариградската градина митинги против това: не искат студентки. И то само от професионален егоизъм, да не стават повече конкурентите им в жизнените им поприща...

Аз бях ученик и, струва ми се, тогава стана и Цариградската градина Борисова. Слушах редовно лекциите на Милюкова. Още помня неговите истории за чехите. А Белковски бе голям учен по политическа икономия, дори нещо уреждаше на Българската Народна Банка, но не разбирах какво.

Скоро Милюков трябваше да напусне България по желание на тогавашното руско правителство. Стамболов бе вече убит. Други бяха на власт. Милюков имаше контракт за пет години по дванайсет хиляди лева, платиха му за целите пет години — и той си отиде...

Това знаех оттогава, дали е наистина така, не знам. Но сигурно е така, защото го чух от самия Милюков, които бе много тъжен, като говореше за това...

Изглежда, не бе приятен на тогавашното руско правителство, а поради това и на следстамболовото наше правителство.

* * *

Минаваха месеците, аз учех и не учех, кога без книги, кога без нищо. Но не бях лош ученик. Напротив, бях дори един от първите. А по български и по латински и по гръцки, винаги пръв. Другарите ми ме приглеждаха с голяма обич. Стаята ми долу у Файнбергови бе сборище на всички и всички влизаха там през прозореца откъм улица „Стара планина“. В стаята ми имаше табли, дъсчени дами, шахмати, каскети, шалове, тояги, бухалки — цял музей. Еднаж стана нещо много опасно за мен, а с това и за целия шести клас. Имаше един Найденов Панев^[6], с големи гърди и със силен глас. Седеше до мен. А Панайот обикновено седеше на крайния чин — и играеше карти или дама във време на урок. Дори еднаж, когато ни предаваше математика г. Тодор Дедов^[7], отличен учител, комуто Панайот беше един от най-силните ученици по математика, Янко Биненбаум^[8], после прочут компонист в Мюнхен и Париж, извика във време на урок на Байчева:

— Открадна ми асотооо...!

Представете си какво ще да е било учудването на Дедов. Но той бе добър човек. Изсмя се, каза, че се увеличат много в играта, дигна и двамата да ги изпитва, те отговориха наистина много добре.

А друг път казвам на съседа си Найденов:

— Знам, че сега Чилев ще те дигне, да не крещиш толкова, когато ще четеш гръцки.

Но той така изрева, щото изплаши всички ни...

И един смях после. Най-гръмко се смеех аз. И не спирах. Чилев ми завика:

— Вън! Вън!

Макар че му бях най-силният ученик и после години наред се гордееше с мен.

— Вън!

Но аз казах:

— Няма да излеза!

Но пак си отидох право в къщи на улица „Дунав“.

След малко, ето ги идат всички. Там бяха Стефан Костов^[9], Коста Батолов^[10], Петър Бояджиев, Христо Павлович^[11], Ю. Ачков, Коен, Цветан Пупешков^[12], разбира се, Байчев, Аврамов^[13], който се самоуби на американски дуел. — Всички, всички...

Наредиха се по стените на стаята и направиха събрание.

Избраха Коста Батолов за председател. Ю. Ачков разправи възмутен колко несправедливо били постъпили с мен.

Току се обади Стефан Костов, когото тъй жаля, че си отиде толкова рано от тоя свят и ни остави, както ни оставиха вече и Батолов, и Аврамов, и милият Христо Павлович, на паметта на когото съм посветил най-тъжната си песен „Из глъбини“...

Току се обади Стефан Костов:

— А бе, справедливо, несправедливо. Не е там въпроса. Ами въпроса ето где е: като го няма Балабанов, от кого ще преписваме латински и гръцки?

И това действа бурно в моя полза.

Знайте, че абсолютно всички преписваха тия предмети от мен.

Във време на класни Байчев Панайот седеше до мен, преписваше бърже от мен темите и преводите и ги хвърляше с котешка ловкост на нуждаещите се другари...

И решиха всички да напуснат гимназията, ако не ме приемат пак в класа. Написаха ултиматум до директора Кутинчев.

Приеха ме, но с минус единица поведение... Помня — щом разправам за преписването, нека поне да кажа още нещо, — помня, като ни хванаха с Байчевите листчета, реши се да се упражняваме задължително на ръчната азбука със знаци на пръстите. Научихме ги от „Ларус“^[14]. Георги Аврамов от Гюргево ни бе инструкторът.

Тогава най-ловките седяха от двете ми страни. И работеха усърдно с пръстите си. Все едно дали бе класно упражнение, или урок — устен изпит...

Тая работа с преписването отиде дотам, щото аз, който нямах никакъв интерес тогава, поне за тия предмети да преписвам, обявих, че ще издавам ръководство по преписването.

Разпратихме покани до всички гимназии в България за спомоществуватели, както бе обичаят тогава. Получихме много пари отвсякъде. Най-много от Сливенската гимназия и от Пловдив. Книгата вече се слагаше под печат. Но една хвалба ни попречи:

Списанието „Учител“^[15], което тогава по педагогически съображения бе против многото класни и писмени изпити, писа:

„Жестока, но е много духовита иронията на един ученик — Александър Балабанов, който е приготвил ръководство по преписването“ — и пр. Веднага ме вика директорът Кутинчев. Сочи ми списанието и ме пита разярен, и ме гледа с безклепачните си очи:

— Какво е това? Ти поне нямаш нужда от тая работа, твоите учители разправят, че си знаеш всичко. Ти ще се подиграваш ли с нас?

И преди да отворя уста да му отговоря, така силно ме цапна по лицето — собствено по носа, — защото се извърнах, за да отбегна удара му — щото шурна кръв, много кръв.

Хайде, пак изключване, пак събрания, пак приемане, поведението ми стана минус три единици... Значи, аз трябва да се старая да постигна нулата, че сетне да се качвам едно по едно. Обаче и учителите ми имаха симпатии към мен и не взимаха тия минуси сериозно. После, тогава бе гордост да имаш не шесторка поведение, а единица. Такива бяха схващанията, още от бунтарското време на България...

Събрахме се на конгрес. Как да се преписва сега, като няма друго? Прие се, като най-изгодно, всеки да си преписва на малки тефтерчета — всеки учебник по всички предмети. А за устни изпитвания и класни на свободни теми все още помагаше ръчната система по „Ларус“... Аврамов и Павлович бяха виртуози.

А преписванията на малки тефтерчета станаха художествени изделия. Аврамов, Павлович, Пупешков, Груев, после дългогодишен главен счетоводител, бяха станали Гутенберговци^[16]. И всички бяха силни ученици. Пупешков например бе във всичко примерен, умен до безобразие, отличен във всичко, точен и с богата душа. Но той имаше всички науки на малки тефтерчета, преписани от него с такива ситни букви, така ясно! Знаеше си винаги уроците, но казваше, че учебникът ги знае по-добре. За всеки случай. Вярвам, Цветан Пупешков, който има такова и заслужено едно от най-видните положения между нашите правници, ще да е запазил всичките си тефтерчета...

Още виждам ситните му ясни красиви букви в тефтерчетата, които се държеха в жилетните джебове.

По едно време, вече към края на гимназията, само седми клас имаше тогава, аз трябваше да напусна за известно време Файнбергови. Нямах с какво да плащам наема, трябваша им квартиранти, които да плащат. За известно време се преселих при Черната джамия, сега „Свети Седмочисленици“. Заедно с моя любим другар Димитър З. Бобошевски^[17], който много ми помагаше, докато биваше в София и живееше с мен.

Но той си отиде, ваканция настъпи, за мен ваканцията бе ужас... Но тоя път бе само великденската. Значи, само две-три седмици. Останах сам в стаята си. Без всякакви дрехи, без нищо. Имах вън познати, но нямаше как да излезна без дрехи, да отида при тях. И реших да умирам. Легнах си така в леглото, да лежа, докато издъхна. Два дни лежах, никой не запита за мен. Ваканция бе. Великден идеше. По едно време аз почнах и да не страдам никак. Напротив, усещах нещо много приятно в това изнемощяване — полеека, полеека... Гледах се на огледалцето, ставах някак си и хубав... Почнах съвсем и да не ставам вече...

* * *

Драги и скъпи читателю,

Преди всичко, радвай се, че те наричам „читателю“, в не „четецо“, за да не те понижа до нищото на тогова, който е натоварен в някоя комисия да чете механически разни прошения и документи. Или да брои чуждите пари в някоя банка, а те наричам с гордото име „читател“, защото четецът чете, без да го интересува и без да му мисли какво чете, а само заради четенето. А ти си читател, който чете със свой ум и брои свои, не чужди пари и разбира какво чете, не като четците... Искам да кажа, искам да четеш не като четец моите разправии, а като читател... Разбрахме се, нали?

И така, много приятно е да разказва човек работи, които са изтекли отдавна, водата я няма вече, останало само коритото на реката. Но, както казва моят брат, именно сърдитият и тъмният бунтар Хераклит от Ефез^[18], още преди две хиляди и петстотин години,

„всичко тече, никой не може да се окъпе два пъти в една и съща река“...

Но аз се къпя сега в сухото корито на тая същата река, която дори не тече вече...

И ако разправям още дребни-непотребни, за туй, за онуй, това правя от мъка и от страх да започна страшното и едрото, и бурното.

И аз ще ви припомня, заедно с моя близък приятел и съветник Хораций^[19], един образ. Нали сте виждали, когато водят за оглава стария кон към колата да го впрегнат. Той вече не е като младите кончета, които, когато ги водят да ги впрягат, да влачат, да викат ура и осанна на всичко, с радостно цвилене тичат към ярема.

А после. А после пицят ли пицят: кой ни изцапа бедрата?

Но аз знам, че ще се тегли тежка кола... И затова се дърпам назад.

Колата на моите минали дни. И на моите Априли и Майове, и на моите Ноемврий и Декемврий... и на моята чудно хубава съдба...

Много са претоварени тия мои кола...

Затова аз избирам само каквото ми попадне — засега само, разбира се. И все още ви моля да не ми се сърдите, че ви занимавам с моите дребни и нищо и никакви спомени. Ще ви възнаградя за тая доброта по-нататък с такива, които ще ви изкарат от мрачилото и ще ви накарат да кажете и вие нещо, поне да ме поздравите с някоя секира...

"Христоса, во много
духовишта е прокълната
на един ученик -
Александър Балабанов"

Ведната ми буква директора
Купчов. Сори ми съжаляването и ме
много разбери, и ме чака с безценното си
оми

MARCUS
VLLIVS
ICERO

"Quo usque tandem
abutere, Catilina,
patientia nostra?
Quam diu etiam
furoi iste tuus nos
eludet?"

In L. Catilinam.
oratio primo

И тъй, легнах да умирам... И тъй сладко ми бе, тъй тихо и светло в душата, така леко се чувствувах и все мислех, че — и тогава да умра, още тогава, пак ще се знае за мен нещо в живота, пак ще има някоя моя мисъл в живота ни... А то — и сега — пак кой знай...

Току влиза най-напред Христо Павлович, по-късно един от първите детски лекари на България, за когото има още да говоря.

— Ха!... — и нищо друго не казва.

И като стрела излита от стаята ми. Той живееше близо, там, гдето сега се издигна голяма кооперация на коляното на „Гладстон“ и улица „Рачо Димчов“, до площад „Славейков“ и за гдето има да се разкажат много подвизи, но сега от нас да мине.

Ето го Христо бърже пристига и носи долни дрехи, чисти, хубави... Но той вече успял да съобщи на някои това, което видял, и на Стефан Костов, и на Коста Батолов. Също той мушнал в долните дрехи и тридесет лева — милион за тогавашни времена, а за човек като мене — два милиона...

Също да повикат и класния ни наставник, благородния учител наш по латински — Делиделвов, комуто посветих един чуден спомен за неговото спасителство и учителско топло сърце във вестник „Мир“.

Коста Батолов ми носи цяла пита козунак — зер великденско е времето. А Стефан ми носи много хубав, едро нарязан тютюн... Той пък това намерил, ще кажете, за най-потребно! Всъщност работата е съвсем друга. И двамата това могли в краткото време да откраднат от дома си в бързината — без да бъдат подлагани на разпитвания що и за какво, и за кого...

И наистина, аз посегнах най-напред към тютюна...

Сетне козунака.

Но не щеш ли — след половин час иде и сам Делиделвов. Стаята в гъст дим. Всички бяхме закоминили...

— Какво има? — пита Делиделвов, като иска да го разберем, че не ще прави въпрос от пушенето, и пр.

— Това говедо, — обади се Костов — легнало да умира. А не мисли, че ще получаваме само двойки по латински...

Делиделвов разбра отлично, но понеже всички бяха елита на гимназията ни, всички бяха интелигентни, а сам Делиделвов човек, човек и половина, усмихна се и рече, та отсече:

— Аз ще си отида. Вие ще останете, насила ще го довлечете в по-другия понеделник в клас... Това възлагам на теб, Костов. Ти имаш най-голяма нужда от него. Но както ти, така и той — сочи към Батолов — знам, че и без нужда вие се много обичате. Да не говоря за Павлович вече, който...

И наистина, не някаква нужда, а чиста другарска любов и учителско голямо сърце докараха тия мили хора в моята стая при Черната джамия, накрай от град София, както пееше тогава песента на Димитър Бойкинов^[20] за Петко Каравелов^[21]...

И после, и до гроб тая обич между всички ни не изчезна... Но за това друг път. За приятелство, за другарство, за обич — винаги може да се говори...

В понеделник, но чак в понеделника след Томината неделя, значи почти след 10 дня, Костов иде и иска да ме води в клас. На драго сърце. Но му разправям, че няма да следвам, а ще стана писар в Народната библиотека, г-н Каролев^[22], тогавашният директор, ми обеща да ме назначи...

И говоря на Делиделвов:

— Дайте ми едно удостоверение, ще ме назначат писар в Народната библиотека, няма как другояче да живея...

— Ти, ти писар? Че ти пишеш гарги! Какъв писар? Ами Овидий?^[23] Какво ще прави той без тебе? Ето Павлович дори го е научил от зор наизуст. Я влизай в клас, мързеливец такъв. Писар ще става...

— Но вие нямате право да ми отказвате удостоверение...

— Нямам право, но имам такива шамарчета за такива като теб. Влизай и работи, мързеливецо...

Колко искаше да ме обиди, горкият!

И аз влязох. Четеше се наистина Овидий. Ура! Затрепера ми латинското сърце. Класът ме поздрави с Урааа... Спасени сме!

И щом седнах, увлякох се в текста... Дете!... Така ми бе приятно да скандирам и на български стиховете на Овидия... Тия сладки хекзаметри^[24]!

И бях много смел и дори дързък в това, което превеждах.

Делиделвов, сигурно за да ме насърчи, да ми докаже чрез мене самия, че трябва да уча, с милосърдието на всички самарянки на света потвърждаваше всички мои тълкувания, дори и поправания на оригиналния текст с други латински думи. Тогавашно взех като

истина, сега го разбирам, че е било само от учителска и бащинска сърдечна любов... и от благодородство.

И така и тръгна. Но пак реших да не оставам. Мечтите ми за писар пропаднаха позорно. А как копнеех за заплатичката!

* * *

Пазете се, гръмогласният Найден Панев иде!...

Колкото и да горях за заплатичка — драги коректоре, писах „заплатичка“, а не заплатата, както си благоволил ти да ме оправиш в миналия брой на края! — не ми се даде възможност. А и на мен и на Найден Панев, хее, към края на годината отпуснаха по четиридесет лева помощ за цялата година.

Благодаря и досега и за това.

Но сега още нещичко за този Найден Панев. Той бе наистина Найден, тоест намерен — и нямаше никого на този свят. Бе едър, когато говореше гъстите му черни вежди настръхваха като дива гора, и очите му се мятаха като куршуми в орбитата си, а силните му широки гърди изпъкваха отпреде му, като броня...

Еднаж нашият много добър и способен учител по физика Герчо Марковски, който се занимаваше с нас често с особена тържественост, не знам в кой клас, дигна го по физика да ни покаже как се записва гласът на плоча, да ни покаже как става от фонограф грамофон. Тогава нямаше нито грамофон още, нито дори радио... Всичко беше още само сива теория с далечни проблясъци на големи надежди.

И го накара пред деликатния апарат, който щеше да запише гласа му, като опит във физическия кабинет, да изпее или да каже нещо. Найден наду гърдите, страшно! И току изрева нещо като песен:

— Нииигдее си никого нямам!...

Сякаш настигнато от ураган, внезапно нахлул през блъсната врата, всичко по масата се разскача, апаратът дрънна злокобно на пода, Марковски се нагъна да събира нещата, двете задни лястовичи крилца на редингота му се развяха във въздуха, в класа настана бурно и весело оживление.

А Найден продължава да ревопее — „нигде си никого нямам...“

В тоя рев бяха събрани плаحوвете на бедни деца във всички гимназии от целия свят...

Найден Панев бе тъй бурно интелигентен, така добре четеше и разбираше Цицерона^[25]. Ама само да не сте пред него, когато четеше Цицерона! Така живо, почти дивашки с луди жестове декламираше на френски и трагедии от Расин и Корней^[26]... Но бе мнооого сиромаш сиромашът.

Та искам да кажа, нему и на мен дадоха по четиридесет лева от гимназията, за да не я напускаме и да не ставаме писари със заплатичка...

И двамата излязохме от стаята на директора с пълни шепи левчета сребърни. Нито той, нито аз имахме нещо като джебове да ги сложим вътре. А ги понесохме в шепите си. На улицата, тъкмо пред сегашната руска легация^[27], не щеш ли, среща ни Христо Павлович. Не ни среща, ами просто ни е гонил да ни настигне. Да ни вземе парите, за да не ги прахосваме за непотребни работи.

И аз бях силен физически. Павлович бе по-дребен от мен, но имаше едни ръце, едни мускули като стомана.

С ловкост ми хвана ръката, изви ми я — и ми взе парите... Всичките левчета ми ги взе...

Найден Панев се уплаши да не би и с него да направи същото и макар и да бе сигурен, че срещу силата и гърдите на Найдена, Павлович не бе нищо, просто побягна разярено по улица „Московска“ надолу към площада, през него с шепата отпреди си...

Найден бе наистина силен и оригинален темперамент, със завист и досега чувствавам това и му завиждам. Човеци като него са винаги цели. И той остана цял и умря цял... Ще видим как умря, помнете го, драги читатели, още отсега, че да разберете защо умря така, когато ще го умирам...

Но Найден, както ми каза после сам, като пресметнал че с тия 40 лева няма що да поправи на своите джебове, отишел чак в Ючбунар^[28] и ги изпил всичките, и три деня го нема в клас...

А мен, мен слабия и благонравния — а бе, да не бяха ме нападнали така внезапно стоманените мускули на Павлович, щехте да видите колко благонравен щях да бъда и аз, но нищо. А слабия мене Павлович заведе право в магазина за дрехи, точно там, гдето сега е кафене и сграда „Феникс“ и гдето беше по-рано „Панах“. И ми купи от

парите едни панталони за 11 — единадесет лева. След това ме заведе в една проста обуварница и ми купи едни здрави обуца за 10 — десет лева, даде ми четири лева за харчлък, другите 15 задържа у себе си на текуща сметка...

Тъй ли, иначе ли беше — не знам, но свърших гимназията, и то доста добре.

Как, когато другите учеха за матура, аз как се лутах из прашните улици на София, как не ме искаха в никоя група да седя при тях, защото учеха усилено, а аз приказвах масали^[29] и за Байрона, и за Пушкина, как за обща радост една случайност ми помогна да издържа много добре и по математика, която отдавна бях окачил на гвоздеа — всичко това е много мило, но сега не е интересно.

Ще кажа само това:

В големия салон на Първата гимназия държим изпит, матура по математика. Всички са вътре. Комисия ужасна. Директорът Кутинчев — сам той председател. Математик добър и ужасен. А Дедов, добрият и познатият ми преподавател по математика, изпитва другите, мен оставил да ме изпитват Шак и Кутинчев... Нютонов бином и Паскалев триъгълник! Това ми се падна на билетчето. Дедов, колкото и да го беше яд на мен, че му бях зарязал предмета, пак ме обичаше и от сърце желаше да изкарам. Аз знаех това, макар и да бе поръчал на другарите ми да ми кажат, че не трябва да си въображавам, че като имам по всичко отлично, ще мина лесно и математика, че макар и да съм бил превел в стихове в спис. „Български преглед“, в професорското списание, „Илияда“, че макар и да е главен министерски представител професор Агура, да не мисля, че ще ме пусне, ако не знам... Демек, няма да ми гледа хатър...

Найдех наду вървеше, страшно!
 И току изрева Нещо като песен!
 — Никогде не виждоха няма!

Скочих настичката от урата
 внезапно вихру през отворената
 врата, вихру на масата се.
 разскача, апаратът дръвча злокобно
 на ноза, двесте крака на задни
 крила на редицата му се.
 разляха във въздуха, в класа
 настана дурно и весело оживление.

Като чу Дедов Нютонов бином и Паскалев триъгълник, обърна се към мене с такова милосърдие!... По черното му лице имаше написано с букви от пот:

„Отиде момчето, язык!“

А аз се усмихвам блажено.

Идеше му да ме плесне за нахалството ми. Защото не знаеше, горкият, че аз знам...

Помня, един ден ми попадна една тетрадка записки по математика на Христо Павлович. Отварям, чета „Нютонов бином“, „Паскалев триъгълник“. Хайде де-е, си казах, тия пък какво търсят тука в нашата математика? Толкова знаех. Но тях знаех добре от книгите в Народната библиотека, която ми бе най-топлото огнище, особено зимно време... Та затова исках да стана и писар там: да изчета поне всички книги.

И прочетох добре тия биноми и триъгълници — от любопитство — и съм ги запомнил. И както всеки път, кога се изпречи нещо мъчно за изпълнение в живота ми, сънувам все д-р Тодор Дедов, така и тия биноми и триъгълници не ми излизат от паметта... Пък и, изглежда, наистина ще да е била оправдана славата за силната ми памет още тогава. Защото всичко учех в клас от разказванията на учителите, учебници рядко виждах или имах само от добрите си другари, с които живеех заедно и добре, но запомнювах като папагал всичко, което минеше под окото ми... И съзнателно го запомнювах, искам да кажа, четях го с мисъл да го запомня завинаги. И не за изкуството да помня, а от зор, от насъщна нужда... Така например текстове по гръцки и по латински. Взема страницата пред себе си, заглеждам я и с очите си, и с ума си, гледам я, гледам я бавно, дълбоко, занесено — и, затворил книгата, аз я казвам цялата наизуст... И да сбъркам нещо, то е пак така някак си сбъркано, че можело и така... Така и в тия писания. Разбира се, от хилядо казвам едно засега, но се радвам, че поне и това едно казвам. Не вярвам да правя много и съществени грешки, освен когато неволно сливам две-три събития, и за икономия, и защото всъщност е така... И пиша бърже, бърже, не защото не мога и не искам да обработя и изгладя и очеша всичко, а защото мен ми е тоя свят да го покажа, какъвто бе тогава и какъвто го виждам аз, и то само тогава. Не го гледам със сегашни, а с тогавашни очи — обикновено искам да

кажа. И затова избирам инстинктивно това, което характеризира тия тогавашни времена.

И затова говоря и ще говоря с най-чиста искреност за всички и за всичко, което споменувам. И затова някои наистина важни личности не ми идат тъкмо сега на ума...

И така, тоя Нютонов бином, тоя Паскалев триъгълник — ето ти ги на дъската. Написани и нарисувани от мене, от самия Александър Балабанов! Дедов се обръща към всички абитуриенти в голямата стая с радостни учудвания на ръцете си, гледа ме мене, гледа ме, ама толкова зарадван, също и аз...

Ще кажа аз за нощните ни походи със звънци на шия по Драгалевското шосе, ще кажа и за приснопамятния Гребенаров и за неговата банка Клепанов филолога, но после.

Сега да довърша за свършването си.

Свърших, значи. Ваканция — още повече значи това. Ами сега? Писах направо на Екзарх Йосиф^[30] едно писмо по съветите на учителя ни по латински Делиделвов, който имаше връзки там, писах да ме назначи някъде на море учител. Аз бях живял в Солун две години и имах, както и сега имам, неудържима, телесна страст към морето, не само към морето въобще, но и към звуковете дори на думата море...

И получих скоро писмо, че съм назначен учител в Дедеагач^[31] с тридесет лири годишна заплата... Дедеагач. Най-хубавото Бяло море... Какви сладости предвкусвах, и как ги изживях едва във време на Първата война! Но за това после.

Дедеагач. Добре. Добре, но сега е юли, а Дедеагач — чак септември. Дотогава?

Да се настаня пак в Борисовата градина някак си не идеше. Пък и Панайот Байчев кой знае някак си напусна ни и отиде във Варна. София пустиня без песни. По улиците само прах, та прах. Всички си отишли по курорти или си заминали по родните си места. Аз три години не бях се завръщал в родния си Щип, сега най-малко можех да сторя това — по триста и три причини, макар и да исках да прегърна силно, много силно и горещо чудния си мил баща в Щип и на село в нашето Овче Поле, да го видя и той да ми каже колко страда за мен...

Не би. Няма къде. Няма вече сивичкото ми магаренце да ме занесе през Кюстендил и през Деве Багър, и през Паланка, и през Лисец планина, и Кратово, и Злетово в нашия хубав Щип, с белите

плочи по къщите, зарад което турците го наричаха Кайганли Ищип, белоплочестия Щип...

Да замина още отсега право за Дедеагач при морето? Там е топло и може да се спи и на открито. Но какъв учител после ще бъда, като съм бил това, което бях преди първата си заплата? Не може.

И една сутрин току тръгнах така, без да бях решил накъде. Тръгнах пеш — към Княжево... Все ще се намери някой Нютонов бином или Паскалев триъгълник, си мечтаех...

[1] Съобразно описваната обстановка, в текста се употребяват често турски думи, всеобщо понятни навремето, днес изместени от книжовния български език. Например:

карадаалия алтъпатлак — голям черен пистолет, стара система
дюлбия — телескоп
ян — черга, килим
каймакамин — управител на околия, околийски началник
миндал — бадем
пешкир — кърпа за изтриване ръце и лице
саде — само, чисто

За част от лицата, споменавани от Балабанов, не бе възможно при днешната организация на справочните служби у нас да се намерят допълнителни сведения. Даваме сведения за някои лица и събития, чужди или изместени от вниманието на съвременния читател. В текста на книгата са означени със звездичка местата, от които се препраща към бележките. Тук се цитира изданието: *Александър Балабанов*. Из един живот, 1898–1934. София. Държавна печатница 1934 8⁰, 595 с., 3 л. ил., под съкращението АБИЕЖ и посочване на страницата от него. — Б.р. ↑

[2] „професор Милюков“: видният руски историк и държавник П. Н. Милюков (1859–1943) емигрира от царска Русия в 90-те години на XIX век в България и бива назначен с договор за пет години професор по всеобща и славянска история във Висшето училище в София (сега — Софийски университет „Климент Охридски“) през 1896–1900. След подобряване отношенията на България с царска Русия бива освободен от длъжност, като му се изплаща договорената за пет години заплата. Милюков прави три научни обиколки из Македония, тогава още под турска власт, и написва книгите „Европейската

дипломация и македонския въпрос“ (1898), „Три етнографски карти на Македония“ (1910), издадени и на чужди езици. За изследванията му върху Македония Балабанов разказва и по-нататък. — След Февруарската революция 1917 Милуков, който е кадет по партийна принадлежност, става министър на външните работи на временното правителство, а след Великата октомврийска революция, на която той е противник, емигрира във Франция, дето и умира. — Б.р. ↑

[3] „Цариградската градина“: по името на шосето, което води за Цариград, навремето — млад парк в източна посока извън града, първоначално се нарича „Пипиниера“, по-късно — „Борисова градина“, сега „Парк на свободата“; понастоящем градът го заобикаля вече от всички страни. — Б.р. ↑

[4] виран: разнебитен, износен — бел.ел.ред. ↑

[5] „руски професор Белковски“: колега и приятел на проф. Милуков, Г. А. Белковски, също емигрант от царска Русия в България, бива назначен като чужденец с договор извънреден преподавател по история на римско право и политическа икономия във Висшето училище от 1 септември 1893 до 30 август 1897. Балабанов го нарича „голям учен по политическа икономия“. — Б.р. ↑

[6] Тук и по-нататък — съученици на Балабанов в Мъжката гимназия в София през годините 1893–1898 — Б.р. ↑

[7] Тук и по-нататък — учители на Балабанов в Мъжката гимназия в София през годините 1893–1898:

Кутинчев — директор на гимназията.

д-р Тодор Дедов — математика.

Драгни Делиделвов — латински език. Балабанов му посвещава спомен във в. Мир (бр. 8369, 1928)

Перикли Чилев — старогръцки език.

Иван Брожка (1853–1927). чех. латински език, по-късно преподавател по латински език и литература в Соф. университет. Един от създателите на класическата филология в България, автор на „Латинска читанка“ и „Лат.-бълг. речник“.

Герчо Марковски — физика. — Б.р. ↑

[8] Янко Биненбаум — даровит компонист, по-късно се проявява и в чужбина със свои композиции, получава награди в Мюнхен и Париж, умира млад; по повод смъртта му Балабанов пише спомен за него в сп. Художник (I, 1905–1906). — Б.р. ↑

[9] Стефан Костов (1879–1939) — писател и етнограф, написал е и спомени „Ал. Балабанов в гимназията“ (АБИЕЖ, с. 499–505). — Б.р. ↑

[10] Коста Батолов (1877–1938) — завършил право в Париж, общественик и виден деятел на Демократическата партия, на два пъти (1910–1911 и 1920–1922) кмет на София, посланик в Париж (1931–1934) и министър на външните работи след деветнайсетомайския преврат, 1934–1935. След това наново посланик в Париж, дето почива. — Б.р. ↑

[11] Христо Павлович (поч. 1930) — виден столичен лекар по детски болести. Балабанов му посветява следсмъртно разказа си „Из глъбини“ (АБИЕЖ, с. 99–101). — Б.р. ↑

[12] Цветан Пупешков — виден столичен адвокат — Б.р. ↑

[13] Липсват допълнителни сведения извън това, което е съобщено в самия текст на Балабанов, за съучениците му: Петър Бояджиев, Ю. Ачков, Коен, Панайот Байчев, Найдено Панев, Аврамов. — Б.р. ↑

[14] „научихме ги от Ларус“: известни французки енциклопедии, в миналото в България е разпространено най-вече еднотомното издание „Малък Ларус“. — Б.р. ↑

[15] списанието „Учител“: педагогическо списание под редакцията на Хр. Д. Максимов, излиза в Пловдив, г. I–XIX, 1893–1914. — Б.р. ↑

[16] „Гутенберговци“: т.е. последователи на Йохан Гутенберг (1400–1468), изобретател на книгопечатането. — Б.р. ↑

[17] Димитър З. Бобошевски (1880–1977) — съученик в гимназията и близък приятел на Балабанов, син на заможен търговец от Дупница (днес: Станке Димитров), подпомага Балабанов материално като ученик и по-късно като студент; през студентските години на Балабанов в Лайпциг и Ерланген (1898–1904) в оживена кореспонденция с него, запазени са голям брой писма на Балабанов до Бобошевски. По-нататък Балабанов разказва за гостуването си при него в Дупница след завършването на гимназията през лятото на 1898. — Б.р. ↑

[18] Хераклит от Ефез — философ в древна Гърция (544 до към 483 преди Новата ера), наречен „Хераклит Тъмни“ поради дълбоките си мисли, които той изразява често с тъмни думи и картини. — Б.р. ↑

[19] Хораций (65–8 пр.н.е.) — най-големият римски лирик, любим поет на Балабанов, той цитира често неговата *Ars poetica*, затова го нарича „моя близък приятел и съветник“. — Б.р. ↑

[20] Димитър Бойкинов — автор на песента за Петко Каравелов и „Черната джамия“ — тогавашен затвор в София, бивша турска джамия при сегашната църква „Св. Седмочисленици“ на пресечката на улиците „Граф Игнатиев“ и „6-ти септември“, в края на миналия век е още на края на града. По-късно Бойкинов е студент в Берлин и се сприятелява с Балабанов. Бойкинов е автор и на няколко публикации на философски теми (между 1889 и 1930). — Б.р. ↑

[21] Петко Каравелов (1843–1903) — български държавник, брат на Любен Каравелов; подпредседател на Учредителното събрание в Търново (1879), неколкратно министър-председател, регент през 1886. Един от водачите на Либералната партия след Освобождението, по-късно създател и шеф на Демократическата партия. През 1891 в конфликт със Стефан Стамболов, бива осъден и затворен в „Черната джамия“. Погребан е зад църквата „Св. Седмочисленици“, която е в съседство с някогашната „Черна джамия“. — Б.р. ↑

[22] „г-н Каролев“: Райчо Каролев (1846–1928) — български просветен деец и книжовник, директор на Народната библиотека от 1. II. 1895 до 12. IV. 1899. — Б.р. ↑

[23] Овидий — римски поет (43 пр.н.е. до 18 сл.н.е.), умира в заточение в гр. Томи, днешна Кюстенджа на Черно море. — Б.р. ↑

[24] хекзаметър: най-старият античен стих, състои се от „шест мерки“, използван най-често в героичния епос — Омир, Виргилий. Балабанов превежда още като ученик две песни от „Илиада“, по-късно и една песен от „Одисея“ на Омир в хекзаметри. — Б.р. ↑

[25] — Цицерон (106–43 пр.н.е.) — знаменит римски оратор, държавник и писател, негови текстове се използват в класическите гимназии при обучението по латински език. — Б.р. ↑

[26] — „Расин и Корней“: Жан Расин (1639–1699) и Пиер Корней (1606–1684) — бележити драматически писатели от френския класицизъм на XVII век, техни текстове се използват в часовете по френски език в гимназията. — Б.р. ↑

[27] „сегашната руска легация“: на времето руската легация се помещава на ъгъла на „Раковска“ и „Московска“, срещу старата църква „Св. София“, недалеч от Мъжката гимназия; понастоящем тази сграда

се използва като музей на руско-българските връзки в миналото. Съветското посолство се премести в новопостроена сграда в началото на бул. „Българо-съветска дружба“ зад Парка на свободата. — Б.р. ↑

[28] „Ючбунар“: на български „Три кладенци“ — предишно име на софийски квартал в днешния Димитровски район на столицата. — Б.р. ↑

[29] масал: любопитна и весела историйка, анекдот — бел.ел.ред. ↑

[30] Екзарх Йосиф (1840–1915) — глава на българската църква — екзарх в Цариград 1877–1912 и в София след Балканската война до смъртта си; в неговите прерогативи влиза да назначава учители в българските училища в останалите под турска власт области на Тракия и Македония. — Б.р. ↑

[31] Александрополис, град в Беломорска Тракия — бел.ел.ред. ↑

* * *

И тръгнах по мрачното и изгоряло Княжевско шосе — с главата и душата си за Дедеагач на Бяло море, с нозете си и със сърцето си за Дупница. Да, защото от Дупница Македонска е, както се казваше, и в Дупница живееше половината от сърцето ми, моят приятел и чест съквартирант Димитър З. Бобошевски. Той не един път е отделял от залъка си за мен — отначало неговият залък бе обилен, неговият баща Захарий отличен и честен човек, търговец от най-старата добра школа... В Дупница живееше Митко, а сега, след много „сега“, живее точно срещу мен, здрав и читав и бодър.

Това бе моят Нютонов бином в тоя момент. А по-хубавото, Паскалевият триъгълник, бе сам Димитър З. Бобошевски. Другите години — и ваканции, и не — аз все можех да го изчакам да се върне пак в София, но сега — сега край, край!... Няма вече да дойде!... А аз толкова бях с душа негов, с такива усилия, струва ми се, успях да го накарам и той да се привърже към мен, щото често си мислех, в бурните ли пролетни ветрове се разхождах из полята, в праховете ли на Цариградското шосе, в биволските води на Искъра ли се гмурках: „Господи, възможно ли е да живея на тоя свят без моя Митко?“... И като вървах и мислех така, аз измислювах страшни способности да го задържа, да бъдем цял живот заедно, да стана голям човек, но и големец, само и само да мога да бъда с него...

Ето кое беше Паскалев триъгълник, ето защо не тръгнах направо към Бяло море, а за Дупница. Не бе изгодата, никак не бе тя, но аз от стеснение нея представих за предлог и за причина.

Тогава имаше влак само до Радомир, но аз и тоя влак не исках да използвам. Имах здрави крака, имах бистра глава, винаги я пълнех с мисли и мислички, със стихове и прози, с мечти и горести. Тъкмо за тая ми глава бе дългият път. И затова съвсем изненадан останах сам от себе си, като се видях толкова скоро в Княжево, в тая голяма кебапчийница, както я наричах аз...

Два часа вървене с една мисъл в главата! Неусетно!

И поех все нататък.

Мислех си после за баща ми, за братята ми, за чифлика, за богато в сърма и злато изживяното мое ранно детство, за успехите си в бакаллъка, в градинарството, поливане на лехи, чистене, садене, продажби по пазарите. А от много охолните години на нашия чифлик пред мене се мержелееха безкрайните пшеничени полета с всички чучулиги над тях, жътвари ми пееха в душата:

*Подууна ветер, Стано ле мори,
подууна ветер...
Де гуди ашик, Стано ле мори,
по Вардарско поле...*

А жегата бе рефренът... Зноят на пладнето трептеше от земята и до небето.

Хладен ветрец засегна тревите и храстите...

*Не ми е ветер, Стано ле мори,
не ми е ветер...
Де гуди ашик, Стано ле мори,
най ми са жетвари...*

И понеже днес, когато ще четеш тия скръбни редове, и понеже днес е тъкмо моят рожден ден — 30 януари — стар стил 18 януари, отпреди 1900 година брой се само 12 деня повече, — нека изкажа и друго, за което мислех по дългия път към Дупница.

Ще му дойде времето и мястото, аз ще разкажа и за Щип, и за плочите му, и за Новото му село, и за Бялото му бърдо, и за Тополница — Кавакли, и за Хисар, и за лъкатушната сладка Брегалница^[1], и за поройната смъртоносна Отиня; но сега да кажа само и за какво мислех друго.

За наистина прословутия ми дядо Манол Кяя (тоест Манол Кехая — по тукашному), който е представен от покойния географ, билият министър на просвещението и убит в кабинета си от Каранджулов Васил Кънчев^[2], като основател на българските училища в Щип, който

град, пак същият тоя Васил Кънчев, наричаше рудница за учители на цялата българска земя, тоя Манол Кяя, който ходеше и с пушка; поне за героичната му дъщеря, майка на моя баща, баба Зоица, която също ходеше с пушка по всички полета, и с телескоп, и стреляше хем... Мислех за баща си, Михаил ефенди, който е и досега за мен идеал за хубав, силен, дълбокоумен и оригинален човек... Особено мислех за неговите афиони, на които той възлагаше най-големи надежди винаги и които наистина пълнеха със злато нашите сметки... Някога, ах, някога!

И за безкрайните наши нивя, от край до край макове...

И си изпях още тогава по пътя едно от малките мои стихотворения:

*Ален бял
на длъж, на шир
мак се разлюлял;
рей се, люлей се
на пролетта ми в зноя,
надеждо моя...*

Като вървах така, в село Муси-бей намерих самия Бобошевски Митко и брат му Владимир. Те там имаха имоти близо до Дупница. А Дупница тогава бе джепането и изходната точка на всички комити. А кой не бе комита? Ех, слава богу, казах си, отсега ще се отива с талига в Дупница.

И ето, гледам до каменни или дървени колиби насядали булки и моми, лющят и чукат царевични класове, наклали огньове за печене на нещо, около купищата царевица и около колибите се въртотяха едри кози, влизаха в колибите и пак излизаха, подир една коза влязох и аз в една от колибите...

Не знам как да го разкажа. Дали с лековерието и лекотата на хората, които бяха направили това, и го правеха и уреждаха, дали с удивителни и въпросителни ли, с многоточия ли — или просто на просто да им го кажа?

В колибата, тоест не в колибата, а колибата беше пълна с бомби... Ама всякакви. Малки като портокали, големи като дини,

четвъртити като сандъчета, и всички пълни и пълни...

Всички колиби бяха пълни с такива бомби, с фитили, с ракети, с динамити...

И между всичките тия стоки току се разхождат козите и си завират подвижните муцуни...

А наблизо до колибите купища царевични класове, огньове до тях, в огньовете пукат ли пукат пуканички...

И само току влизат и излизат мъже, взимат си по две или три бомби, според големината, а някои само по едно сандъче, и ги носят към ридовете...

А там, на ридовете, безкраен и адски пукот.

* * *

Истина, аз бях преспал през нощта в един хан по пътя до Мусибей, не бях толкова изморен, но имах голяма нужда да се оттегля за малко нанякъде, сам, пак сам. Тоя пукот, тия бомби, а вярвайте, не толкова някаква опасност за себе си — а най-много това безкрайно и бабаитско лекоумие ме бяха отчаяли, нервите ми бяха се разкъсали...

Пък и слънцето бе си отишло вече от долищата и от реките, краят на сенките на тополите и на ридовете вече не се виждаше къде е. Тия сенки бяха си отишли, както бяха дошли и слезли от най-високите места. А сега само върховете на най-високите тополи се златяха.

Ето, крави, биволи, биволици, насреща им тичат с вирнати опашчета телци и чукарчета — тъй наричаме ние в Щип малките биволчета — те като големи гайди пищят и викат, и викат и махат опашки, магарета отвсякъде реват, едно на друго тръбят и си отговарят, конете цвелят като струни на цигулка, когато се късат...

Но спрямо пукота на бомбите тоя вой и радостен вик на завърналия се от паша добитък едва се долавяше, по-скоро се чувствуваше, защото се знаеше, че тия животни по това време от хиляди години все така реват и се радват, когато се връщат да се видят с челядта си. Дори и цвиленето на ергелето, тия полудиви коне, колкото и да бе остро, пак изглеждаше само като маркиране. Нещо като кога някой клати езика на голяма селска камбана — знае с ума си, че

трябва да звъни и да бие, мисли дори и че я чува, а тя не издава всъщност никакъв глас. А тук всичко бе заглушено от пукота.

Но това, което не можеха да извършат, тоест да надвият на тия пукоти — нито биволици, нито коне, нито тия толкова заревали магарета, — това биде надвито само от едно:

От ревопеенето на комитите и на техните чираци, на комитчетата, на войводите и на байрактарите.

Всички пееха, ако може да се нарече пеене това избухване на яростта, само тая песен се чуваше:

Не ща, майко, на султана вергия^[3] да плащам.

Аз не съм голям герой, но пък и не съм съвършен страхливец, като мислех, че не ще се изложи много пред тия бабаити, ако им кажа, че всичко това е крайно опасно, че комитите са си комити, но могат да изгинат и всички булки с децата си, всички кози и да пламне цялото село, макар че колибите са малко на края на селото.

И им го казах, казах го на по-големия брат на Митко, на Владимир, и, струва ми се, онзи ден го видях и сега да ходи пак с кожен калпак, както тогава, с калпак от жълторъждива кожа, макар и да не е в село сега, а да си е в София свободен търговец, както ми каза сам.

В отговор не само той, а всички, които бяха близо, ми се изсмяха с обида за мен. А Владимир после прибави:

— Ааа, това е нищоооо! Всички къщи са си пълни с такива бомби.

И един ураганен гръм разтърси цялата земя.

— Голямо сандъче бе това, — прибави Владимир. — Това е сигнал да се спре за тая вечер. — А това, гдето казваш, че щяло било да стане нещо, хич не му мисли — комита от бомба бои ли се?

Поисках да се отделя и да си легна.

— Вземи това чулче и иди в тая колиба. Постели си го там под купа на бомбите. Хем ще спиш, хем ще ги пазиш. Знаеш, синковци, крадат ги, та риба да трепат с тях...

— Тоя Владè, тоя Владè! — извика Митко.

Чулчето, колибката, хубавичката мила колибка, сивичките ми топки, легнах си, поне да бе на друм легнах, на друм заспах, камен зглаве, друм постеля... А то тука ето ти и чулче, сандъче, зглавие...

Легнах за лягането, ама не питайте какво сънувах...

* * *

В Дупница се настаних чудесно в тяхната широкодворна къща. Плодове, грозде, Рила, бистри и буйни потоци, къпане, ловене на риба с билъе и с бомби — тогава още не бяха се сетили българските държавници да забранят нито билъето, нито бомбите. Само от време на време вече едва се досещах за Дедеагач, за чудното Бяло море, което и насън ми се хилеше често със своите милиарди усмивки...

Един ден, като влязох в дюкяна на чичо Захарий, прочетох в един „Държавен вестник“, че се отпускат от Министерството на просветата между другото и две стипендии по филология за странство, една по славянска филология, другата по класическа филология, броят на „Държавен вестник“ бе 68.

И както си бях лек и в почти бални дрипи, току за общо развеселение, заскачах — на един скок до прага, на другия навън, и още един навън, после пак обратно — все по три скока...

И виках:

— Ще я взема!...

Това надскачване добре бях изучил още в Щип, с другарите си, особено за да привлече вниманието върху мен на по-големия от мен Александър Развигоров, който не ме пускаше да играя с тях, понеже съм бил още малък и пр. Еднаж, като се бях върнал в къщи разплакан

от яд, че не ме пущат с тях да играя, дядо ми, собствено прадядо ми Манол Кяя, които ходеше и с един дебел бастун и в антерия, отиде при тях, че ги натупа всички... Но те пак не ме приемаха. Тогава аз реших да се науча да скачам на три скока. И им направих една репетиция, надвих самия главатар Александър Развигоров, брат на Мишо Развигоров и чичо на Страхил Развигоров, които бяха наши комшии, и те ме приеха...

— Надрипа ни, — каза Александър... — Ела. — Под името именно на тоя Александър Развигоров, който е още бодър, жив и здрав и го срещам често, аз публикувах най-топлото за мен стихотворение в *Мисъл* „Искри“ и после и поради това име създадох и моя млад *Развигор*^[4].

Това скачане на три устрема усъвършенствувах после в двора на Солунския пансион^[5], гдето прекарах две години, загледал все в Олимп. И станах майстор на скачането.

Затова и сега с нищо друго не можех да изразя сигурната си мисъл, че ще взема стипендията по класическа филология, само с тия скокове.

Сигурен бях, защото бе с конкурс. Ехеее! Кой ще ми излезе насреща? Че от мен бяха излезли такива големи песни от Илиадата в професорското списание „Български преглед“, а Иван Славейков^[6], който бе тогава член на Академията (Книжовно дружество), бе редактор на *Периодическо списание*, бе ме похвалил ужасно за превода и за стиха. Чилев пък тържествуваше, че негов ученик по гръцки така точно предал гръцките хекзаметри. Иван Славейков дори направи с мен съглашение да му давам всеки месец по една песен, а той ще ми дава по 48 лева... Още не мога да разбера защо не 50, а 48... И така да си свърша университета, ако не исках да отида в Дедеагач и ако не получа някоя стипендия... Илиада — 24, Одисея — 24=48 месеца! Четири години!

За превеждането и пр. ще трябва да се разправи после, при епизодите, а сега го споменувам, за да кажа защо си бях толкова сигурен, щом бе с конкурс.

— Ще я взема! Ще я взема! Ще я взема!...Така, на всеки скок по едно — „ще я вземаааа!...“.

Чичо Захарий не обръщаше внимание, той имаше много дъщери и синове, бе навикнал на такива пощурявания...

Освен това хич и не ми трябваше да се готвя по нищо, искам да кажа, в „Държавен вестник“ се пишеше, че на конкурса ще се държи изпит само по гръцки, по латински и по български...

Та, що се вика, нямаше нужда да бързам за София, можех още няколко дена да си скачам и да си ям кебапчета и пъстърви и плодове и дини...

Конкурсът бе обявен за шести септември сутринта в осем часа в тогавашния университет зад двореца на улица „Московска“... Това на улица „Московска“ го прибавям сега, в „Държавния вестник“ не стоеше и това...

Ще тръгна на пети септември сутринта от Дупница — и ще стигна...

* * *

Узори, съвсем в тъмно още, на 5 сутринта тръгнах пеш от Дупница за София, добре натъкмен с храна в една торба. Нямах представа какво може да се случи и дали ще мога да стигна навреме, но бях уверен, че ще спечеля конкурса. На тръгване Митко се наведе на ухото ми, сложи ръка в ръката ми и ми пошушна:

— Не викай! Вземи тия четири лева. Толкова струва железницата от Радомир до София. Ще стигнеш към 4 часа подир пладне. Имаш време да се нагласиш за конкурса...

Какво ще викам? Взах парите и ги стисках все в ръка. Нямах никакъв джеб на панталоните си, бяха тъкмо тия, които Павлович ми бе купил с грабнатите от мен пари за 11 лева. Но не бе останало нищо от тях. Още малко, щях пак да ги обувам като чорапи — един по един. Припомних си как, преди да тръгна от София за Дупница, Коста Батолов ме накара да се хвърля в един вир под Драгалевския манастир, а той взе да ги кърпи, като взе един трън и намери някакви конци, които мушна в направената от него иглена дупка на тръна.

Бедният Батолов, той често разправяше това хубаво нещо, а последния път, като бе дошел още жив от Париж, като пълномощен министър там, на един обяд го разправи и на... мааани, мааани... да не казвам сега...

Вървя, вървя, вървя, вървя. София не се стига. Небето се заоблачава, някаква буря иде. Много мъчно се върви. Прах, вятър, тръни, жажда, малко подути вече крака. А София още е много далеко. И не току така само София далеко, ами и Радомир го още няма... Ами ако пропусна железницата? Не! Аз ще взема тая стипендия, пък ако ще би и да затърча към София... А четирите левчета ми стоят в ръката, стискам ги, стискам ги.

Пък току виждам двама-трима цигани и пет-шест циганки.

Подкарали няколко коня. Мършави, не мършави, а цели мърши...

— Къде бе, майстори и майсторици, къде карате тия коне?

— На София.

— Е па за какво на София? Там няма ли коне?

— Има, ама такива няма. Ще ги продаваме.

— На кого ще ги продавате?

— На зоологическата градина за вълците...

— Колко сакате за един кон?

— Четири лева...

— На ти четири лева, дай ми кончето, ей това на, дорестото...

И се метнах на него. Ни самар, ни седло. Гърбът на кончето, на дорестото — дъска, сякаш на тараба яздох. Боли що боли, но нищо от това. Ама кончето, дорестото, повлачи се малко, поотиде напред, пък току запрях. Мушкам го, викам му, моля го, тръгне две-три крачки — и пак спре.

А небето се стъмнява, бурята иде, денят ще избяга, шести септември е утре, слезнах от кончето и му говоря:

— Теб те спасих от вълци, а ти не искаш да ме заведеш поне до Радомир... Там ще те продам на добри хора, те ще те хранят с асъл (зелен ечемик) и със сено, ще ми се угоиш...

И му дадох малко набрана от мен по-прясна тревица. То я залапа, но нямаше никакъв апетит всъщност.

И пак му се метнах. Повървя малко, но мърша върви ли?

А чувам, нещо като влак свири из планините, из ридовете и долищата, иде влакът за Радомир или тръгва — знам ли, съвсем и не помня точно станциите. Но помня, като че е днес свирнята, писъка на локомотива, той ми раздираше сърцето...

И видях и сградата на Радомирската гара.

И се хвърлих от кончето, от дорестото, оставих го, затърчах към гарата, преминах като стрела през двете врати — задната и предната, право във влака, той потегли...

Чух един последен писък на локомотива — и повече нищо не чух, нищо не видях... загинах... мрак захлопи очите ми.

* * *

— Сане!

— Мане!

Свестих се в ръцете на един мой връстник и другар от първо детство, Мане Арсов, сега жив и здрав и виден адвокат в Лом.

Мане Арсов е син на големия родолюбец в Щип, Арсо Лазаров, жив и здрав още, макар и в дълбока старост. Той е историческа личност, той е първият председател на сръбската Скупщина след голямата война, когато бе включена в Сърбия и Македония. А Арсо пък е брат на големия пръв председател на Македонския революционен комитет Тодор Лазаров, който преди първата ни война още, много отдавна, бе изпратен от турците на заточение в най-лошата Африка и бе се върнал тъкмо преди обявяването на първата мобилизация на 17 септември в 1912 година...

Той, Тодор Лазаров, за когото има много да се пише и говори, бе ми учител по френски и по пеене в Щип, учеше ни да пеем и да се борим, бе най-сладкият човек, когато се хванеше за червенорусата си брада и се усмихнеше с ония божествени и мили очи...

Особено помня от него на френски и досега оная малка френска песничка, която разправяше за едно малко корабче, което никога не било още плувало по морята. „Илететъон, петит навир, ла илететъон петит навир, ки наве жа... жа... жаме навигееее...“ Написах го тъй както го знаех като дете, а не както бих могъл да го знам сега...

В София го виждах по-късно няколко пъти и сме седяли в казиното на една маса, той, Яворов и аз, в разговори за заточението и за борбите...

Тоя Тодор Лазаров, щом чу барабана да бие за мобилизация, от радост, че вече е дошел часът на свободата на Македония, и от възторг пред последната, според него, борба, застреля се сам и остави една

бележка такава: „Моят идеал се сбъдна. Няма време и сили за други идеали.“

Помня, и аз поносих ковчега му на изнасяне от „Света Неделя“...

А брат му Арсо бе баща на моя Мане и близък приятел на моя баща. Те двамата с Гоце Делчев направиха първия комитет в Щип, собствено Гоце Делчев бе волята и желанието и тоя, който правеше...

Но и те не бяха по-слаби.

При други случаи ще представя тия големи благородни щипски къщи, като на Арсо Лазарови и въобще на тяхната фамилия Хаджидимитрови, на Гочеви и на Печеникови, от който род е майка ми, и на много други. На Арсо Лазарови дворът — не дворът, а дворецът — бе нещо като рай за нас децата. Големи градини, обилна вода, плодове, чешми с широки и буйни чучури, високи стени, огромни одаи с чудни украси и резбарство, весели и хубави лица, умни очи и глави, интелигентност и висока култура и пламенно родолюбие. Арсо Лазаров и баща ми бяха арбитрите на всички граждани и за всичко. При избиването на двестетях души българи във Виница, която роди мобилизацията и войната, баща ми в Щип държа реч, в която между другото каза на народа:

— Бог да е на помощ и на турци, и на българи!

Но за тия работи иде ред после.

А майката на Мане пък беше най-близка приятелка на моята майка, с която били родени в един ден и неразделни другарки до смърт, пък и комшии. А и аз и Мане — и ние двамата пък родени в една и съща нощ!...

Който не вярва, нека отвори големите евангелия на пралядо ми Манол Кяя, който на края, на бели, нарочно за целта подвързани листове, държеше голяма и точна хронология...

И както виждате, чудото стана. От умора, от мъчения, от нерви, от страхове да не закъснея аз бях само молитви към всевишния.

И той ме чу. И ме хвърли в несвяст в ръцете на Мане.

Не знам, дали защото аз бях слушал винаги господ, или господ мене слушаше — но това стана и бе и е така...

От Щип още като невръстен хлапак аз бях заминал за Солун през Криволак по Брегалница, по милата Брегалница, която ми бе като корито, в която аз си бях рибка в детството, а Мане — за Кюстендил.

Аз стоях две години в Солунския пансион, оттам в София. А Мане завърши Кюстендилската педагогическа гимназия и сега отиваше в София да се учи по право в тукашния университет...

Цял бях облян в мокроти, от амоняци, от студени води, а по дрехите ми какво ли нямаше. Но всичко бе тъй смесено с прах, щото не се познаваше кое що е...

Нещо ме засърбя по лицето, обърсах се с ръката. Запалени цигарени книжки се полепиха по пръстите ми, по устните ми, кой знае на какво ще да съм приличал. Със запалени цигарени книжки под носа и по челото ме свестявали...

Братски се целунахме с Мане, но после, видях, и той почна да се бърше...

Влакът вървеше и бухтеше към София, претоварен с големи надежди...

Ето го иде кондукторът.

— Билет?

— Нямам...

— Е, добре де, разбрах, че нямаш. Друго?

Мане извади четири лева и ги подаде на кондуктора за мен.

— И глобата, и глобата!...

— На ти и глобата... Голяма работа, петдесет стотинки...

Мане вече знаеше от мене за циганското конче неблагодарно и за моите цели в София.

Що бяха приказки по пътя за София. Що бяха спомени. Що бяха радости и силни надежди!...

Скоро дойде София. Нещо като четири часа подир обяд, струва ми се.

— Сбогом, — обадох се на Мане.

— Ако няма къде да спиш, ела при мен, аз отивам у близки.

— А бе и аз имам и близки, и много отлични роднини, но не е време сега за гости. Трябва да се тича. Ще се видим после, като свърша работа. Благодаря!

И като си бях разпарцален, изпоцапан по очи и по лице и по дрехи, зъгнах се като стрела от гарата към София.

Кой знае, тогава нямаше ни трамвай, ни автомобил, ни автобус, и все пак гарата ми се видя близо, като да бе в средата на София...

И с тръните и чичките по дрехите, и със зийналите като сомове обувки — право в университета на улица Московска срещу двореца...

Да видя по-точно кое за кога се обявява...

Не съм от тия, които лесно се плашат, и въобще от нищо се не плаша, тежко му, който иска със заплашвания да ми каже нещо, но тука се изядох... Да тичам аз през села и градове, да припадам, да яздя на дъски и на метли като някоя вещица — а то?

Обявлението искаше от мене работи, които аз никак нямах, и нямах нито време, нито сили, нито средства да ги приготвя.

За конкурентите и по класическа филология се искаха предмети, които бяха за инженерство, за математика, за медицина и пр.

Писменият изпит бе назначен да стане на шести септември на 8 часа сутринта в аудитория № 11 на улица „Московска“, а сега беше вече пети септември — и то близо вече към пет часа... вечерта...

Обявлението бе сложено в рамката под стъклата, аз се опитвах да извадя стъклото, да извадя и самото обявление, за да видя дали няма от другата страна друго обявление. Но не можах, пък от яд и пръстите ми трепереха.

Ами сега? Къде да се дяна?

Файнберговите стаи сигурно ще са заети заедно със самата барака. Пък и такъв, какъвто бях сега, по много извинителни и понятни и мили причини, по никой начин нямаше да се явя там.

Аз не бях изживял никакъв роман, но там бях написал аз един роман под заглавие „Сърце“ и под сърцето като подзаглавие „Поема“.

Черновката после взех със себе си, чистия ръкопис бях оставил на Стефан Костов да го предаде за конкурса от фонда „Иван Вазов“.

Нищо от това, не е и интересно, но аз взех да се ядосвам, че не взех поне адреса на Мане...

Скоро се съвзех.

И с лудо тичане към Министерството на просвещението. То бе тогава на улица „Левски“, срещу ъгъла на Народната банка, точно над сегашната агенция на вестник „Зора“, на пресечката на „Алабинска“ и „Левски“...

А министър бе сам Иван Вазов^[7].

Ще ида при него. Той е поет, ще разбере, че геологията и математиката не са нужни за класическата филология, че в „Държавен вестник“ е обявено другояче и че аз искам да стана стипендиант по

класическа филология, че аз съм превел именно в стихове и най-хубавите песни на „Илиада“, да ги види, те са в „Български преглед“... Повтарях си урока при тичането...

Така тичах и така мислех, но не зная по-бърже ли мислех, по-бърже ли тичах...

* * *

В полумрака на коридора, тъкмо пред кабинета на министъра — Перикъл Чилев и Драгни Делиделвов!

И двамата из едно гърло:

— Чудна работа! Всички те чакаме да се явиш на конкурса, ти трябва да вземеш тая стипендия, а те няма никакъв.

Обясних им работата.

— Влизай тогава, влизай при министъра, ние можем да почакаме.

И аз турих торбичката с храните в ръцете на Чилев, разсилният ми отвори и влязох...

Иван Вазов бе просто цветущ.

С благи усмивки посрещна моите дертове. И каза да отида при г. Ст. Лафчиев, главния му секретар — той ще оправи работата...

И аз — от едната врата право в другата, при г. Ст. Лафчиев — главния секретар.

Още пък при него. Той е човек поет, ще
 разбере те ^{геологичната} ~~геологичната~~ и математическата
 не са нужни за класическа
 филология, ~~а~~ е "Дорфман"
 всъщност е обръщане
 другояче и ~~е~~
 искаме за ~~е~~
 сипенгватини, не
 класическа
 филология.

не са върели за класически
филолог, ~~за~~ в "Държавен"
всестранен е в държавно
държавно и ~~всестранен~~
искаме за ~~всестранен~~
стипендианти на
класически
филолог...

Разов бе просто звестуц. Свѣта
улюбѣна посреѣна ~~вѣчна~~ моѣ
дѣтѣве.....

Донесоха му „Държавен вестник“, брой 68.

— Бъдете спокоен, аз ще наредя да се оправи грешката...

Да бъда спокоен, но аз не съм спокоен.

— Дайте ми „Държавен вестник“, аз сам ще отърча до председателя на комисията. Сега е близо шест часът, разсилният може да не го намери. Аз ще го намеря, гдето и да е...

— Добре! — каза съвсем учуден г. Лафчиев.

Докато каже „добре“, грабвам вестника, излизам, казах накратко на Чилев и на Делиделвов, че се оправи, взех торбата и хуквам към дома на председателя. Председателят беше г. проф. Александър Теодоров — Балан^[8].

Аз още като ученик имах симпатии към тоя човек за неговата воля да бди над езика ни, също не един път съм защищавал неговата история на литературата ни. Така и после пак сме се разбирали. Особено впечатление ми е правило неговото дълбоко чувство за справедливост.

И така е вървяло доста дълго. И сме се разбирали добре въпреки някои негови крайности. А когато излезе неговата граматика, аз исках просто да изтъкна значението на такъв труд, като отърсих тия крайности, които според мен щяха да послужат за прицели на враговете му. Той не ме разбра, нападна ме люто, и аз не останах длъжен, и всичката работа се свърши с една карикатура, как се борим...

И тичешком отидох аз до ул. „Кракра“ 16, гдето живееше г. председателят. Тъй точно помня още номера. Сега навярно входът и номерът на къщата са откъм ул. „Св. Климент“.

Късмет. Професорът се готвеше да излезе. С шапка, с всичко натъкмен.

— Направили сте една голяма грешка в обявлението за конкурсите.

— Я да видим каква е тая грешка.

Обясних му.

И тръгнахме и двамата по улица „Московска“. Но мен ми се струваше, че вървим като охлюви. И само току го дърпах да върви побърже. Той, благ и справедлив човек, не се сърдеше на това мое дърпане, а се подчиняваше. Разбираше какво е в душата ми.

— Ето, четете обявлението, четете „Държавен вестник“.

— Аз съм направил грешка. Ще я поправа. Веднага.

И я поправи. Но аз пак не се успокоих. В мой интерес бе темите да бъдат мъчни, особено по гръцки и по латински. Помислих си дали не са дали Чилев и Брожка еднакви теми, тоест както за общите изпити, лесни. Оставих Александър Теодоров — Балан, отидох в дома на Иван Брожка. Той живееше точно до къщата на Файнбергови. Някак си от другата страна, за да не ме видят, влязох в градинката на Брожкови. Добрият, духовитият учител по латински, който също ме познаваше много добре, запита:

— Какво те носи? Седни малко, изглеждаш уморен.

— Нали за нашия конкурс, за класическата, дадохте мъчни теми, а не както трябва да се предполага по обявленията?

— Разбира се, разбира се. Видях аз каква грешка са направили. Дадох мъчни теми.

— И от български на латински?

— Да, да.

— Сбогом, благодаря.

Сега пък хукнах да дирия Перикъл Чилев, той живееше на улица „Антим I“ № 20.

Слава богу, и него намерих още в къщи.

— Не се безпокойте, аз дадох мъчно, дадох и стихотворение...

Като излязох от къщата на Чилеви, взех да мисля къде да ношувам. Времето не бе за Борисовата градина.

Срещнах Кръстьо Бояджиев от Враца. И той ще се явява на конкурс за минно инженерство. Още в гимназията ние много се разбирахме с него, макар и да бе реалист.

И отидох в неговата „квартира“. На ул. „Гурко“, там, гдето сега е новата поща, в един двор имаше една общарска барака, празна сега. Нея беше окупирал Кръстьо Бояджиев за „квартира“. Чудесно! Кръстьо Бояджиев получи стипендия по минно инженерство, после бе и директор на мините, често заедно сме минавали край тая „квартира“ в последните години.

Измих се на чешмата в двора, стегнах се с всички сили, хапнахме здравата. И заспахме рано, рано.

На другия ден сутринта — едно ясно слънце, един хубав ден!

И двамата се запътихме мълчаливи към университета.

И долу в главния вход заварих мнозина от приятелите си. Батолов, Костов, Коен и други.

Те дошли да „помагат“. Тоест да агитират между кандидатите. Особено Стефан Костов, взел и двете книжки „Български преглед“ — с моите Илияди — и само току ги показва на разните кандидати. Значи, с него ли ще се мерите? Ехе! Я си търсете друг предмет, и пр.

И аз взех стипендията по класическа филология. И скоро се приготвих за път. Нямаше какво много да готвя.

Заминахме заедно със Симеон Радев^[9], Кръстьо Бояджиев и някои други.

На гарата бяха дошли да ни изпращат, между другите, Гоце Делчев^[10], Димитър Ляпов-Гурин, който като дете се радваше, че съм получил стипендия и че заминавам за Европа.

Току не щеш ли, както се шегувахме, ето ти един страшен гостилничар — Григор Панов, заедно със съдебния пристав.

Григор Панов правеше това от чиста злоба, както съм го описал още приживе.

Гоце Делчев разбра, че ще ми се вземат парите. А с какво ще следвам после? И ми изкомандува:

— Дай всички пари на мен!

Дадох му ги. Бяха все жълтици.

Претърси ме приставът — не намери нищо. Когато влакът потегли, на сбогом, Гоце Делчев ми ги връчи всичките обратно.

* * *

Влакът потегли и ние с него към Европа, кой с куфарче, кой с бохчичка, кой — ей така на, както си вървеше из софийските улици. Симеон Радев — за Дижон, Кръстьо Бояджиев — за Лиеж, друг врачанец, Никола Костов, за Виена — архитектура, моя милост — за Лайпциг...

Беше 13 октомври 1898 година.

Симеон Радев знаеше отлично френски — и всички се държехме за него по пътя. Той бе свършил турския лицей в Цариград, доста време от лятото бяхме прекарвали заедно в София, особено в бурното време на Зола и Драйфусовата афера, която бе станала не френска

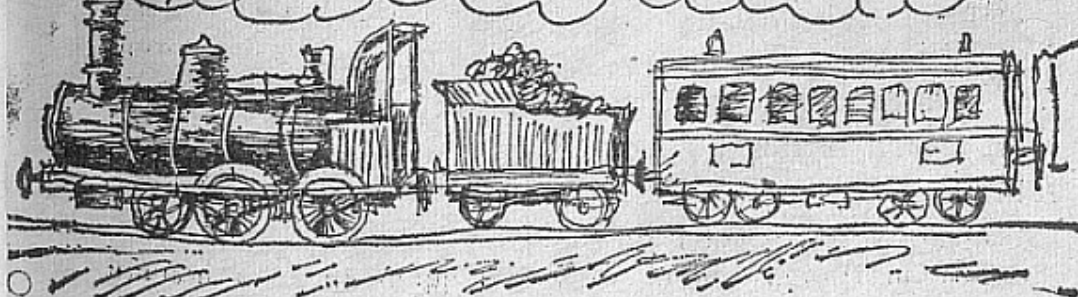
работа, а всесветска — и светът бе се разделил по нея. Що препирни!
Що статии! Що j'accuse-и!^[11]

Тук е
 Симеон Радев
 се сгушките
 мисли тясно
 и до ден днешен
 сме ~~вс~~ заедно,
 тук и за се
 вапирани по
 земята...

№ 2617
 SOFIA -
 BEOGRAD -
 WIEN -
 BULGARIA

Но за потувателите и за по-малките
 пътнически разходи и срещи и радост
 и надежди на отбавата, за поезиите,
 за поимките ви, за утешения ви,
 за добрите ви — ще дойде ред.

Ние със Симеон Радев се сдушихме много тясно и до днешен ден сме заедно, гдето и да се намираме по земята...

Но за пътуването и за по-нататъшните разпри и срещи и радости и напасти на съдбата, за поезиите, за политиките ни, за учението ни, за борбите ни — ще дойде ред.

Сега искам да кажа, че понеже захванах тия бележки някак си скоком и случайно, много от тях дойдоха съвсем случайно на калема, много работи просто калемът ми не ги хвана...

Ако даде господ здраве и живот, ще ги подиря пак с калема си, когато стане нужда да се издаде нещо цялостно. Но все пак само някои работи някак си ме мушкат отляво надясно и отдясно наляво — „кажи и нас, кажи и нас...“.

Не разбират, че събитието не ги влече, значи — не са потребни за темата.

Но аз ще се повърна за някои работи, като направя нещо като интермецо — за Щип, за Солун, за Вардара, за Софийското поле и още за какво ли не. Пак ще се види, че и не току-така само гладории и мизерии е било в първите начала на началата, а и нещо обратното и фантастично дори...

Ще наруша правилата, всички правила на съчинителството, но няма какво да се боим, досаден може да бъде някой писач не само с изпълнението на правилата на писанието за „едната четвърт от текста увод“, за „едната дванайсета“ и пр., а и без правила — стига да е майстор на досадата. Най-лошото е за нещо, когато не го носи събитието на разказа.

И така, нека почна от един апостроф, както се е практикувало във византийските съчинителства.

Преди някоя и друга седмица ме среща съвсем любезно старият политик и обществен човек с голямо изминало бъдеще, вечно честният и правдив Илия Георгов^[12], който, както съм чувал, е бивал свалян от въжето за своите убеждения и идеи, среща ме и ми казва:

— Всичко това, което пишеш за Милюкова, е съвсем точно така. Истина е, той взе остатъка от парите, които му се падаха за пет години по договора, но ти не си знаел да разкажеш, че Милюков с тия пари предприе едно пътуване из Македония и стана най-верен приятел на България и на македонците... Разбира се, че откъде ще знаеш ти тогава

тия работи, ти си бил дете, но е така, — свърши Илия Георгов, ул. „Любен Каравелов“ № 7.

— Досега за моите тия леки и скромни писания все ме спират и ме разговарят хора от твоята категория. Много съм поласкан, че и вие ги четете. Имам някаква лична гаранция, че почти всичко е вярно, защото никой от вас не ми каза големи опущения. Но все пак, аз пиша само това, което можех да знам тогава, и което виждах и живеях само тогава, и то е вярно само като картина на действителността ми от моите детски години, повече и не иска да бъде...

— Не, не! — прекъсна ме Георгов. — Много право, много право!

— За Милюков аз знам после, че ходи в Македония, и му четох например описанията за Щип и за черквите в Щип, особено за единствената по хубостта си и по структурата си каменна сграда-черква „Фития“ на Хисара, в която живеяха мечките с мечкарите си. Той я нарече най-интересната. И аз все ще намеря място и време да я представя с всичката ѝ тайнственост там високо над града, над лъкатушна Брегалница, в която слънцето се къпеше всяка вечер. За черните и дебели синджири, за високите дъгови прозорци с бухали и орли, и кукумявките по тях...

Но аз не знаех с кои пари бе отишел там Милюков, пък и той не говореше за това, когато аз слушах.

Друг един съвсем модерен политик и бил вече два пъти министър — дай боже и трети и четвърти път да бъде! — той пък ме срещна и понеже е бил винаги чужд на нашия мир, а е съвсем нов човек, каза с укор:

— Четем твоите писания всички целокупно у дома, дори и слугинчето ни не изпуска нито брой от тях и без да му кажем нещо, тича само да купи вестника, за да не останем не ние, а то да не остане без него. Така чувам и от други познати, но чужди на тогавашния ваш свят. Но защо си толкова бърз? Струва ми се, стесняваш се да ни занимаваш с такива дреболии. Такова е впечатлението ни. А това съвсем не е така. Преди всичко тъкмо тия дреболии ни правят живи времената и хората оттогава. Ето например, сигурно ти не си искал да ни внушиш такива мисли, а ние всички се учудваме на това силно чувство за другарство, което е живяло между вас тогава. Такава привързаност, вярност, чувство да се помогне на другаря на всяка цена. Наистина, ние стоим слисани пред тия порти на миналото, което ни

разкриваш — и плачем, че това чувство за другарство сякаш сега е хвъркнало от тоя наш свят или пък го е отровил някой егоист някъде по Балканите и по кариерите на жизнените поприща... О, тия кариери! Какви чудовища направиха от нас!...

И така, понеже най-сетне се срещнахме с Григор Панов, който дойде на самата гара и без всяко право и закон иска да ме екзекутира, аз ще разкажа за него.

Ще вървя в много случаи така рачешки или както дойде на перото или на клавиша на машината ми, особено сега, когато някак си едва свиря на тия клавиши поради една малка напаст на времето, която скоро ще мине и пак ще бъде, както си е било.

А работата с тоя Григор Панов стои така. От време на време съдбата ми помагаше да се настаня в някоя гостилница временно. Заедно се събирахме на една и съща маса по шестима-седмина, и бяхме все заедно. Един ако яде — всички ядат. Един ако го няма — и другите не влизат...

И така се бяхме настанили в Григоровия „Студентчески клуб“. Ние си бяхме всички еднакво важни един за други, но нему му е правило впечатление, че се водели по мен, и пр. Един ден решихме да избягаме оттам, защото храната била развалена. Ние му платихме общо и честно. Но той не си взел бележка от плащането, а изкарал изпълнителен лист срещу мен, като виновен. От злоба и любов.

И както си вървахме един ден с Мара Груев, после дългогодишен главен счетоводител в Министерството на външните работи, от училище с книжка под мишка, Григор Панов, пред тогавашната Народна библиотека на ул. „6 септември“, иде при мен, очите му кървави и пламнали от злоба и гняв, пристъпва и вади един огромен черен карадаалия алтъпатлак и го насочва срещу гърдите ми:

— Ти бе, ти, защо напусна гостилницата ми? Не е за парите, а защо ме унижи? Кръвчицата ти... — Собствено Григор Панов ме обичаше, но от яд и злоба...

И посегна да гръмне. Аз извиках стражаря, който стоеше на зида до библиотеката, а стражарят, наместо да дойде да ми помогне, взе да се отдалечава — всичко това ставаше много бърже — и каза:

— Не съм видял действие. Не мога да се намеся.

Панов, наместо да стреля, отпусна револвера на земята, взе да се задавя от смях за тая глупост на стражаря, аз също, Мара Груев, когато

не знам защо викахме с женско име Мара — и той взе да се кикоти... и опасността мина, Григор не ми изпи кръвчицата.

Григор собствено не бе лош човек, ама злоба и инат. И пак ми се закани и дойде на гарата. И после в Лайпциг ми наложи заповест на стипендията, още не знам дали е правилно било или не, но получавах оскъдната си стипендия все със заповест...

Тоя случай с Григор Панов и със стражаря „Не съм видял действие“, както тогава стоеше в служебните книжки, че трябва да се намесят само когато видят действие, е описан още преди тридесет и повече години в приснопамятния наш вестник „Време“^[13].

Все пак и досега благодаря на бога на тая глупост за действието, която може би ме спаси от големия черен алтъпатлак на Григор.

[1] „сладка Брегалница“: река в Македония, приток на Вардар, протича през родните места на Балабанов — Щип и Овче Поле. — Б.р.
↑

[2] „Васил Кънчев“: по-правилно Васил Кънчов — 1862–1902 — географ, обществен деец и книжовник. През 1888 учител в солунската Българска гимназия, главен екзархийски инспектор по българските училища след това, пропътува цяла Македония и проучва основно минало и настоящо на областта. От 1901 министър на просветата в София, убит в разцвета на силите си в министерския си кабинет на 24 януари 1902 г. Автор на капиталния труд „Македония — етнография и статистика“, издание на Българското книжовно дружество, днес БАН, в 1900. — Б.р. ↑

[3] вергия: данък,налог — бел.ел.ред. ↑

[4] „моя млад *Развигор*“ — седмичен литературен лист, създаден от Балабанов от началото на 1921 съвместно с Елин Пелин. *Развигор*, който се явява родоначалник на литературния вестник не само в България, а и в Европа, излиза до 1927, общо 260 броя; през 1937 се прави опит да бъде подновен, в нов външен вид, излизат всичко 20 броя. — Б.р. ↑

[5] „Солунския пансион“: След завършване на 6-и клас в родния си град Щип, Балабанов бива изпратен от баща си в солунската Българска гимназия, живее в пансиона към нея. Тук той изкарва 7-и и 8-и клас, преди да се прехвърли в софийската Мъжка гимназия. — Б.р.
↑

[6] Иван Славейков (1853–1901 — общественик и книжовник, най-голям син на П. Р. Славейков, през годините на Стамболовия режим ярък опозиционер и след 1889 в продължение 11 години учител по френски в Мъжката гимназия, Балабанов е негов ученик. По-късно Славейков става за кратко министър на просветата. Редактор на *Периодическо Списание* на Бълг. кн. д-во (днес БАН), както твърди Балабанов, той не е бил, а като член на Книжовното д-во е проявявал очевидно грижи за неговото списване. — Б.р. ↑

[7] Иван Вазов е министър на народното просвещение от август 1897 до януари 1899. — Б.р. ↑

[8] Александър Теодоров Балан (1859–1959) — български езиковед, литературен историк и библиограф, професор, академик. През 1898 председател на комисията, която ще произведе конкурсите за стипендии в чужбина. През 1930 Балан издава своята „Българска граматика“, Балабанов пише статия за нея в *Пряпорец* (бр. 27, 1930), Балан му отговаря, завързва се полемика, Ал. Божинов публикува във в. *Зора* карикатура по този повод. — Б.р. ↑

[9] Симеон Радев (1879–1967) — публицист, общественик, дипломат, роден в Ресен, Македония, в един и същи ден с Балабанов, завършва френския турски лицей в Цариград. През лятото на 1898 идва в София, тук се запознава и сприятелява с Балабанов и остават за цял живот близки приятели. Радев произнесе речта на юбилейното тържество за Балабанов през 1934 в Народния театър, написа спомени за него „Приятелството ми с Александър Балабанов“ (в кн. му „Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени“. София, 1965, с. 356–379). — Б.р. ↑

[10] Гоце Делчев (1872–1903) — български революционен деец, идеолог и вожд на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, бил е на гарата, за да изпрати преди всичко Симеон Радев, когото той е посветил във ВМРО. — Б.р. ↑

[11] j'accuse!: „Аз обвинявам!“ — заглавие на статия на Емил Зола по време на борбите за реабилитиране на невинно осъдения френски офицер Алфред Драйфус. „Драйфусовата афера“ възбужда по това време духовете в цяла Европа, тя се обсъжда оживено и в българския печат. — Б.р. ↑

[12] Илия Георгов (1860–1945), роден във Велес, Македония, починал в София — български книжовник и общественик, един от

основателите на Радикалната партия; по-стар брат на професора по философия в Софийския университет Иван Георгов (1862–1936). — Б.р. ↑

[13] приснопамятния наш вестник „Време“: през 1908–1909 Балабанов издава и редактира наедно със своя състудент от Лайпциг д-р Ал. Гиргинов (1879–1953) и с единомишленика си Йосиф Хербст (1875–1925) всекидневния вестник *Време*, неофициален орган на Демократическата партия. Балабанов публикува тук редица статии, фейлетони, разкази и преводи. — Б.р. ↑

* * *

— Слушай, Балабане, — казва ми Асен Белковски^[1] със своя бавен говор, който придаваше особена тежест на думите му, като дълго обмислени. — Слушай: стегни се, ще пошътаме малко из Софийското поле към Искъра и Горубляне...

Ние много обичахме през горещините на ваканциите да пошътаме с Асен Белковски, който за мен минаваше кореняк софийскополец и майстор по предприеманията на пътувания из далечни земи... Нали той бе се опитал още като съвсем невръстно дете да тръгне пеш за Америка, та го хванаха в една самоковска гора и го доведоха в София...

Но аз бях много привързан към Белковски и го слушах. Често отивах заедно с него у тях, за да подготвим с чай и захар някоя експедиция. Особено силно впечатление ми правеше баща му Илия Белковски, с когото отпосле станахме приятели. Той бе с много висока култура човек, строг и благ човек, бе сърдечен елиноведец, бе така хубаво превел още тогава мъчната, едва предаваемата Платонова Апология на Сократа, също и Перикловата реч из Тукидида. Аз и досега ги чета с възторг, въпреки някои белези в нея от българския език преди шестдесет години...

Но все пак ние бяхме деца, или детца, както се пишеше тогава много остроумно — и той ни държеше така.

Аз винаги слушах авторитета на Асена за пътуванията из Софийското поле. И тоя път се съгласих веднага. Белковски често ми казваше подигравателно:

— Аз много те харесвам тебе, защото веднага се съгласяваш и не маргазуваш никак...

И тръгнахме към Горубляне и отидохме на гости у един стааар селянин, може би повече от осемдесет години. Как се казваше не зная, трябва да питам Асен Белковски. Но тоя старец бе ни симпатията. Защото той бе стоял години на заточение за свободата на България, бе ял куршуми, бе покрит с рани по гърдите си и по ръцете си от вериги и ножове и със светецска скромност и чистота ни разказваше как се е дошло до свободна България. Ние бяхме по на 15 години, насядали

бяхме край огнището му, пушихме заедно с неговата лула, аз имах винаги най-хубав едро нарязан тютюн, зарад което Белковски и досега ми завижда...

Старецът е отдавна прах и пепел. Никой нищо за него не каза. Но аз и Белковски го помним, а Белковски сигурно ще ми помогне посетне да кажа нещо повече за него и за неговото име и челяд. Във всеки случай, тая горублянец дълго стоя в душата ми като Ботев, като Левски, като Бенковски, като Хаджи Димитър, като Караджата... в неговия образ и глас бях събрал всичко. Но времената го отнесоха от живота ми — и сега мога да кажа само това...

* * *

— Балабане, тая вечер тръгваме за Драгалевската гора. Там ще живеем десетина и повече деня като диваци из букаците и долищата. Тръгваме на десет часа вечерта, тайно... Иди да се натъкмиш така малко като ашлак, намери си и едно звънче с гердан... И после ела у дома.

Натъкмих се като ашлак, намерих си едно звънче с гердан — и отидох у тях. Те живееха тогава на тъгла срещу кметството, една част от къщата им е сегашната извънредна пощенска станция... Белковски имаше една дъсчена светла таванска стаичка у тях. Много ме привличаше тая стая. Светлина, тишина, въздух и настроение и паяжини и паяци — тия чистачи на мухите...

Асен бе насъбрал вече необходимите работи за път. В една тенекиена кутийка чай и в една книжка захар. Вярвам, и това бе тайно... Нека изповядам един грях. Когато бяхме горе в стаята, Асен, както си обичаше да прави ефекти, да ме омае още повече, хвана от една паяжина един едър като лешник паяк, хвана го за краката и го сложи в устата си, като изтърси от пръстите си краката на паяка...

— Ау! — извиках аз ужасен, защото от всичко най-много ме е гнус от насекоми и буболечки. — Ау! Изяде гооо!

— Изядох го зер. Сладък като драгалевски лешник. Опитай и ти.

Не опитах. А оттогава дълго време разказвах за яд на Асена, че той ядел паяци, зарад което той справедливо ми се сърдеше. Но после разбрах, че той не само че не е вкусвал от паяка, ама, впрочем, тайно

го е мушкар в ръкава си, като му е оставял краката в ръцете си, за да ме увери, че само те са останали. Той е искал със своята детска невинна жестокост да ме подведе и аз да изям един, че после да ми се смее... Повече от тридесет-четиридесет години ми трябваша, за да разбера тая примка. Колко съм бил глупав в сравнение с другарите си!

И той си намери един звънец с герданче, взехме що взехме — и към десет часа вечерта, облечени като истински ашлаци, потеглихме по улица „Ангел Кънчев“ за Драгалевския манастир. Ние нарочно, по съветите на Асеновата стратегия, избрахме безлунна нощ, за да не ни забелязват.

Минахме Лозенец в пълен мрак, излязохме на полето, минахме селото — само няколко кучета ни лавнаха, вървим, вървим, дойдохме до дола на водениците.

— Тук е страшно — каза Асен. — Кой знае какви ли дженабети^[2] се крият в тоя дол, зад тия воденици... Хайде сега да си сложим на шията звънците, да се клатим, като вървим, за да мислят дженабетите, че сме мнозина овчари със стадо и кучета...

И така и направихме, колкото и неудобно да бе това.

Ние вървахме бавно. Приказвахме си сладко-сладко: само за поезия.

Въобще ние от тая генерация бяхме много сериозни хора, не се занимавахме с нищо лошо, нито бяхме плячка на разни младежки похоти, а просто четяхме, четяхме, пишехме и най-сладко ни беше да се разправяме с поезия, особено за руските поети, които знаехме доста добре за нашите години... Никакви други авантюри не ни интересуваха, свирахме се в подземни стаи да си уреждаме тайни библиотеки и да четем. Едни от най-големите ревнители на тия библиотеки бяха Коста Батолов, Стефан Костов, Асен Белковски, Тулешков — дебелия и др. Ние в нашата библиотека имахме само невинни и почтени книги. И досега не мога да разбера защо ни преследваха от гимназията и ни гонеха по катакомбите, гдето сега е „Александър Невски“...

Те ни гонеха, а ние повече събирахме книги и четяхме, четяхме... И си разказвахме това, което бяхме прочели.

Така и сега, това ни бе разговорът по пътя в тая тъмна нощ, по тежката и уморителна стръмнина към манастира. Белковски между другото ми разказваше за своите стихове. Как написал цяла сбирка, как

тая сбирка стигнала до ръцете на Пенчо Славейков и на доктор Кръстев, как те не му отрекли стиховете, но, струва, ми се, Пенчо Славейков казал, че заглавието „Бисерни капки“ му се виждало претенциозно, и пр. и пр.

И най на края, като стигнахме до рида под манастира, до буйния поток, Асен ми каза да седнем на дървеното от греди мостче над потока и да си увисим краката над водата.

Така и сторихме. Запушихме по цигара. След това той с бавни движения забърка в многобройните си джобове. Извади една тетрадка:

— Ще чета. Слушай.

— Асене, ти наистина си луд, не е право, гдето ми казват някои, че само си се правел на луд. Как ще четеш в тоя мрак?

— Какъв ти мрак бре? Не видиш ли — камъните светят, пяната на водата свети, звездите светят — малко ли ти е светлина? Аз ще чета, ти ще слушаш.

Сигурно из прословутите „Бисерни капки“.

И за чудо мое голямо — зачете много ясно и добре. Разбира се, не от светлината на звездите и не от светлината и лъскането на камъните и на пяната, а защото си ги знаеше наизуст — свои работи...

Аз се увлякох в неговите сантиментални стихове и слушах с мерак. Обикновено бяха стихотворения в много къси стиховце с рими.

А като каза тия два стиха след едно описание на един трънак през есента и пр.

*Жълта шума —
теменужката продума...*

— аз едва ли не заревах гласно от възторг. А иначе сълзите се лееха от умиление, от поезия и от любов към всичко хубаво и чисто...

И не съм се излъгал. Някои от тия стихове после излязоха в тогавашното първо списание „Мисъл“. Асен Белковски и досега пише и знае много нежни и хубави стихове. Без гюрултията на бум-бум трара и без писъка на зурлите от Драз маала... И някой ден и най-строгийт справедлив критик ще ги оцени, както трябва...

В манастира когато стигнахме, беше вече зора.

— Трябва да се намери някое котле да варим вода в гората, да варим чай. Игуменът ми е близък, аз ще да взема, ти трай...

И взе. Мен и досега ми се струва, че това котле не го „взехме“, а просто на просто го откраднахме, временно, разбира се. Но Асен твърди, че не е така. Кой знае — така ли е или не е така?

Намерихме и една голяма подница селски хляб.

И в гората. Под буките. При бистрите потоци. Заживяхме като горски твари.

Нямахме нужда от нищо: чай с мнооого малко захар, повече на прикуска, черния селски вкусен хляб със сламки в него, бистра и студена вода, шума за спане — какво ни трябваше повече?

И приказките не се свършваха никога, само когато сънят ни поваляше — отстъпвахме, устата ни отстъпваха и млъкваха.

Той разказва, аз разказвам, често и двамата същевременно... Не е важно, ние знаехме наизуст какво да кажем.

И наистина живяхме цяла седмица като зверове в гората, с поезия и с опиянение — от песните на природата и от звуците на душите ни. Като зверове, казах, но не като диви, а като божи твари...

Тъкмо бяхме запушили цигарите, които вече, за икономия, не бяха само тютюн, а със смес от суха букова шума — и това бе тъй приятно, тая горска миризма и вкус на цигарата...

Тъкмо бяхме отворили уста да разказваме нещо за Тургенев, за когото аз знаех много, току бум! Бум! Бум!

Почнаха да се сипят над високите буки и до нас някакви куршуми — то били сачми, — но ние ги взехме за куршуми...

Особено, струва ми се така и досега, един голям куршум плесна на самата наша бука...

Погледнахме си ашлашките лица — той бе побледнял, а аз сигурно — съвсем побелял...

И току се търкулнахме при потока, загазихме в него, да стигнем манастира...

В манастира върнахме взетото „назаем“ котле, но го върнахме така:

Асен го извади изпод дрехата и незабелязано го закачи там, отгдето бе го откачил преди седем-осем дена. Та назаем!...

— Ловци са били, синко, — присмяха ни се игуменът и магерът.

— Ловци, ловци, ама пукат ли, пукат...

И се свърши нашето горско живеене като първобитни хора, като диваци...

Цивилизацията ни намери — и ни разруши света...

* * *

— Ти разказваше еднаж за една случка с прочутия на времето си скитник-писател Христо Гребенаров. Защо я прескачаш?

— Истина е, аз прескочих — само това ли прескочих? Но сега как да се връщам? И тъй и тъй доста се забавих по пътя си. А има за началото ми, за Щип, за Солун, за Олимп, за Буфети... Наистина сбърках. Най-много ще ми е жал, ако не изкажа нещо за падането или за събарянето, или просто за отиването на Стефан Стамболов, хее, в онези времена, през май 1894 година. Но за Гребенаров — добре.

Христо Гребенаров бе нещо като амбулантен книжар, с тая разлика, че той продаваше само *свои* произведения, не приемаше чужди, макар и да разтакаше мършавата си, изгладняла фигура в дрипи. И сам си бе словослагателят.

По онова време, за когато говоря и ще говоря сега, искам да кажа за през 1894 година, Христо Гребенаров бе в пълна слава. Ние тогава нямахме ни кинематографи да ходим в тях, нямахме нищо, във всяко лошо време приютът ни бе Народната библиотека. И там цели дванайсет страници от каталога, който бе изложен пред читалния салон, за да се избират книги за четене в самата библиотека или за вземане у дома, цели големи тефтери, дванайсет страници по азбучния ред бяха изпълнени със заглавията на съчиненията на Христо Гребенаров... Още виждам хубавите букви и кавичките под името „автор“...

И разлистваме ли, разлистваме каталога — все Христо Гребенаров, та Христо Гребенаров!

„Как могат да се изучат двајсет и четири езика за двајсет и четири часа — собствено издание на автора, осем малки странички, две стотинки и половина“. — „Как се правят книги“ — пак същите библиографични бележки, и пр. и пр. В Народната тогава библиотека! Сега ги няма вече, много късно се е сетил някой „завистник“ директор да премахне тоя резиллик...

Събирахме се всеки ден на литературно-клюкаро-другарска седянка — но не в някое от кафенетата, ние бяхме още ученици на по 14–15 години, а в Градската градина, в Чипевата книжарница, която тогава се помещаваше в една от будките в Градската градина, тъкмо тая същата, която е откъм страната на Народната банка, а сега лятно време се продава ледено в нея и има вече столове. Тогава имаше само няколко скамейки срещу нея, тия скамейки бяха винаги завзети от нас. Асен Белковски, Коста Батолов, Стефан Костов, а някой път и Александър Божинов, който тогава, заедно с Р. В. Радев — но малко по-късно, — редактираше хубавия и един от първите хумористични вестници „Сълза и смях“, и той идваше, в по-късните години и Кирил Христов, който вече бе напечатал едни от най-хубавите си стихотворения, като „Нощ в гората“ и „Есен“, което и сега знам наизуст, и други. Някои работи са от късна дата, защото това наше седенкуване там трая две или повече от три години.

Ние с Асен Белковски двамата често обичахме да ходим при Христо Гребенаров в квартирата му, която бе в една ниска паянтова къща — хее там някъде, гдето е сега, струва ми се, Дирекцията на полицията. Той — Христо Гребенаров — живееше в една квартира с един сляп поборник по име Клепанов, който получаваше четиридесет лева поборническа пенсия. А Христо Гребенаров живееше, с каквото изкара от своите издания, между които най-лично място заемаше трагедията „Хубава Богданка“, която бе и представена даже в театъра тогава.

Тоя Клепанов, слепият, просто обожаваше своя съквартирант Гребенаров. Бе някакъв филолог от останките на Сава Г. Раковски^[3], намираше, че всички езици са произлезли от български език, градът Лион например според него си имал името от българската дума „лъв“ и въобще стигаше му една буква в някоя чужда дума, за да я произведе от български...

И винаги, след като ни „докаже“ такъв някой произход, блажено, блажено погали широката си чаталеста брада... А ние не се смеехме, защото човекът бе с дълбока вяра в това, което разправяше — и в Христо Гребенаров...

Един ден Христо Гребенаров, както си седяхме тоя път не в стаята на Клепанов, която гледаше на „улицата“ — улица, каква ти улица, а прашно поле, само под прозорците бурени и тръне... — та

един ден, както си седяхме в стаята на Гребенаров, която гледаше пък в „двора“, Гребенаров ни обади, че ще издава нов календар. Предложи на Асен Белковски да нарисува като заглавна и подзаглавна корица на календара му такава една сложна картина:

България във вид на крава. Как я доят разни изедници. Кравата рита, мука, иска да преобърне котлето с мляко, но изедниците го изпиват, а телето остава гладно и мучи и плаче...

Помня както сега, Асен отговори:

— Ееее, колко много работи искаш в една-едничка картина! Няма как да се представи това всичко заедно. Но все ще направя нещо. — И още на място нарисува нещо подобно. И написа дори уводното стихотворение, което започваше, ако се не лъжа, горе-долу с такива думи:

*Аз, Гребенаров стари,
продавам ви календари...*

и пр.

А еднаж той предложи на Асен да нарисува с бои портрета му, който след смъртта му щял да струва милиони. И Асен нарисува един чудесен портрет на платно с маслени бои, но не знам какво стана с тоя портрет. Той стоеше дълго при мен, но еднаж Асен ми се разсърди — и си го взе заедно с нарисувания също от него той портрет а ла Кольцов^[4], когото тогава много четяхме и знаехме почти наизуст...

Но за календара.

А на мен Гребенаров предложи, все за същия календар, да му преведа Христо Ботев на турски...

И календарът наистина излезе, с Асеновите корици и с моя превод на Христо Ботев на турски...

Например, „О, мой боже, прави боже“ бях превел така, и така излезе напечатано:

*Ах аллахъм, ак аллахъм,
не ки сен не гйоклерде син,
лякин сен не юреимде син,*

юримде, ве джанъмда...

И. т.н.

Аз го бях превел не по ритъма, а по звуците на мелодията. И бе много точен преводът.

Но един ден Гребенаров ни кани нарочно и тържествено „за голямата работа“, както каза той. Отидохме у дома му, заседавахме в стаята на Клепанова.

— Моята трагедия „Хубава Богдана“ се изчерпа вече. Искам да направя второ издание. В нея главни роли са и руският консул в Солун и дъщерите му, които сега не са живи, и пр. Можете ли да ми доставите портретите на тогавашния руски консул в Солун и на дъщерите му?

— Може, зер. Балабанов е живял две години в Солун, познавал ги е лично, той ще ги достави. Може да пише дори и на самия руски император да ти ги прати, — просто така наготово избъбри Асен тая лъжа.

Асен каза това, аз поклатих глава утвърдително, казахме, че след десетина дни ще ги има.

Гребенаров ни стисна ръце от благодарност, каза да побързаме, че сега му било времето. А Клепанов бе се разтопил от блаженство...

След десетина дена отидохме ние двамата с Асен в къщата на Цветан Пупешков, ул „Клементина“, ъгълът с „Цар Самуил“, Пупешков намери един стаар семеен тетевенски портрет на хора, отдавна заминали от тоя свят, един баща с висока и широко отворена корава колосана яка, една жена, неговата съпруга — също с нещо като шамия на главата, две госпожици, дъщери на „консула“, в същия избледнял от времето портрет. Намерихме една употребена руска пощенска марка, на която се четеше „С. Петербург“, залепихме я на един голям плик отдясно, Цветан и Асен донаписаха с горени кибритени клечки целия кръг на печата... А на плика с едри букви написах аз лично адреса:

„Българскому вселитератору Гребенарову
София“

Сложихме вътре портрета, едно писмо също тъй от мен написано на не знам какъв руски език, подписът на руския император, запечатихме го и хайде у Гребенарова...

Беше към четири часът подир пладне. Прашен августов ден. В квартирата намираме само Клепанов. Ние нарочно искахме да не намерим там Христо Гребенаров, защото не бяхме сигурни дали ще се въздържим да не се изсмеем, и пр. По тоя час — подир пладне — той си продаваше по улиците календари и свои съчинения.

Клепанов стана да ни посрещне, седнахме на селски триножничета, а той на леглото си, като му висяха краката — не бе висок човек.

— Еее, бай Клепанов, нека е хаирлия, писмото от руския император дойде, затворено е, ама има нещо кораво вътре, сигурно това ще да са портретите на руския консул и на семейството му, а може и на самата хубава Богданка...

Клепанов пое писмото, поопипа то, пламна от радост, помоли ни още веднаж и дважд да прочетем адреса.

— Охо! Много хубаво и много право това — „болгарскому вселитератору“... Браво, да живее руският император! Ето що се казва човек!...

И остави писмото на една голяма дървена маса, изпораздълбана, с дупки и трапища по нея, а върху масата един средно голям крив и изтънял от острене ятаган — гол...

Не щеш ли, скръцва вратата, влиза сам Гребенаров, изненада голяма, но той обяснява своето преждевременно идване с това, че продал всичките си книги и дошел да вземе други...

— Еее, Христо, Христо, ще черпиш, я виж тука...

Обажда се Клепанов и му подава писмото, което опипом събра от масата — още малко, щеше да се пореже от острието на ятагана.

Белковски си сложи пръстите на лявата ръка на устните, погледна ме и ми шепне накриво:

— Да не си се изсмял, че...

А Гребенаров... Отвори писмото, чете надписа на плика, хваща портретите, чете пак полугласно „болгарскому вселитератору Гребенарову“ — устните му затреперват, погледна мене, погледна Асена, ние мълчим със запушени уста...

Току грабна ятагана от масата, изрева:

— Мамка ви разплаках!...

И ние с Асен Белковски, като лястовички отпод стряхата, хоп, изхвъркнахме почти и двамата в един и същи миг из прозореца...

Поубодохме се малко при падането в тръните, но нищо, нали изхвъркнахме. А ятаганът дрънна и се заби в меката земя всред тревата...

* * *

Още през март 1894 г. се замъгли небето. През ден, през ден се вдигаше някоя внезапна буря, но щом се засили, утихне. И пак се види надалече над Люлин бисерното небе с розови крайове на облаците.

През април избухна вече и буря. Дъбът почна да се клати^[5], шумата му, още съвсем млада и свежа и зелена, не можеше да шуми силно като през летните бури, но свиреше надалеко.

Из цялата страна се чуваше вече, и в София се връщаше ехото от тоя тънък шум...

Навсякъде се говореше вече, дъбът се клати, скоро ще падне, в кафенета, в халваджийници, в кръчми, в „Червени ракове“^[6] разговорите ставаха явни, вестниците пишеха дръзки статии...

Дъбът бе записан, много записан беше, нямаше време да следи и — да „отговаря“, да отговаря, както се отговаряше тогава от разните органи с онова прочуто *торбопясьчие*^[7]. Който не разбира що значи торбопясьчие, нека пита патели, има още живи от тях, мен да не закача, защото аз бях дете тогава, бях в четвърти клас на Софийската единствена мъжка гимназия ученик...

И аз вземах участие тогава в „събарянето“ на тоя дъб, но след като падна. Искам да кажа, говорите ставаха явни и силни — и минаваха без пясък и без торба. Имахме голям кураж.

Явяваха се писма, писма по правителствени органи от властници заедно със Стамболов, явяваха се остри пререкания, отговори на тия писма с други писма от същите автори до големите, до най-големите властници, бурята се засили и дъбът вече почна сам да желае да се свърши тая дълга мизерия и да не е вече играчка на ветровете, на най-слабите веяния...

Ние ставахме все по-бойки и по-бойки. Учениците особено се ободряваха — най-много те. Ние в класовете вече не говорехме за нищо друго освен за „падането“, което се чакало, и се готвехме за сеира. Не за геометрии, не за истории, не за латински и гръцки мислехме вече, а за „падането“... Някои от учителите бяха крайно изострени в борбата. Ние им четяхме големи статии, в които разказваха как са ги биели по участие и други страшни работи... Какво ще се стесняваме пред такива професионални, явни, публицистични политици — учители и случайни учители, колкото за препитанието? Имаше един Архимандрит Владимир, той ни преподаваше история, но ние рядко от него чухме за историята нещо, а все за золумите^[8]... И все насърчения в тая посока. И той бе опитал пясъка на торбите, както разправяше сам, и бе временно само учител, настанен пак от същото правителство! Това още не може да ми го поеме главата, макар и да се досещам за нещо, но все пак така беше тогава и дълго след това. Тогава, когато България се викаше „Пиемонт на Балканите“^[9], „Прусия на Балканите“, „Япония в Европа“.

Потребни бяха бележки за срока. Трябва да бъдем изпитани. Архимандрит Владимир ме дигна по история.

— Каква беше религията на старите египтяни?

— Езичници, — отговорих аз със сигурен глас.

— Браво! Шест! Браво! Седни си. Ей така трябва да се учи.

И шесторка ми остана по история бележката, докато беше той учител, мисля, и от пети клас закачих нещо от тия шесторки, влиянието ѝ беше огромно.

Но аз слушах с най-напрегнато внимание всички истории за пясъка и ги четях и във вестниците като евангелие... Това се знаеше, разбира се...

Учителите бяха все големи личности, за едного от тях дори още в началните си номера разказвах, колко много държеше за мене и как ми предложи най-изгодни условия за Илиядата, и как ме похвали. И той бе най-сериозният. Но докато стане свободен и да се предаде на политиката си, той бе си и учител по френски, имаше и учебници от

него по френски. И преподаваше добре. Но той си бе политик. Той ни разказваше например за мъченичеството на Петко Каравелов в Черната джамия, тогава централен затвор, сега Седмочисленици. В близките на него вестници пишеше дълги статии против правителството. Свирчо^[10], прочутият *прекорист*, кметът на София, големият чолак Димитър Петков, после убит като министър-президент в 1907 година, слагаше на всички прякори и ние учениците ги знаехме по тия прякори. На учителя по френски прякорът беше „политическият мях“ и ние бяхме си ученици, а той си беше наш учител... И бе съвсем свободен в политиката. — Наистина идеална свобода! Наистина! Най-сетне явно взе да се говори за сериозни раздори и кавги в Стамболовия кабинет, особено след писмото, „отвореното писмо“ — тогава бяха на мода тия „отворени писма“ — до Стамболов от самия военен министър Савов, от Михаил Савов, после голям и страшен, и силен главнокомандуващ на войските във време на Балканската ни война. После пък излезе друго писмо от него същия, в което сам Савов, като пряк човек, се разкайваше, че бил подведен, излъган от интриганти.

И най-сетне чу се вече открито в една гостилница, „Студентчески клуб“, че Стамболов си дал оставката, не му я приемали, но щели да я приемат. Навсякъде се разказваха лоши анекдоти и зловредни приказки за Стамболов. Имаше, струва ми се, и инжекции отнякъде, но нямаше нужда от това сега, главното беше, че безнаказано можеше всичко да се говори против тирана — сега тиранин!...

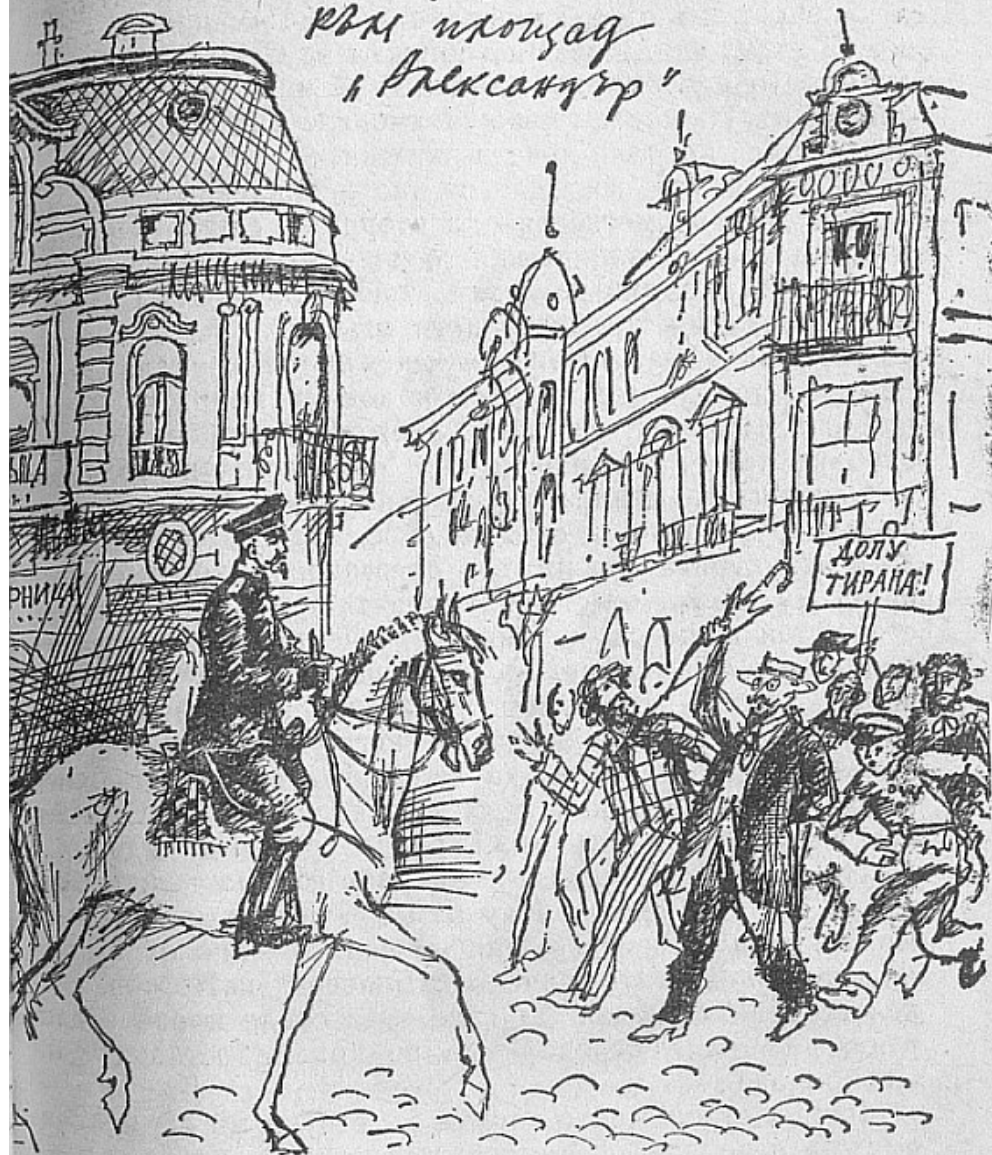
Аз в тия разправии мои сега не се интересувам от никаква политика и не разказвам това, което историята ще разкаже някога по-обективно, както вече почна, нито претендирам да ги знам основно работите и проверено, макар и да знам мноооого, ама мноого, но не вече като дете, а отпосле като зрял човек. Но нищо от това няма да засегне моя разказ, всичко си е и ще си остане като приказка от детинството ми — и саааамо както си го знам и помня и още виждам оттогава. Историкът някога ще вземе тия мои работи, ще ги критикува, ще ги отрече, но ще си вземе много точна и сериозна бележка от тях, като истински лик и ек на станалото тогава във кабинетите... И ще ги употреби в своите страници като основа на настроенията тогава и на образа за политическата ни култура тогава.

Имаше и лошо, но имаше и нещо добро...

И сега — ето сега е 18 май, стар стил, разбира се, нямаше тогава нови стилове и не бяхме още стилизирани...

18 май 1894 година. Ясно слънце по София. Дори и много горещо някак си. Радост и оживление голямо по улиците. Тичаме всички към площад „Александър“. Минаваме няколко от учениците на нашия клас четвърти през градината за по-кратко.

18 май 1899 година. Лето слънце
по София. Идгаме всички
към площада
„Александър“

Рачо Петров, който тогава бе,
беше ми се полковник, бе вече военен
министър. Той мина край нас, та дълга
е тиравайката стирка сега, та
и коя, и не само се виждо не ни каза,
се отбиха така свободно на площада,
та се услихна дръч. Разбрахме...

В градината, точно гдето е сега фонтанът, срещаме Христо Гребенаров, натоварен с календари и свои книжки. Христо Гребенаров току-що бе издал една хвалебна книжка за Стамболов, прославяше го като Търновски герой — и Христо Гребенаров бе от Търново, така знаехме ние тогава. И бе излязъл да си продава новата книжка.

Заобиколихме го. Един от нас — заклевам се, не аз, и като дете не мога това да сторя, но един от нас му удари плесница, заплашиха го и другите, казаха му, ще го пребият, ако не извика три пъти „Долу Стамболов“. Взеха му книжките и ги стъпкаха. Аз се опитах да го защита, като познат — още не бе станала историята с портретите на руския консул и пр, — но не помогна. Пък току горкият Христо Гребенаров, като изскубано петле, със своите къси панталони, не голфове, а от износване станали къси и парцали, подигна се на цървулообразните си сандали, бос, подигна се като петле и изкукурига три пъти — дрезгаво, тънко, измъчено, очите му горяха от страх и от незнание на това, какво става, той нищо си не знаеше човекът за очакваното падане на Стамболов. И единствен викаше искрено и високо против него, с добре, съзнаван ясен риск за живота си!... От това бе повече неговият страх, а не от шамарите и пр. Искам да кажа, той бе единственият, който честно викаше — и то, без да мисли, че Стамболов, гордостта на неговото Търново, трябва да е долу...

На площада имаше вече събрана голяма тълпа. Вражеска на Стамболова. Научихме се, че пък пред „Свети Крал“, сега „Света Неделя“, имало митинг от страна на стамболовистите, начело с Благоев^[11] и Петков, готвел се целият митинг да излезе да отиде право в двореца, да моли Господаря да не приема оставката на Стамболова...

Рачо Петров, който тогава бе, струва ми се, полковник, бе вече военен министър. Той мина край нас, на ъгъла, гдето е трамвайната спирка сега, на бял кон — и не само че нищо не ни каза, че се събирахме така свободно на площада, ами ни се и усмихна дори. *Разбрахме...*

И, бърже-бърже се образува една огромна тълпа от всички, които минаваха през площада. Имаше много ученици и студенти, но по-много ученици.

И всички бяхме увлечени в нещо, в някакъв подвиг, в който, всеки от нас съзнаваше ясно, няма да има и няма никакъв риск...

При други условия трябва напълно и нашироко да се разкаже ролята на учениците тогава, да не говоря за студентите, но само за учениците, но в политиката. Сега ще кажа само това: тя бе една от първите.

Всички горяхме от нещо. Ама с усмивка и весели закачки.

Видя ме починалият неотдавна Чичо Стоян^[12], тогава не бе само детски писател, а бе нещо Стоян Попов, стигаше толкова да се каже.

Той бе начело на тълпата. Видя ме мене, познаваше ме по едно мое много лошо политическо писание във вестниците още тогава, повика ме при себе си, хвана ме за ръка — и вече не ме пусна, докато... но чакайте, ще видите какво е това „докато“.

И тръгнахме с викове „Долу тиранинът“, „Долу“ — о, срам ме е да си припомня какво ме караха да викам! Аз и досега мен никой не ме е чул да псувам — нито между жени, нито между мъже. А сега трябваше да викам „долу“ — не знам какво ли не... Но аз се изхитрих, зяпвах с устата, уж викам, а пък нищо не виках, а само се червях. Спомням си тогава как правех в Солун. Там бях аз в черковния хор на Атанас Бадев, един отличен музиковедец, сериозен и наивен и често брутален човек. Той има големи заслуги към нашето черковно пение, но друг да ги изтъква, който разбира добре от тия работи. Та кой знае защо Бадев ме бе взел в хора си — дискант! Представете си, аз дискант! Щом дадох глас, той ме блъсваше с камертона по устата и ме ругаеше с думите: „Ей ти, старий!“... За да не ме блъска по устата с камертона, и то справедливо, защото моето дискантство ще да е било нещо неокачествимо, аз се изхитрих и реших да не издавам никакъв глас, а да си отварям само устата, уж дискантствувам...

Така и сега...

Потегли колоната към „Свети Крал“.

Начело на нея бяхме аз и Чичо Стоян, тогава само Стоян Попов, който ме държеше здраво за ръката да не избягам. Че имаше и бойове с камшици, после и особено с прочутите тогава боксове, от които още пазя един, от пиринч... Понеже бяхме по четирима, не помня другите двама, но себе си запомних добре, че бях на първия ред...

Към пресечката на булевард „Дондуков“ видяхме, че се задават ония от митинга. Облечени в парадни дрехи, имаше дори и във фракове. Говореше се, че между тях имало мнозина преоблечени пожарникари с големи боксове. Аз рекох да се изкопчам от „първите

редове на борбата“, както се говори, но Стоян здраво ме държеше и ревеше и ме мушкаше и аз да рева... Съжалявам, че не е жив, за да го ядосам с тия спомени...

И се върнахме по заповед. Към двореца. И се приближихме до големите порти, които са на площад „Александър“. Портите се затвориха. Ние рекохме да ги изнасим и да пеем, „Шуми Марица“ и да викаме „долу тирана“, за да се приемела оставката му.

Но тъкмо се приближихме до вратите — Бум! Бум! Бум!...

Как се бяга, как се бяга — само аз мога да кажа това. За другите няма да разправам. Едни са в гроба си вече, други са тука още, но защо да ги излагам? Но как се бяга — аз знам. Представете си сами: ударих като стрела към уличката, която сега се нарича — ако знае някой? — сега се нарича „Малко Търново“, тая, която сега е със стъпала. Там имаше гостилница „Хръдличка“, високата къща, която събориха неотдавна. По тая долна улица кой знае накъде съм тичал, по кои посоки, но помня, че се озовах по едно време на пресечката на „Патриарх Евтимий“ и на „Раковски“...

Истина, после се научихме, че изстрелите, дадени от стражата, били само предупредителни във въздуха, но после, нали после чак се научих...

Ами сега? Поех по „Раковски“ към центъра. Току пред къщата на Стамболов — тълпа, същата оная, която бе благосклонна и която идеше насреща ми. Нямаше никаква опасност, приближих се, Стамболов бе излязъл на балкона и говореше. Това съм запомнил само:

„С божия помощ отворих Висше училище, за да ме ругаят сега тъй срамно възпитаниците, заедно с невинни ученици. Между тях и близки мои роднини!“

Едни викаха „ура“, а някои се опитваха да викат „долу“. Но аз много не запомних от речта, защото всецяло бях обзет от образа на Стамболов. Мрачен, почти черен, връзката му бе излязла от гърдите му, огорчение адско по лицето му.

* * *

На другия ден отиваме на училище. Но отидохме без книги. Ние имахме първия час история. Преподавателят ни по история отиде на

катедрата, масичка бе тогава тая катедра, усмихна ни се и ни каза:

— Да живеят учениците, че помогнаха така хубаво да падне тиранинът. Натоварен съм да ви похваля с най-ласкави думи. Ида ви кажа, че за три дена се разпускате като награда за вашата дейност. Браво!

А ние като рояк не оси, а големи бръмбари от четворокласната стая на улицата със страшно бръмчение...

Вечерта ни курдисаха да присрещаме Стамболова, като излиза от двореца с рескрипта^[13]. Нашата група бе определена да стои там, гдето сега е ъгълът на „България“ с „Цар Освободител“. Точно пред входа. И ни командуваха, щом се зададе от двореца, да викаме — да викаме пак онези работи, които и досега ме карат да се червя...

А на ъгъла там, гдето стояхме, имаше вече и окачени вестници с червени заглавия и с радостни статии, които бяха със същите изчерпателни заглавия.

И ето излиза Стамболов с каляската си. И ние викаме. А той сваля цилиндъра си и ни поздравя с горка усмивка.

И нашите викове се смесиха с тропота на силните коне на каляската.

* * *

Виждам аз, трябва да потегля най-сетне за Лайпциг. Колкото и да се намират залъгалки за тука, като тия за шътбата по Софийското поле, за Григор Панов с неговия карадаалия алтъпатлак и моята кръвчица, за българския вселитератор Христо Гребенаров, за първостепенната политическа роля на учениците от четвърти клас и още колко, колко! — все пак трябва да се върви напред.

Защото, виж, всички вървят напред и са все с новото време, кариеристите в кариер, скромните със своята благонадеждна посредственост, келепирджиите със своя остър, ама как остър! — нос, а аз още разказвам за Софийското поле и за някакви си дърти шопи от Горубляне с триста им белези по гърди и по ръцете от удари и от тежките букагии^[14] за свободата на България!

И така, Гоце Делчев стоеше на гарата, с ръце отзад, което най-много му приличаше за капитанската му душа и за пълното му мургаво

лице, от време на време ще похване черните си като писани мустачки, ще поизтърси кой знае защо черното си късо палто върху своята набита средноръстна, почти ниска снага, остро наблюдава, кога ще тръгне влакът, че да не останат парите ми, тия чисти жълти жълтици у него...

И както знаете, влакът тръгна, най-сетне, не може да стои досега я! — и ние се понаместихме в третокласното купе към Сливница — Драгоман...

Казах, кой с куфарче, кой с бохчичка, кой ей така на, както си се качил от улицата — нещо като на трамвай, макар че тогава още никъде нямаше трамвай...

А сега надеждата ни беше Симеон Радев... Защото аз знаех от немското само айн, цвай, а другите — те пък и толкова не знаеха... А Симеон знаеше вече отлично френски, пък и бе пътувал джанъм от Цариграда до София. Освен това, със своята деликатна, изтънчена линия на тялото и на лицето си, внушаваше респект като за пътник от първа класа пред кондукторите...

С бохчичка, с торбичка, с куфарче, с „молим вас, господине“, стигнахме до Виената. Едни, като архитекта Никола Костов — не го знам жив ли е и где е сега — и други останаха във Виена, там ще се учат и ще се готвят за жизнено поприще или за меснети^[15], по български — „високи и най-високи постове“; други потеглиха за Франция, за Швейцария, най-много ми беше мъчно за Симона^[16], с когото покрай Верлена, покрай всички литератури и поезии на света, за които той такъв топъл и бляскав комплимент ми написа в моя празничен сборник, тъй бяхме се сдушили — щото никакви раздели през години и през океани, никакви политически кавги не ще могат да ни разделят, макар и да стои той сега така бездеен поради обилието на толкова много други Симоновци и Радевци в България...

И ето ме, че съм сам-самичък на някаква виенска гара — и нямам нищо, което би показвало, че съм пътник...

И то само с моето огромно невежество по немски език. И истина е, не е преувеличение, че знаех само айн-цвай, дори драй не можех да кажа... И го знаех от дъщерята на Брожка, която бе във втори или първи клас ученичка — и като минаваше край нас, за да бърза към училище и да не закъснява, вървеше със своята висока фигура в марш,

като викаше само: „айн-цвай, айн-цвай“ и така местеше пъргаво краката си по тротоара... „Раз-два, раз-два“...

А френски, виж, там бях доста напреднал благодарение на основата от Иван Славейков в долните класове на гимназията и най-много благодарение на арменеца Шахназар, който ни преподаваше френски в горните класове, най-дълго в седми клас, последния тогава. Шахназар бе човек с внушителна осанка, с черна пълна брада около благородното си лице, бе напълно благороден човек и по душа — и не знаеше ни бъкел български. Той беше арменски писател, живял и деятел във време на изгнанието си дълго в Париж за народа си, останал без средства, приет сърдечно тука и назначен по френски преподавател в единствената тогава с твърде малко ученици наша гимназия. Представете си — в София само една-едничка гимназия, само един класически клас, само с 19 — деветнайсет — ученици всичко.

Когато не можеше с френския си да се разбере с класа, аз му служех за тълмач^[17], терджуманин^[18], понеже знаех и арменски, и турски — но после, после ще видите откъде. И за да не го посрамя, учех всичко отлично по френски — Расин, Корней, Лафонтен, пък ако щеш, и Ернст Ренан...

Особено с голям патос декламирах трагедията на Корней „Орас“ — Horace.

И правех дивашки жестове, когато дойдох до:

*Е си сйо нетасе дйо тут Литали,
къ лориан контр елл
а локсидан саций...*

Да не го пиша на френски, защото кой знае какво ще излезе!

А Коста Батолов — щом биваше дигнат да казва нещо наизуст, веднага се хванеше за брадичката си, току-що буйнала, но не бяла, както напоследък, а черна — и с тоя жест искаше да каже, че той е възрастен, мъчно може да учи наизуст, но ако Шахназар иска, можел да му декламира нещо на италиански. Защото Батолов бе една година в Италия, в Торино, за да си поправи бележките... Та, искам да кажа, тогава по френски биех Батолова Коста, а после той ме би по всички френски работи... Но и на италиански исках да го бия, ей така на,

например, щом кажеше той италиански, аз почнех Стекети: Квандо, летриче миа, квандо вераи — и т.н. И, представете си, от него го бях научил...

Във всеки случай, всичко това не ми помогна във Виена...

Кой знае защо, разбрах, че трябва да отида на друга гара. И тръгнах. Но там, за мое голямо щастие видях Симона, който тъкмо се готвеше да се качи на влака за Франция...

— Какво търсиш тука?

— Нали пътувам за Лайпциг?

— От тая гара се пътува към запад, Франция, Швейцария, а за Лайпциг от друга.

Пак се сбогувахме, и аз пак останах на гарата с моя айн-цвай...

— Лайпциииииг!...

Един служещ разбра какво искам, погледна ме в ръцете, искаше да каже:

— А багажът къде ви е?

— ???

Но ми посочи пътя, търчешком стигнах гарата за Лайпциг — и се настаних в едно третокласно купе. И тренът тръгна много скоро...

Като дойде кондукторът за проверка, не можехме добре да се разправим, но веднага се намеси едно маджарче, маджарски студент по класическа филология, отива да следва също в Лайпциг, от Седмиградско, той разбра, че съм студент и че ще следвам и аз по класическа филология, и аз в Лайпциг — и се обърна към мен на латински...

Каза, че се казва Шварц, почнахме да се разговаряме, като избирахме думи от Цицерона, от Виргилия, от Цезара...

Събра се цялото купе над главите ни, дойдоха от други купета, кондукторът — и той се закова при нас, а ние говорим ли, говорим.

И станахме отлични приятели с Шварц, Едуард му беше малкото име. Той се грижеше вече за моя немски език.

Пристигнахме нощем в Лайпциг, отидохме на един и същи хотел, но в различни стаи, сговорихме се да се срещнем долу в ресторана... Сговорихме се, но аз като бях черен дявол от сажди! Имаше в стаята порцеланов леген за миене, имаше и малко вода в една кана, но аз, като нямаше сапун, как ще измия толкова сажди и мазнини от себе си, за да мога да се явя долу?

И казах на слугата, но много високо:

— Шпайзе!...

— Шпайзе! — И ми сочи с показалеца си надолу. Да отида в гостилницата.

— Шпайзе! — ревах аз почти сърдито.

И слугата след две-три или повече минути ми носи един шницел и хляб в една порция.

— Их! Какъв простак! — викнах аз възмутен, добре, че викнах само на български, иначе...

И повторих:

— Шпайзе!

Но тоя път му направих жест, като кога се мия и търкам. Да разбере, че искам сапун. Пък нали така бях запомнил, че сапун се казва „шпайзе“ на немски?

А той повтори усмихнат:

— Зайфе...

И отърча и ми донесе сапун...

Долу в ресторана Едуард умря от смях.

Записахме се двамата по класическа филология — и той първи семестър, и аз. И станавме неразделни. Той видя, че с латинския език не можем всичко да си кажем, особено като ме водеше по разни хубави локали за студенти. Аз бърже усвоих немския и отдавна знаех що е шпайзе, че е нещо за ядене, а не за миене. Но Шварц почна да ме учи и по маджарски, защото щели сме да прекараме лятото у тях в Седмиградско, и пр. и пр.

[1] Асен Белковски (1879–1957) — съученик на Балабанов, художник-реставратор, поет и преводач. Завършва Художествената академия в Казан, специализира в Петербург (днес — Ленинград), Мюнхен и Париж. Превежда японска лирика, „Евгений Онегин“ на Пушкин и „Конёк-Горбунёк“ на П. Ершов. Син на Илия Белковски, елинист, който превежда на български „Апология на Сократа“ от Платон и Перикловата реч от Тукидид. Балабанов цени високо неговите преводи. — Б.р. ↑

[2] дженабет, джанабет: проклет, зъл човек — бел.ел.ред. ↑

[3] „филолог от останките на Сава Г. Раковски“ — т.е. продължител на своеобразните езиковедски възгледи на Раковски,

които по това време са вече отхвърлени от развитието на българския книжовен език. — Б.р. ↑

[4] „а ла Кольцов“ — по подобие на руския поет А. В. Кольцов (1809–1842), стиховете на когото, изпълнени със състрадание към тежкия живот на селянина, са много популярни тогава в България. — Б.р. ↑

[5] „дъбът почна да се клати“ — под „дъбът“ Балабанов подразбира Стамболов: през пролетта на 1894 властта на Ст. Стамболов започва да се тресе, опозицията надига глава, и княз Фердинанд предизвиква оставката на всесилния държавник на 18 май 1894. На следващите страници Балабанов описва живо по непосредствени впечатления участието на учениците от гимназията в тия събития. — Б.р. ↑

[6] „Червени ракове“: „Червен рак“ е известна навремето пивница в столицата на тогавашната улица „Търговска“ над бул. „Дондуков“ (днес ул. „Търговска“ не съществува, на това място е построен Партийният дом). — Б.р. ↑

[7] „торбопясъчие“: полицията на Стамболов бе обвинявана, че употребява за побой над арестувани опозиционери торби с пясък, при което не оставали следи по тялото на малтретираните. — Б.р. ↑

[8] золум, зулум: пакост, безчинство — бел.ел.ред. ↑

[9] „Пиемонт на Балканите“: България е оприличавана в чуждия печат в края на XIX век на малката италианска област Пиемонт, ядка на обединението на Италия; някои среди на Запад очакват от България да обедини държавите на Балканския полуостров. — Б.р. ↑

[10] „Свирчо, прочутият *прекорист*“: става дума за българския публицист и държавник Димитър Петков (1858–1907). Още като младеж той е участник в народоосвободителното движение преди Освобождението, доброволец е в Българското опълчение през Руско-турската война, участва в боевете при Шипка, дето загубва лявата си ръка (оттам „чолак“ — еднорък). След Освобождението издава 1883–1885 сатирико-хумористичен вестник *Свирка*, в който между другото назовава умело с прякори своите опоненти и политически противници (затова „прекорист“), а нему остава прозвището „Свирчо“. Като кмет на София 1887–1893 провежда изграждането на София като модерен град. След убийството на Стамболов и смъртта на Дим. Греков поема ръководството на Либералната партия. Убит също на улицата (на

днешния бул. „Руски“) като министър-председател на 26 февруари 1907. — Б.р. ↑

[11] „Благоев“: Христо Н. Благоев (1855–1918), брат на родоначалника на българския социализъм Димитър Благоев, участник в националноосвободителното движение и въстанията, участник-доброволец в Освободителната и в Сръбско-българската война 1885; сподвижник на Стамболов, столичен кмет по време на свалянето му. — Б.р. ↑

[12] „Чичо Стоян“: Стоян М. Попов (1865–1939) — детски писател, известен с псевдонима Чичо Стоян; върл антистамболовист. — Б.р. ↑

[13] „рескрипта“: указът, с който се приема оставката на Стамболов на 18 май 1894. — Б.р. ↑

[14] букагии, букаи: окови — бел.ел.ред. ↑

[15] меснет: пост, служба, длъжност — бел.ел.ред. ↑

[16] „Симона“: от своите приятели и близки Симеон Радев е назоваван Симон. Както разказва сам той в спомените си, с Балабанов го сближила и общата им любов към стиховете на френския поет Верлен (1844–1896), един от родоначалниците на френския символизъм. — Б.р. ↑

[17] тълмач: преводач — бел.ел.ред. ↑

[18] терджуманин: преводач — бел.ел.ред. ↑

Но ето че аз се търкулнах с колелата на влака чак до Лайпциг с моето маджарче класиче и затова, види се, не моята песен мирише на плесен...

Намерих много познати и връстници и другари вече там, наричани „стари българи“, а ние бяхме „нови българи“. Новите българи бяхме под пълния терор на старите българи.

Сакън! — това не бива. Сакън! — не се заглеждай в някой немски студент, че ей сега ще ти обяви дуел, сакън това, сакън онова — оставаше още да ни вържат за един оглав.

Един-два месеца дошли по-рано от нас — и ето ги с титла „стари българи“.

Намерих се няколко пъти с маджарчето, но вече не вървеше. То си намерило стари маджари, с които му бе по-лесно и по-приятно, а пък аз своите.

После, по-лесно се приказва с българи български, отколкото с маджари латински... Нали, драги български студенти и студентки по всички светове?

Страшна зависимост! Да чакаш друг да ти купува хляб, друг да ти заръчва ядене, друг да ти брои парите. Истина, вярно е, колкото за броенето и за парите, там шега няма — има ли пари някъде по средата — шега няма. Някакъв инстинкт ме научи още на третия ден да изуча всички цифри. А както е известно на всички ни, когато учим някой чужд език в гимназия или в университет — въобще по книга, — най-мъчно, или по-вярно, почти никога не се научават числителните. Току кажеш, не кажеш, ами просто прочетеш някое изречение — и в него 1650 — и ти си го кажеш просто на просто на български — и минеш на дневен ред.

Да, самата природа така е построила мозъците ни, щото за всичко може да сме си тъпи и несхватливи, ама дойде ли до сметка, там ставаме гениални в схватливостта си, особено ако се случи пък и да е наистина действителност първата част на това ми изречение...

И затова тъй добре усвояваме и веднага числителните. Че иначе още в първата седмица бихме останали без стотинка...

В това — както на богатите, така и на бедните, особено на богатите — много е силен инстинктът за самосъхранение.

Още първия месец видях, че някои стоят там цял месец вече — преди мен цял месец — и не са напреднали много, почти никак, в немския език. Скоро почнах да ги отлъчвам думите и знанията на другари някои. Едни пък, стояли вече пет-шест месеца там, бърбореха много ловко и бърже, без да се спират — аз им се удивлявах и им заблазявах и им завиждах. Скоро обаче и тях познах. Бърже, бърже всичко, ама нищо с нищо не отговаря, няма нито падежи, нито родове, нито глаголи, а ей така, само думи, и то така, както са ги чували. Често три думи изговарят в една. А по-интелигентните, особено тия, които бяха ми близки и добре познати от София, или пък и оттам, те внимаваха и си знаеха грешките, и гледаха сериозно на езика. И не казваха за „сърце ме боли“ — „херцен шмерцен“ — макар че са вече две години там...

Само че имаше две теории за методите, по които най-добре се изучавало чужд език.

Едната метода беше: да говориш, да говориш, да говориш — колкото е възможно и с когото ти падне, да говориш немски... Значи, да забравиш ли пък български?

Другата метода беше: да не се срещаш с българи. И пак да говориш и да четеш, по колкото можеш.

Скоро разбрах на първата метода резултата: говориш, говориш, ама прочетеш и едно антрефиле във вестника — нищо не разберйош, както се казваше тогава в българската преса поради Димитър Петков Чолака, който така клеймеше своите политически врагове в своя вестник, когато пишеха глупости...

И видях едного от тия, които следваха вече три години — и бъркаха в рода на предмета, който следваха. И казваха на „врата“ — „Тиу“, както са чували от хазайката си думата „Тюр“, казваха и пишеха така... И на мухите, когато ги пъдеха от паницата си, говореха на учтивата форма „Зий“, което отговаря на нашето „Вие“, но на немски било трето лице мн. ч. На бащата казваха „Дий Фатер“ — правеха го жена, дори и дяволът за тях беше от женски род — „Дий Тайфел“... И то тъй — с А, не с О!

Там заварих Андрей Протич^[1], елегантен, изящен в знания и схващания, оригинален в мислите си, опиянен от всички изкуства и

със свои разбирания по всички неща. Схващах, че у него няма тия смешни грешки. И го чух еднаж да говори със свои връстници и другари, с по-стари и с много „стари българи“.

— Едва когато почнеш и когато си сам със себе си да мислиш немски, а не български, можеш да кажеш, че си научил нещо от немския.

А другото:

— Можеш да си стоял три години в Лайпциг, но само когато вземеш да четеш Шекспир на немски, ще почувствуващ дълбоко колко малко си научил от немския език...

Тия думи на Протича ми направиха силно впечатление, още повече че ги казваше не на мен, ха, на мен ще каже. Тия, които бяха прекрачили тритях години — тези „стари българи“ отначало едва приемаха да приказват с нас... Дори Протич, щом се запознах с него, с тия думи ме насърчи:

— А пък ти пък, защо си дошъл въобще? Как можеш да живееш с толкова малко пари?

Тъкмо за мен, стипендията беше намалена на 90 марки месечно, после моят заповор, който вече бе пристигнал, после и това, че няхах нищо нищичко, а всичко трябваше да си купувам отново, не като другите, които си имаха и от дома по някоя дрешка и туй-онуй...

* * *

Разбира се, първото нещо бе да ми се сложи презиме от главния кръстник, за когото ще разкажа по-подир. И кой знае защо, на всички хвана, моят поставен от него прякор не хвана никакъв корен. По основателни съображения мене нарекоха „Щипски звяр“. Но не хвана, защото постоянно бях не тоя, който бях преди малко, и бързах все към другото... И се ядосвах някои, че прякор не ме хваща...

А още по-силно бе екнала цяла Македония от бомбите и от песните на комитите. Баща ми не можеше да ми помага с нищо. Често бе или разкарван, или в затвора. Имотите ни бяха опустели. От време на време само получавах утехи от баща си, че афионът станал вече, не измръзнал, щом го съберат, ще получа нещо и пр. Тоя афион — колко

мои кредитори пък аз от своя страна утешавах с афиона!... Дори някои от другарите ми се подиграваха вече:

— Станаха ли афионите?

Тоест:

— Кога ще си платиш дълга?

И наистина, аз един летен ден току получих в един *тенекиен фишек* по пощата цели турски десет жълтици лири — и представете си — от афионите!...

Затова написах още там именно, на същото място, гдето ми ги донесе пощенският раздавач, казаното вече онова мое стихотворение за афионите:

*Ален бял
на дълж, на шир
мак се разлюлял;
рей се, люлей се
на пролетта ми в зноя,
надеждо моя...*

* * *

Методите за изучаване на чуждите езици, засега на немски — бяха, значи, много. Едни мислеха, че трябва да не се срещат с българи никак. Други пък мислеха, че трябва само да говорят и да говорят — още от първия ден...

Значи, едните искаха да забравят българския език, а другите — да си упражнят невежеството. Какво ще говорят, когато нищо не знаят? „Тиу“ — ще казват вместо „Тюр“, „Херцен шмерцен“ ще казват, „геен Зий вег“ — на мухите ще казват, като ги пъдят от паницата си — и в края на краищата така ще си упражнят невежеството, щото нищо вече до края на живота им няма да ги оправи, ако ще би да се оженят за тамошна немцойка и да си останат там. Ще говорят бърже, ще говорят точно като немци — но ще говорят не със свои мисли и изречения, няма да имат свой език, а ще имат готово научени по слух изречения, в които нито глаголи с подлози, нито прилагателни със съществителни

ще се разбират, падежи, изрази — всичко ще бъде само за да говорят като немци... И няма да правят разлика между „аз ходя — разхождам се — в стаята“ — „их гее им Циммер“, и между „аз влизам в стаята“ — „их гее инс Циммер“. Ама нали ще го кажат точно като немците със същия тон и звук?!

И няма да разберат дълбока и хубава книга.

И когато дойде момент да прочетат нещо от Шекспира на немски — нищо няма да видят.

И затова аз реших, че единствената метода е: масата. Масата, столът и граматиката, ама някоя граматична граматика, не методична — за лесно. В езика — няма там лесно, всичко иска да се научи и да се провери. Значи, и да слушат, и да внимават, как се говори. И единствено условие да проникнат в природата, в същината на езика и да не се закорени у тях невежеството е: да говорят само когато са убедени, че правилно употребяват думите и частите на речта. Има време кога да се бърза и кога да се имитира роденият немец... И само така можах аз от моето „айн-цвай“ и от „Шпайзе“ вместо „Зайфе“ да стигна дотам, щото цял роман да напиша на немски — без да ми се поправи ни дума, и стихове да пиша.

И дори един писател, именно Курт Арам, ми пише, че има нещо тъй особено и оригинално в немския ми език. А професор Юдайх — зет на прочутия филолог-славист и автор на първообраза на всички български старобългарски граматики, гениалния Лескийн^[2] в Лайпциг, той пък в писмото си изтъква свободата и индивидуалността на немския ми език. А другите, методистите, ги оставих да парадират със своето „Нтах“ вместо „Гутен таг“. Защо? Защото немците си приказвали така. Но те са свои!

Колкото е гнъсно да нахлуеш в чуждо семейство и да интимничиш с всички — и със слуги и с дъщери — и да викаш веднага на всички на „ти“ и на малкото им име или на гальовното им — колкото е грозно и гнъсно това парвенюство, толкова е грозно и това интимничене с чужд език... Разбира се, ако не си роден там, и пр.

Когато, искам да кажа, не ти е природа станало, а просто от робско кокетиране или маймунство.

Тогава на културния немец само ще му се мръщи от досада душата, не ще да знае къде да дене от стеснение за тебе очите си — и ще почувствува „дий гемайне Гешмаклозигкайт“ — също като

културния и любезен домакин, на когото в семейството ти — като образован или учен човек — почнеш да интимничиш и да „ти“-каш с всички.

А колкото за Шекспир на немски, не само че го чета с възторг като на български, ами дори и когато го чета на английски, удивлявам се на преводачите, на гения на Шлегел и на другите преводачи...

И те сигурно така са учили английския си, както аз немския си, а не с мързелановски методи и със старание да забравят немския си...

Това ми дойде на ум да го пиша сега, защото преди няколко седмици, я да кажа точно — в неделното приложение на „Франкфуртер Цайтунг“ от 7 януари т. г. — и наистина от 7 януари 1940 година, значи, в гърмежа на яростната злоба и изстребителството между англичани и немци — там се появява именно в такъв момент дълбоката студия за преводача Шлегел, който направи от Шекспира почти национален немски поет...

Как не можеха такива божествени деяния да отбият народите от тия кърви и огньове? Така като мен би се зачудил дори и един човек човекоед...

Както казах, в Лайпциг намерих много познати и съученици. За всички, с които съм се разправял за нещо там, все ще кажа по нещо. Малко трудно е това, не да го кажа трудно, но има някои, които са много суетни и надменни сега, че не знам дали ще им бъде приятно, ако кажа нещо, макар и само хубави работи, но невинни шеги. Знаете, големият човек — от него не се бой дори ако му направиш и най-рязката шега или му изтъкнеш някоя слабост. Той сам ще се смее най-много. Особено ако му припомниш неща от младите години. А малкият човек, който е сложил всичкото свое поприще и душа на везните на пустословието, на честолюбието, на амбицията, на „положението“ — той веднага ще намери за нужно да се сърди. Особено пък, ако похвалиш някого, когото той мрази или му завижда. Тогава бягай, бягай...

Също и добрите и простосърдечни хора. И те се задоволяват само с една смирена бележка, когато нещо не им се вижда така.

Ето, в статията си „Има две мнения“ във в. „Мир“ споменах, че моят мил бръснар Боян Попов, който беше превел книгата на Толстой против Шекспир, че той също бил авторът и на гръмогласната статия „Александър Балабанов и граф Лев Толстой“. Тоя човек не бях го

виждал от двайсет години. Онзи ден ме настигна на улицата и ми каза, че напразно за него пиша това, което пиша за автора на статията. Не Боян Попов, той, бръснарят, бил написал статията в „Камбана“, а служещият в тогавашния (1907–8 година) Народен театър, гдето и аз бях пръв драматург, именно покойният, както казва той, пак Боян, но не Попов, а Павлов бил автор на статията. Това, разбира се, в нищо не изменя моите доводи, но пак е добре, че видях тоя добър и праведен човек.

А злобният и малък човек ще направи от това капитален въпрос и ще иска да подхрани с това някоя своя от други напасти накърнена амбиция. Не вярвам такива да има между тия, които аз ще споменувам, но...

Но за първия случай няма що да се опасявам.

Там намерих моя съученик Димитър Енчев, син на една от най-културните жени в България тогава. Майка му, Теофана Попова, бе директорка на девическата гимназия в Солун. Димитър и там беше ученик и ние и там се бяхме вече запознали. А в София свършихме заедно цялата гимназия.

Димитър още в Солун бе едно нежно, крайно хубаво наивно момче, с деликатни маниери и много музикално. Също личеше по него и голямата култура на майка му. Но понеже беше такъв наивен, ние често си правехме шеги с него — дванайсет-тринайсетгодишни деца. Помня, еднаж, като играехме на топка в двора на гимназията, удари го топката по лицето. Взе да пищи. Исква огледало. Дадохме му едно малко кръгло огледалце — съвсем счупено, късовете му едва се държаха в рамките си. И му вика един от нас:

— Леле, Митко, счупиха ти окото!...

— Мамоооо, мамооо, счупиха ми окотооооо!...

И с плач и като си държеше ръката над счупеното око, отърча при майка си през тясната улица...

С тоя Енчев бяхме приятели в гимназията, но към края в последния клас се скарахме нещо — и така си останахме...

Той бе отишъл един-два месеца по-рано от мен да се приготи по немски език и бе се записал в държавната прима консерватория тогава. Майка му, като знаеше другарството ни в гимназията, защото често отивах там у тях, ул. „Аксаков“, ме повика и ми даде да занеса на

Митко пиле печено и един голям буркан сладко... Аз ги взех, защото не знаех как да откажа и да кажа, че сме скарани...

Взех ги — още тука им видяхме сметката с Кръстю Бояджиев и с Найдено Панев, когото ще да помните от първите ми бележки тука. Нали? Къде да ги дъна? Нямах нито куфар, нито бохча, нямаше място другаде, всичко бе пълно, а само в нашите стомаси имаше много място. Найдено Панев дори, който се готвеше да замина пеша за Москва, поиска да му дадем половината от билета за по път. И му го дадохме. Но той, горкият, взе билета, замина пеш за Москва да учи там, обаче някъде в Бесарабия умрял по пътя от изтощение...

Разбира се, не е това от Дупница до Радомир, а е от София до Москва, гдето сега, дори в тия времена с аероплани, едва стигат хората...

И така, Димитър Енчев. Скарани-нескарани — аз отидох при него. Не се разсърди нито за кокошката, нито за сладкото. Намери ми квартира така близо до своята, щото можехме да се извикваме от задните тесни прозорци.

И ето ти Димитър пианистът, който постоянно ми разправяше за своите професори, за престарелия Ядасон, за кого ли не, и ме въвеждаше в музиката, тоя Димитър Енчев още първите дни ще ме завежда в операта...

И си взехме билети и отидохме на „Кармен“... Правостоящи, разбира се, за по шестдесет пфенига... Горно, на най-горната галерия, разбира се.

И тъкмо минаваше първото действие, още не бе завършило, аз казах:

— Язык за парите. Това е толкова просто!... Ще си отида, ти остани, ако искаш.

— Хайде деее! Пръв път вижда опера — и просто било това в най-музикалния град на Германия и въобще на света, в Лайпциг!... А пък се смееш на Чудото, което намери, че Лескийн, гениалният на целия свят славист, и най-големият сега германец и всесветски философ Вилхелм Вундт^[3] били прости! И то, без да знае бъкел немски, че да е разбрал нещо.

— Не, ще си ида. Просто, много просто пеят и играят. Аз съм виждал и слушал — хеехе, какви големи артисти...

— А! Че къде?

Остана със зяпнали уста Димитър Енчев, като гръмнат с топ...

Но аз напуснах операта. И понеже беше нощ, и понеже не можех сам да намеря квартирата си, Хое Щрасе 7, отбих се в ресторана на гарата, на тогавашния Байришер Банхоф — докато съмне... А Енчев — нека ме дири...

* * *

Рано сутринта Димитър Енчев дойде при мен. И почна евангелието на „старите българи“, и той де...

— Хубава работа! Не му харесала операта, или ха? — да не би пък артистите и оркестърът нещо да не са намерили твоето одобрение? Та в София било по-добре? Чудо, второ Чудо!...

За да разберете какво ми каза Енчев, който не само следваше сам музика, ами и от майка си Антонина — Антонина, не Теофана, както сгреших миналия път — Попова бе упражнен и знаеше вече всички опери и бе запознат с европейските артисти — ще трябва да разкажа две неща.

Едното и най-напред за Чудото — Чудо с главна буква, защото е име на човек, а другото за моите познания по оперното дело...

Между тия стари или отскоро остарели българи Лайпциг имаше и неколцина, които бяха завършили Софийския университет по нещо. И бяха дошли да специализират или да подишат малко европейски въздух.

Един от тях беше и П. В., който бе дошъл два месеца преди мен.

Лекциите бяха почнали. Мъкнехме се всички безезични на някои лекции, които не бяха наша работа.

Така например редовно посещавахме лекциите на Вайганд^[4], защото бе написал шумната и чудесна за България работа за националните стремежи на балканските народи — и бе въздигнат в България на идол — Вайганд! Посещавахме лекции на най-големия германски географ Ратцел, защото в аудиторията му на стената висеше една огромна географска карта, нарисувана лично от него. И на тая карта, покрито с червена боя, бе цялото поле от Шар планина и по-нататък до Синьо море през Солун до Тулча. И върху това червено поле бе написано с едри, еедри букви „Българияен“. Как да не отидеш

да правиш поне калабълък, ако и да не разбираш бъкел от думите му? За Ратцел история друга ще разкажем после.

Посещавахме още по-усърдно гениалния Лескийн, както казах, *автора на всички* български старобългарски граматики. Той четеше лекциите си в една мъничка странична аудитория във великолепия университет, който също ще представим после. И аудиторията му почти се пълнеше от нас — от българите, половината от които не знаехме още немски. За семестъра, за който говоря, зимен 1898 г., лекцията бе озаглавена: „Граматика на южнославянските езици“. Как да не отидеш? А после, като поразбихахме чат-пат по нещо, пък ни изтълкува и старият вече българин, професор после в нашия университет, непрежалимият професор по философия Никола Алексиев, чухме да казва дословно това:

— Езикът на всички македонски славяни — оттам дотам — и посочваше на една Ратцелова карта — е чист български. Другото, което се разправя — това е само политика, а нас тука ни интересува само науката, но не и политиката.

Е, как да не отидеш?

Посещавахме и Вундтовите лекции пак така. Те пък, защото Вундт бе най-големият жив германец тогава след Нитче и идеха от Америка чак хора да го слушат:

Тоя господин П. В. казваше за Лескийн:

— Хе, ще го слушам зер! Че той не знае български като мен. Едва срича думите. Пък и ние ги знаем тия работи по-добре от София още. Граматика на български език! Той ще ми преподава на мен граматика на български език!

А за Вундта казваше:

— Я го гледай! Разпределил психологията и написал на черната дъска разните видове и пр. Също и философията. Че това го знаем ние отлично още от София. Ехее, Георгов ни го каза^[5] още първия семестър... Ще си отида! Нямам аз време и пари да губя тука напразно. Това било Лескийн! Вундт!

И нашият общ кръстник на прякорите, старият българин Тодор Попов, на едно голямо събрание, както той кръщаваше всички ни, за да се чуе от всички, каза:

— Слушай, В., ти знаеш всичко, бе. Ти си бил чудо и ще се наричаш Чудо... Амин!

И така му и остана прякорът, едва когато се върнах в България и Чудото биде назначен директор на една гимназия в провинцията, разбрах и научих името му. Остана му Чудо, та Чудо! За общия кръстник Тодор Попов ще има после да се разправяме. Но сега за Чудото. Наистина, той негодуваше, без да знаеше бъкел немски, против всички професори, че били прости. И не след дълго с протести си замина за България — и скоро биде назначен директор на гимназия... Това Чудо!

Сега разбрахте какво ми каза Димитър Енчев, като ме сравни с Чудото, нали?

А пък моите вкусове за музика и опери бяха се затвърдили още в София от други работи, пак от опери и музики. Цели лета цялата наша тайфа от целия клас бяхме почти всяка вечер на опера. По няколко път гледахме една и съща опера. Знаехме много арии и места наизуст, особено от класически опери: „Кармен“, „Миньон“, „Травиата“, „Трубадур“ и други, дори и оперетата „Прекрасната Елена“! Не „Хубавата Елена“, господин Народен театър, а „Прекрасната Елена“! Защото „хубавата“ значи друго, значи „Хубава Тонка“, „Хубава Богданка“ на Христо Гребенаров, а чудесната и класическа оперета на български се казва „Прекрасната Елена“. И там е ядката я, в тая дума „прекрасна“. Но да оставим тия работи сега, това са постъпки на произвола, който иска да създаде традиция.

Ето защо аз „знаех“ вече кое е добро и кое е зло — и няма сега да ми показват на мене Кармен.

— И ти много изгуби. Защото стана един инцидент по-после, след като си отиде ти. На знаменитата играчка на Кармен, госпожица Осборн, ѝ стана зле и припадна на сцената, прекратиха представлението, чакахме, идвали доктори и пр. — след половин час пак се оправи и тя продължи своя танц с кастанетите пред Дон Жозе, и пр. и пр.

— О, аз видях това. Долу, преди да си излезна, аз си рекох, чакай пък да погледам още малко — и се увлекох и гледах дълго. Но нали се заинатих да си отида, пак си отидох, щом ѝ стана зле... Използувах дългата пауза.

А моите познания по оперите — ето ги.

Някъде на улица „Алабинска“ имаше един хотел с ресторан, който се казваше „Люксембург“. Това бе тогава най-люксовото място в

София. Хотелът и всичко бе в ниски едноетажни къщи — и имаше един голям и обширен двор. В дъното на тоя двор имаше една дъсчена сцена. Там се даваха летни представления, тоест само летни имаше, нямаше зимни никакви. И въобще нищо нямаше в София тогава. Имаше един цирк-театър от дъски, „Ангело Пизи“ се казваше, мисля, хее някъде към сегашните хали, още една такава барака, в която играеше турският театър и даваше всяка вечер турската опера „Леблебеджи Хорхораа“. И „Славянска беседа“, там имаше и сериозни представления през зимата...

В тоя „Люксембург“ идваха всяко лято да гостуват едни италианци, идеше скитнишката тъй наречена трупа на италианеца Масини, сам артист, и с огромния и красив тенор Гуаско и с примадоната госпожица Алфано...

Там ние отивахме всички почти целия клас от тия, които си оставаха и през ваканцията в София. Пък и играеха още от май, та...

И бяхме: Коста Батолов, който ни превеждаше от италиански, Павлович, Янко Биненбаум, който после стана знаменит композитор и диригент в Германия и в Париж, гдето се изпълняваха негови симфонии в „Одисион Модерн“, Йордан Ачков, струва ми се, за когото има после при друг случай да разкажа много хубави и приятни работи, и, преди всичко, Панайот Байчев, за когото знаете вече...

Отиването ни ставаше с „гратиси“ отначало, а после — без „гратиси“. Ще видите. Нали казахме, Панайот Байчев бе само с лява ръка, дясната му бе изгоряла, но пак бе пръв по гимнастика, която ни се преподаваше от един отличен и като душа добър човек, френския швейцарец г. Шампо. Байчев бе силен и ловък и пъргав като младо лъвче. През зимата той снабдяваше с контракарти за „Славянска беседа“ — всички ни. Той се мушнеше вътре като змия, излезе, вземе една контракарта, даде я на някого от нас, които чакахме вън. Преброеше ни и пак се мушнеше. Така — докато снабди всички ни — и ние сме там. Обикновено имаше много незаети места, ние ги заемахме — пък служехме и за клакьори... Понеже си бяхме все възторжени, особено като беше без пари...

Същото вършеше и сега — през летата — за „Люксембург“.

Отивахме цялата група. Дори еднаж се осмелихме да поднесем на примадоната госпожица Алфано за нейната отлична Травиата един букет, събран от всички ни с по пет стотинки принос. Увихме го в

книга, Батолов написа на него нещо като картичка: „И тути студенти“ — ученици си бяхме от пети и шести клас, ама той ни повиши студенти, и пр.

Всичко вървеше добре. Но един път, не щеш ли, поради липса на публика представлението трябваше да се отложи. Нямаше никак хора. Заявиха от сцената, че представлението се отлага за утре по „технически причини“ и че при излизане може да си получим обратно парите срещу контрите...

Ние не бяхме толкова безчестни, но как да не приемем? Я ако ни разберат? След светкавично съвещание решихме да си вземем „обратно“ парите и ние, които не бяхме дали ни стотинка... Пък после щели сме да дирим начини да не останем длъжни... Все така постъпват келепирджиите.

На другия ден, види се, бедната трупа, като правила сметка, намира огромна загуба. Досежат се. И поставят строг контрол при входа...

— Нищо, — каза Байчев. — Пак ще влизаме. Довечера всички един час преди представлението да се съберем в бараката в тясната уличка. Там ще ви кажа и ще направим някои упражнения.

Ние, нали бяхме жадни за музика и за опери, настървили се бяхме, не знаехме как ще се съществува без опера, без Масини, Гуаско и Алфано... Откъм една странична улица бе страничната стена на двора „Люксембург“. Не бе ниска, но и не бе много висока. И нямаше никакви къщи, ни бараки, а беше съвсем празно място.

С „на гръб“ — влизахме всички един по един. Пръв скачаше Панайот Байчев, за да изследва положението. След това той ни окуражаваше. И така се намъквахме всички и гледахме и слушахме. Още помня отличния и сърдечен и съвсем наивен Янко Биненбаум, как трепереше от радост, че може да слуша всяка вечер опери. За него и после има какво да се каже. Но един ден и тука стана катастрофа. Узнали, подушили нещо. Скача Байчев да „изследва терена“, но не се връща скоро, чуваме шум и ругатни зад стената. Един от нас се покачва да назърне. Що да види? Поставили двама слуги да ни причакват. С бухалки... Байчев се боричка с двамата. И ги надвива — и се връща обратно... Тая вечер не отидохме на опера!

Ами сега?

— Нищо, не се отчайвайте. Ще намерим друг начин.

Зер страстта ни за опера бе тъй бурна и неудържима...

На площад „Св. Неделя“, тогава „Св. Крал“, там, гдето сега е Синодалната палата, имаше един паянтов хотел „Искър“. Зад него до „Люксембург“ на „Алабинска“ имаше все паянтови ниски къщурки. Ние се изкачвахме откъм яхъра на „хотела“ върху керемидите — и оттам все по керемидите, по керемидите — от другата страна — право в двора, и то откъм самите стаи на артистите...

И това не можа дълго да се открие. Или пък бактисаха хората да ни гонят с бухалки. А може би и това: ние бяхме всички възторжени — и бяхме отлични и безплатни клакьори... И така с едно тацитно съгласие ставаше всичко много хубаво. После, тия италианци бяха отлични и добри хора. Бедни, но артисти души — и истински бохеми. Кой знае какво са си рекли...

Ние бяхме всичко на всичко десетина души едно на друго. Целият ни клас се състоеше само от 19 души. Какво от това — десет повече, десет по-малко? — са си рекли.

После дълги години след това, когато мнозина от нас вече бяха станали горе-долу важни личности тука, трупата на Масини дойде да дава представления. Искаха да играят в двора на „Славянска беседа“. Не им се даваше, пречеха им. Някои от нас, които тогава все имахме и малко влияние, им помогнахме. Но по-добре да не бяхме им помогнали! Защото си изгубихме детските възторзи. Тая трупа бе вече тъй западнала! Гуаско остарял, няма глас. Алфано — също...

Но както и да е, аз ги обичам много зарад спомените си. И един ден разказвам на Гуаско откъде го познавам добре. За контрите, за бухалките, за покривите...

Той загрохоти от смях и заклати големия си корем...

— Ние знаехме, знаехме, ама ви обикнахме много. Когато ви нямаше вас, ние се питахме къде сте... Просто ни идеше да ви подирим... Нали и ние сме правили същото като малки в Италия...

А когато му разказах, че един от тия нас взе втора премия на международния конкурс по композиция на симфонии в Болоня със своя собствена симфония „Гробът при Бузенто“ — именно за Янко Биненбаум, — той заплака и не можа да спре от умиление...

И така, ние посещавахме опери — и аз не бях така прост, както мислеше и искаше да ме набеди Енчев... А него майка му не пускаше,

защото бе галено дете — и не бива, та не бива. Той не знаеше нашите знания.

Помня, една вечер, като излизахме след представлението, на което бе дошъл много свят, най-отбрана публика, всички легации и чужденци, чух аз при входа със собствените си уши да казва руският дипломатически представител — пълномощен министър — на френския:

— Нон, сйо не па мал пур София... [6]

А френският отговори:

— Ме вуи, нон сйолман пур София, сйо не па мал, се тре, тре биен...

Тия авторитети ми стигаха на мен. И затова се посрамах тъй много в Лайпциг още от началото, и то когато „Кармен“ в Лайпциг тогава се даваше бляскаво с най-добри сили и с госпожица Осборн.

Енчев имаше правото да ме нарече Чудото...

Но аз скоро се вразумих, опитомих се. И все пак спомените си от Гуаско и от Алфано не давам за нищо... Где да е сега така, бих се качил на покрива на самата Синодална палата.

— Слушай, Митко. Нали няма да разправяш това на Попето. Ще ми сложи лош прекор.

— Ти му занеси дарове нещо, за да не ти постави лош прекор...

* * *

За перипетиите в отношенията на българите, които бяхме в Лайпциг, за други важни срещи и внушения ще има да се разправя после. За всекиго — когато се отличи с нещо в нашия тамошен живот.

Трябва да спомена още сега обаче, аз там бях си направил един дебел джобен тефтер, в него имаше няколко графи. В тях поставях другарите си според това, какви ми се виждаха — дали са нещо или са нищо, или са такива, които искат да се представят за *нещо*, а са *нищо*. Често сменявах разните графи. Според измененото ми мнение за тях, когато си покажеха — или рогата, или зъбите. Още пазя тоя тефтер — и с радост виждам, че всички тия, които поставях в *нещо*, и в живота на България се показваха действително нещо — и не ще загинат мърцина. Имаше и междинна графа — за други категории.

За тях, за нашите други другари от други градове, които често ни идеха на гости, за борби и сбивания по улиците, за вестника, който основахме — за много, много работи ще има да се каже по нещо. Но когато има защо да се разправя. Не пиша тия работи по ред, а по кеф...

Затова сега ще разправя как се удавихме — и как останахме живи ние двамата с Милош Данов^[7] от Стара Загора и от Пловдив — и от Цариграда...

С Милош Данов ние се заварихме там. Аз бях се записал по класическа филология, и той също, той дори по-рано от мен. Той бе свършил Солунската гимназия, след като бил вече и чиновник в Екзархията — и винаги на екзарха казваше „негово блаженство“. И обикновено в аудиторията седяхме един до друг. Още рано-рано му се постави нему прякор „Бodega“, той си го носи и досега. И сам се нарича Бodega, дори и когато разправя за работи, преди да е стъпил в Лайпциг. Защо и как е поставен прякорът му на името на прочутите испански аперитиви, в които се точеше истинска малага, е много забавно, но друг път...

В аудиторията — и двамата еднакво знаехме и не знаехме немски език. И затова по-силно впечатление ни правеше не речта на професора, а държанието му.

Професор Ваксмут, прочутият автор на топографията на Атина и на огромния труд върху изворите на античната история, четеше от девет до десет четиричасова за семестър лекция за „Антигона“. Между впрочем, нека го кажа още отсега, едва смогна да изложи половина от увода на „Антигона“! От десет до единадесет четеше пък лекции прочутият латинист Маркс по история на римската литература. Маркс с хикс, не онзи прочут учен по новата история Маркс с кс.

Ваксмут обикновено си забравяше единия чифт очила. И имаше един странен начин да чете и да говори. Говори, говори тихо и бърже, така едвам да го чуеш, пък току внезапно някъде за някоя най-незначителна дума ще извика с всичкото си гърло. Просто да събуди и най-задремалите. Тая дума обикновено беше думата „абер“ — „но“. И като викне едно „ааааабер“ — та се изплашвахме всички...

И ние с Милоша току се изкикотехме, и често — за срама ти! — гласно. — Бей, ще ни изпъдят!...

А след Ваксмута влизаше Маркс. Той пък бе доста мургав, приличаше на монголец — и всеки път, щом влезне, дигне нависоко

забравения чифт очила на Ваксмута...

Как да не се смееш? Особено като не знаехме немски достатъчно, за да разберем и съдържанието на всичките му речи. Как да не се смееш.

— Бей, ще ни изгонят!...

— И не само от университета, ами от цяла Германия ще ни изгонят.

— Ти ще ме поглеждаш, когато дигне очилата!

— А ти ще ме предупреждаваш: Ей сега ще изреве „аааабер“...

Най-сетне видяхме, че не можем да бъдем и двамата по класическа филология. Аз бях стипендиант — не можех да се премествам. Той си бе свой и свободен. Премести се и се записа по математика...

Но пак си бяхме иначе много заедно и дори известно време доста дълго живяхме в една и съща квартира, тоест при една и съща хазайка. И досега сме близки и сърдечни приятели въпреки тяхното голямо историческо книгоиздателство. А син му стана пък мой асистент по класическа филология...

Как да не вижда човек пръст божий?

Има много, но засега да кажа само за давенето...

Реката Плайсе е прелест за Лайпциг. Тя минава през големите гори около града, по бреговете ѝ имаше много гостилници и кафенета, още по-много добре уредени помещения за бани. Имаше големи и модерни плавални. И там, все в тях, сме се подвизавали често. Самата река не е много и широка, но е дълбока и както разправят, дъното ѝ било рядка жизнегубна тиня. Който се зацапа в тая тиня, ако ще би шампион да е по плуване, не ще може да се спаси.

И ние с Милош Данов през едно хладно и ясно априлско послеппадне отидохме на Плайсе и ангажирахме една лодка от госпожа Бозе, като оставихме три марки залог за лодката. Три марки, но всичките ни пари, защото не знам за какво ги бяхме похарчили...

Още когато фрау Бозе отвързваше лодката, Милош само току ме питаше:

— Знаеш ли да плаваш?

— Знам.

— Тогава, ако стане нещо, всеки сам за себе си ще се грижи.

Отвързаха лодката и фрау Бозе ни каза да влезем в нея.

— Знаеш ли да плаваш?

— Знам.

— Тогава — нали разбрано — всеки сам за себе си ще се грижи, ако стане нещо.

Настанихме се в лодката, поехме греблата. Аз в средата, той зад мене отзади.

— Знаеш ли да плаваш?

— Знам.

— Тогава всеки за себе си — да знаеш... Да не ми казваш после...

— Какво ще ти казвам, ако се удавя — нищо няма да ти кажа...

И се понесохме по течението. И съвсем против всички правила все по средата на реката.

И тъкмо в средата на реката, след като се бяхме повозили двайсетина минути, рекохме на тоя сефалък^[8] да запушим по една цигара. И почнахме да си завиваме цигарите — нямахме готови папироти. Лодката беше спряла и приятно се люлееше и ни замайваше дори малко заедно с пролетта.

— Знаеш ли да плаваш?

— Знам.

По едно време отгоре след нас, както се бях загледал към града и както лодката ни бе напреко на реката като недостатъчен мост, зададе се една дълга и остра студентска спортна лодка, като копие с два върха. В нея имаше десетина гребци. Пиринчената обкова на носа лъщеше на къснообедното слънце. Като стрела — все право у нас! След нея другите спортни лодки, останали назад в надбягването за някаква премия...

Ето я, ето я, право върху мен, в средата на лодката ни.

Извиках високо:

— Рехтс фаарен! — надясно да плуват, но нямаше време ни за дясно, ни за ляво...

И аз току скочих във водата...

А нашата лодка подскочи зле и хвърли Милоша във водата... Без негова воля. Изненадан, много опасно...

Лодката бе изхвърлила Милоша по-близо към другия бряг, но той заплува след мен — от инат и разярен. Защото съм го изненадал, не съм го извикал да скача и той...

— А бе извиках, но когато бях вече във водата...

Дрехите ни бяха тежки, бяхме с балтони даже... Не бяхме ги свалили, защото беше много хладно.

Някои студенти, като ни видяха, че се давим, затичаха към брега и взеха да си хвърлят палтата, за да ни спасяват...

Ние им дадохме да разберат със знакове, че няма нужда, че знаем да плаваме — и пр.

Аз излязох по-рано на брега, защото бях по-близо, а Милош доста след мен пристигна. Пристигна и изрева, побеснял от гняв:

— Дай си ръката, бе говедо!

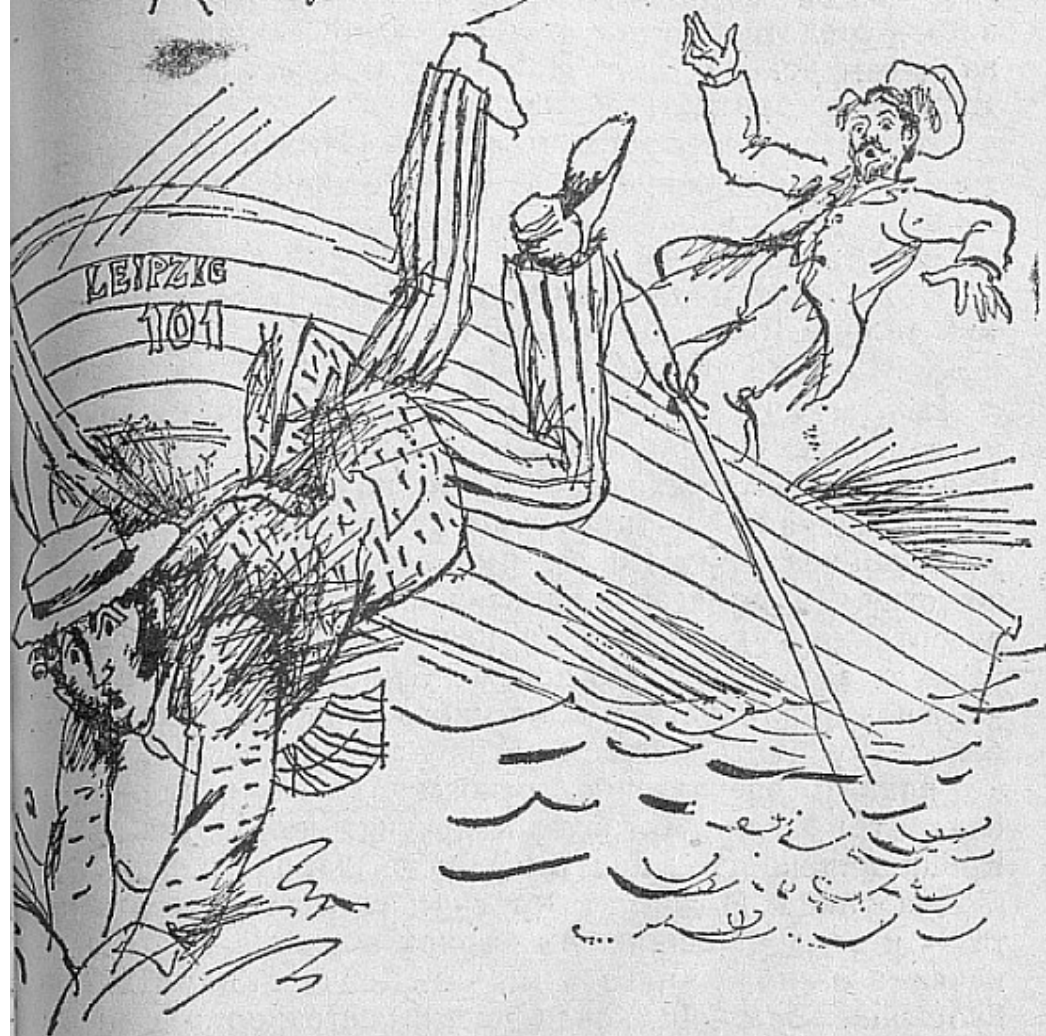
— Нали ме питаш знам ли да плавам, нали всеки за себе си, ха?

— Но ти трябваше да ме предупредиш, че ще скачаш!

— Кога? Я виж лодката...

А лодката, разсечена на две, отдалечени една от друга половини, които едва се държаха над водата — всяка за себе си. И не след дълго и двете половини потънаха в тинята на Плайсе...

Извиках високо:
— Rechts fahren!

М аз току скочих във водата...
А нашата лодка подскочи зле
и хвърли Милоша във водата...
Без негова воля. Изненадан,
много опасно...

Студентите викаха:

— Вие сте виновни! — И се стрелнаха по своя път на спорта.

— Ти си говедо, ти поиска да правим цигари в лодката в средата на реката. Ами нали всеки за себе си — нали сам искаше, ха? Наместо да благодариш, че не те разсече спортната лодка...

И внезапно се погледнахме и двамата. И като ни хвана един смях, просто не знаехме как да се успокоим.

— Ами сега?

— Не можем да отидем при фрау Бозе да си вземем залога. Ще ни пита за лодката.

— Няма да отидем.

И тръгваме за дома. Ние всички от нашата дружина се хранехме при прочутата хазайка на Александър Гиргинов, който живееше у нея, но бяхме пансионери на обща трапеза — пет-шест души. За тая добра и ученолюбива фрау Яр ще има да кажем нещо хубаво по-сетне. Тя помагаше на всички ни. Моята докторска дисертация е посветена на нея. И естествено ние се насочихме за при нея. Но понеже бе вече към пет и шест часа подир пладнето, имаше много хора по улиците, особено по улицата, по която трябваше да минем. За да не правим впечатление, рекохме да се разделим — единият на единия тротоар, другият на другия — по Кронпринценщрасе, която бе много широка и нова елегантна улица. И двамата от срам гледахме все в земята — и така вървахме. Аз бърках в джоба си да видя каква е станала книгата ми — „Дойче Граматик“ от Гйошенше Замлунг, която носех постоянно в себе си, за да чета, когато мога. Имам си я и сега тая джобна граматика — и по нея, въпреки четиридесет и двете години от тоя април, още личат следите на Плайсе.

— Ще кажем истината, нали?

— Да.

Фрау Яр се смееше от сърце. Веднага се разпореда да отиде син ѝ Артур да донесе на Данов негови собствени други дрехи от квартирата му, а аз изпратих бележка на Димитър Енчев — да ми донесе някой свой костюм. Както и стана.

— Слушайте, — каза фрау Яр. — Не се обличайте веднага, а докато донесат дрехите, идете така, както сте си сега мокри — единият от вас в редакцията на „Лайпцигер Тагеблат“ — ей го две крачки е. А другият — до него близо в редакцията на „Лайпцигер Нойесте

Нахрихтен“. Вижте, има във всеки брой съобщение, че плащат по три марки хонорар за донесение за някое доказано произшествие. А вие сте си живи свидетели.

Беше се вече така малко здрачило, не се виждаше всичко. Ние се съгласихме. И отидохме. И се върнахме всеки с по три марки. Значи, вместо три марки — шест!...

На пак не стигаха да платим на фрау Бозе за счупената лодка.

* * *

За жалост, не се удавихме — и затова сме още в Лайпциг.

Въобще, българинът страда, пати, ходи в дрипи и цървули — но не гине току-така лесно.

Хеее, преди повече от 40 години големият петербургски вестник на княз Ухтомски, приятел на императора, именно „Санкт-Петербургские ведомости“, в една дописка от Солун, като разправяше за големия и бърз успех на българщината в Солун, която в кратко време културно и търговски завоювала целия Солун със своите гимназии и търговски деятели, заключаваше: „Болгарам и евреи не страшни.“ Това прочетохме като студенти в Лайпциг — и много се надувахме...

Православните празници празнувахме заедно всички православни студенти от Балканите, особено Коледа и Великден. Ромъни, сърби, черногорци, гърци и българи.

Инициативата и командата бяха винаги в ръцете на българите. И българите бяха домакините.

Имаше „Българско академическо дружество“^[9], на което бях отначало библиотекар, после председател. После се основа „Славянско академическо дружество“, на което пак българин бе председател, отначало пак моя милост. Основа се „Югославско академическо дружество“ — пак българин председател.

Нашите събрания, банкети, срещи, вечери ставаха в най-реномираните и луксозни ресторани. Българският студент в това отношение има рафиниран вкус.

В Лайпциг — в прочутата голяма „Панорама“ на „Кйонигсплац“, в сърцето на града. „Панорамата“ приличаше на огромна римска

гробница по Виа Апия. „Панорама“ се наричаше, защото горният етаж бе зает от една гигантска панорама „Наполеоновата битка при Лайпциг“, битката на народите, както се наричаше от немците и за която сега в Лайпциг доминира със своите египетски размери паметникът на битката на народите...

Немците се отнасяха с обич към нас, българите, и с най-любезно внимание. Искам да кажа, не ни хващаха много кусур.

Съдържателят на Панорамата, или „Виртът“ на Панорамата, елегантният Освалд Шлинке, имаше особени симпатии към българите. А нашият придворен келнер беше вечно усмихнатият куц Франц, който ни бе и нещо като свекърва...

Лайпцигските студенти бяхме станали прочути по целия свят с нашите постоянни културни начинания от всякакъв характер. Особено чрез нашия проектиран вестник „Дас Мацедонише Ехо“ и чрез основаването на „Югославия“. На „Югославия“ инициаторът беше черногорецът Матанович, който се занимаваше с Щирнер и Нитче, но и с изобретения като: балон да върви по тел над морето край брега. Той правеше изчисления и доказваше, че така съединена, както проектирахме в Лайпциг, Югославия в петнайсетина години ще стане шестдесет милиона — и никой не ще ѝ излиза насреща...

Матанович беше стипендиант на княз Никита Черногорски^[10], затова го подозираха нещо сърбите. Но пак се събирахме заедно и работехме за бъдещата Югославия...

Немците не ни пречеха нищо, защото не ни взимаха сериозно, види се.

Та на една Коледа бяхме събрани гърци, ромънци, сърби, черногорци и българи и прекарахме много приятно и весело. Имаше един ромънски студент, който следваше при Лескийн по *старобългарски*, не му помня името. Той се препираше с нас за някои стари български форми и пр. Беше много елегантен, особено обущата му бяха нещо като на принцеса. И беше на туй отгоре и парфюмиран. Но въобще ромънските студенти се държаха много внимателно.

Рядко се карахме, макар че атмосферата между държавите ни и да беше много политическа — и между българи и сърби, и между гърци и българи... И нажежена.

Но тоя път не можахме да се стърпим. Беше въпросът за сръбски владика в Скопие, шумният Фирмилианов въпрос^[11]. Преди още да се

назначи прочут станалият после Фирмилиян, за когото още малко щеше да има война между България и Сърбия.

Пък и тъкмо тогава белградският „Политика“ или „Самоуправа“ бе писал дословно тая фраза:

„Врло е жалостно да су бугари не сазрели за побратимство с таким културним народом, каков е српски...“

Почна се една препирня! След препирнята сбиване. Един от нас, струва ми се, Милош Данов, предложи да не се бием тука в локала, че да се изложим пред немците, а да излезем вън на площада...

Така и стана. И понеже бе зима студена, всички бяхме с балтони. Свалихме балтоните и почнахме с тях да се удряме яростно. Балтони, ама ние ги завивахме на витки, че станаха като дебели камшици.

Всички се сбихме. Сърби и българи, сърби и ромънци, българи и ромънци, кой кого свари...

Стражарите почти не ни обръщаха внимание, мислеха си, обикновена студентска лудория, те бяха навикнали на такива. Но тая беше много сериозна. Бе политическа, бе балканска, междубалканска. Боят вавилонски беше в разгара си.

Минаха двама немски студенти край нас и ни обидиха. Казаха ни, че това било „Швайнерай“, свинство...

— Ако искате удовлетворение, обявете си дуели по реда и пр. и пр. Защо е тоя шум тука, в центъра на града?

Ние обаче много се обидихме от думата „Швайнерай“ — и българи, и сърби, и гърци, и черногорци, и ромъни. И както се биехме помежду си, просто без команда, по инстинкт — и гръцките, и българските, и черногорските, и ромънските, и сръбските балтони се насочиха към немците. Те се държаха храбро и се биеха с всичко, каквото им попадне, но ние бяхме двайсетина души, а те бяха само двама...

Много лошо стана. Немците си отидоха възмутени: така ни се стори на нас поне. Веднага, още там на площада, ние всички православни коледари направихме съвет, признахме си вината и решихме да отидем пак всички заедно в целонощния тогава локал кафе „Бауер“, за да продължим Коледата си...

И пак седнахме на една маса като на банкет.

За наше учудване, в съседство с нас бяха седнали на една маса и двамата немски студенти — същите.

Взеха някои от нас пак да ръмжат. Милош Данов каза:
— Благоразумие!...

По едно време по общо решение пратихме делегат при немците да ги покани на нашия празник на нашата маса. Те дойдоха.

Ние си мислехме, че ще се оплачат, но германец не се оплаква никога!

И в първо време констатирахме тяхната храброст. А и те нашата. И отидохме с тях в друг локал да прием лека светла бира „Лихтенхайнер“, която се точеше и поднасяше в дървени ведра...

[1] Андрей Протич (1875–1957) — писател и историк на изкуствата, академик: сподвижник заедно с Балабанов на компанията около хумористичното списание *Българан* (1904–1908). — Б.р. ↑

[2] „гениалният Лескийн“: Август Лескийн (1840–1916) — бележит немски езиковед-славист, от 1870 професор в Лайпциг, автор на излязлата на немски език „Старобългарска граматика“. Балабанов е силно впечатлен от него и го цени високо, по-нататък изтъква, че българските старобългарски граматики са написани въз основа на Лескийновата. — Б.р. ↑

[3] „всесветски философ Вилхелм Вундт“: Вилхелм Вундт (1832–1920) — немски философ, психолог, фолклорист; професор в Лайпциг: ползува се със значителен авторитет и извън Германия, известен и в България, още 1895 е преведена и издадена на български неговата студия „Душа и мозък“. — Б.р. ↑

[4] Вайганд: Густав Вайганд (1860–1930) — немски филолог и етнограф, професор в Лайпциг, широко известен в България, член на БАН; автор на практическа „Българска граматика“ за немци, на „Българо-немски речник“ и ред други трудове. — Б.р. ↑

[5] „Георгов ни го каза“: Иван Георгов (1862–1936), български философ, професор, член на БАН, автор на „История на философията“ (4 тома, 1925–1936). — Б.р. ↑

[6] „Нон, сйо не па мал пур София“... Не, за София това не е лошо. — Наистина, не е лошо не само за София; много, много е добре. — Б.р. ↑

[7] Милош Данов (1874–1943), с прякор „Бодеха“ (по името на прочутите испански аперитиви), приведен син на Хр. Г. Данов, състудент и близък приятел на Балабанов от Лайпциг, завежда по-

късно издателската фирма в Пловдив. — „Син му“ — Христо М. Данов (р. 1908), класик, професор по древна история в Софийския университет. — Б.р. ↑

[8] сефалък: открито място, простор — бел.ел.ред. ↑

[9] „Българско академическо дружество в Лайпциг“ — студентските дружества на българите в Лайпциг от ония години са описани подробно в книгата на Велико Йорданов „Лайпциг и българите“ (1938). — Б.р. ↑

[10] Никола I Мирков Петрович-Негош) — княз (1860–1910), а след това крал (1910–1918) на Черна гора — бел.ел.ред. ↑

[11] „шумният Фирмилианов въпрос“: Фирмилиан (1852–1903) — сръбски митрополит, в 1902 бива назначен с руско застъпничество пред Цариградската патриаршия и пред Високата порта, въпреки протестите на България, за патриаршески сръбски митрополит в Скопие. Назначаването му предизвиква бурно огорчение в България и силно изостря отношенията ни със Сърбия. — Б.р. ↑

* * *

И Великдените се събирахме пак заедно. От службата в тамошната гръцка православна черква — право в Панорамата. Тогава в Германия не беше позволено да се колят ягнета. Главната работа беше да намерим две-три ягнета. Вземаха се мерки една-две седмици преди Великдена. С тая работа се натоварваше обикновено черногорецът Матанович, който ни разказваше за някакъв обичай — у тях ли, къде ли беше — за крадения Пасхален агнец.

Ние все мислехме, че тези ягнета идеха от Никита... Но пак ги изяждахме...

* * *

Не само сбиванията, за които споменах по-горе. Ние въобще бяхме станали много шумни. Особено българите бяхме с едно силно и винаги подигнато самочувствие. Цял свят ни галеше. Прусия на Балканите, Пиемонт, Япония. Немците никак не ни връзваха кусур. И ние правехме често лудории, също като да сме си у дома си в България. И често надминавахме немските студенти.

От многото наши лудории нека да разкажа сега само една от най-невинните.

Неделя беше. Както си седяхме в нашата Панорама, току-що се завърнали от обичайните наши разходки из горите, пристигат ни гости от Фрайберг, студентите по минно инженерство Георги Коняров и внукът на прочутия руски учен Фон Струве^[1]. Те дойдоха развеселени доста още от по пътя. Смахме се много на разказваните от тях техни приключения по пътя, но никой не им вярваше. А после, както ще видим, не остана нищо, на което бихме се зачудили.

Коняров се сети внезапно, че не бил се обръснал. Не му останало време във Фрайберг...

Но преди да разкажа, нека направя един малък апостроф. Коняров знае, че го обичам и ценя и че го смятам като един от най-

будните духове на България. Той бе дълги години отличен и многозаслужил главен директор на мини Перник и там и пострада доста в изпълнение на дълга си.

За щастие и сега е още жив и здрав и със същите бодри и свежи погледи и мисли в главата си.

Затова той няма да ми се разсърди. Не е поставил всичко на картата на външното честолубие и почитание, искам да кажа, не е оглупял от церемониите на малкия живот на света...

И така — не се обръснал!

Току извади от джоба си един дълъг и голям бръснач, блесна като слънце хубавината и острината му. Ще се бръсне сега — и там при нас! Локалът беше препълнен с неделна публика...

Франц отиде при него куц-куц и с усмивка му каза да отиде в тоалетната, тука не щял да може да се обръсне, понеже нямало вода...

— Ами с бира не може ли?

— Не може, — каза Франц усмихнат. — Трябва вода.

Коняров се разсърди, вдигна бръснача отворен, бляскав, сочи го на всички, отива при масите, плаши ги с него, пък току се насмее гласно — и пак, ги плаши... Настана едно малко смущение между публиката. Коняров схвана това смущение като аплодисменти — и изхвъркна из нашето тясно отделение...

Втурна се между другата ужасена публика с големия бръснач и вика:

— Вода! Вода!

Знаех слабостта му към мен и отърчах при него и след него.

Той се смее и вика — на немски и на български:

— Ти искаш да ме изиграеш, ама...

И шари с големия бръснач в големия салон.

— Не мисля да те изиграя, а искам да ти покажа водата.

В средата на най-големия салон на Панорамата имаше великолепен фонтан. Хванах Коняров тихо за ръката, но не направих и опит да му взема бръснача, заведох го при фонтана, наведох го до водата и го плиснах по лицето.

— Ти ме изиграаа!

Но затвори бръснача. Извини се общо пред всички и си седна пак на масата. И се смееше като занесен...

Саксонците, каквито са си търпеливи — и това намериха за много естествена студентска шега, както и самото вадене и шарене с бръснача... Те тъй са навикнали на български и на всякакви студентски лудории, че дори взеха те да ни утешават, за да не се почувствуваме посрамени. И започнаха да разправят пък те какво са правили на своите студентски години, че това било нищо...

Цялата вечер разговорът в Панорамата бе за студентските лудории.

И се завърши с общо от целия локал подетата студентска песен: „О алте Буршенхерлихкайт. Вохин бист ду фершвунден?“

„О славно студентство. Къде изчезна ти?“

* * *

Казах, лайпциганите бяхме се прочули много, особено с изкуството да се препираме и да вземаме всичко сериозно, без да правим обаче трагедии от това. Когато се препирахме, това траеше по цели седмици, за аргументациите се мъкнеха в квартирите ни книги с колички — ама действително с колички — от прелестната Лайпцигска университетска библиотека. Въобще и по това бяхме станали прочути: процентно между студентите в Лайпциг най-горе стояха българите по ползване от научните библиотеки. И в залата на библиотеката най-много се срещаха българи. И не бе за учудване, че прочутият географ Даниел в своето огромно като сандъче съчинение — география — дословно казва и пише това. Проверете:

„Българите, един извънредно много надарен народ за наука и за изкуства.“

„Дий Булгарен, айн аусерордентлих бегабтес Фолк фюр Висеншафт унд Кунст.“

Хее, и сега още го виждам как стои това голямо съчинение на Даниел на луксозната етажерка в правото дъно на големия салон на Университетската библиотека. Защото на кого не съм го показвал, колко пъти съм го цитирал! А братският вестник ще ни пише, че не сме били съзрели за побратимство „с таким културним народом“... Разбира се, немалко сме ядосвали и тях — братята — с тоя Даниел, но пък сме си живели наистина като братя... И те са били винаги най-

сърдечни с нас. И когато сме били студенти, пък и после, дори и когато се лееха кърви между двата братски народа, нашата обич и притежание не отслабнаха. Повечето от тях станаха големи хора в жизненото поприще, но и тогава сме се обичали и сме се целували, гдето и да се срещнем...

Именно тия студентски лудории ни споиха толкова — до живот и след живота... А политиката си беше политика и с нищо не се измени, за жалост.

И така, тия наши препирни ставаха научни диспути. Но те се водеха с безобразна страст и неотстъпчивост.

Особено бяха се прочули в тая посока старият студент, после доктор Тодор Попов, който свърши по камералията^[2] и който бе гениалният поставяч на прякорите... Горкият..., тъкмо исках да пиша за него нещо, днес се научих, че преди два-три месеца починал... Колко щеше да се радва, да беше жив да прочете това, което ще пиша за него и за Лайпциг!

Той бе като старейшина и неговите съвети бяха винаги практични и полезни. Бе и с най-остра ирония надарен, често никой не можеше да се сети къде ще го заведе...

Но както за него, така и за някои други тамошни другари, заварени или дошли по-сетне, ще си запазя правото да разкажа нарочно в други броеве на „Дума“... Просто и сега ме бодат пръстите. Но нека запазя за после... А също и за Пенчо Славейков, за когото може да се каже, още не си бе отишел, така беше той между нас, макар и напуснал...

И така, бяхме се прочули с диспутите си, особено с техниката на препирните. И който дойдеше от друг град, веднага биваше сандърдисан^[3]. Особено имахме зъб на берлинци, които постоянно идеха да ни се пъчат със своите социални схващания...

Не че бяхме врагове, но ей така на, правеше ни удоволствие да ги оборваме — и да ги изпращаме в Берлин, пък те там да си послужат с нашите методи.

Прочули се бяха в тая посока тоя покойник вече сега, Тодор Попов и генерален кръстник на всички, после моят сърдечен и стааар и всякогашен приятел Александър Гиргинов, който играеше особена роля в детството си със своите театри в София. Още като

четвъртокласно хлапе бе директор на един славен театър с всичките му живи картини и бенгалски огньове...

Дори един път бе принуден, като не стана живата картина — без която тогава представление не можеше, — да се яви на сцената и да се извини пред публиката, че живата картина не станала, защото аптекарят, както обясни той, вместо бенгалски огън им дал... прах за дървеници!

Но сега в Лайпциг най-упоритият беше той. И моя милост бе ловък в препирните, но, да си призная посрамен, далеч не можех да държа тъй упорито, как той. С всекиго той поемаше борбата — и не се боеше от нищо. И аргументираше безстрашно, нападателно, обидно, с ругатни, с остри изрази... Тодор Попов му каза да докаже, че Ботев бил социалист. Туй обаче още първия месец на неговото пристигане в Лайпциг, една годинка след мене, понеже страстната му театромания и драмописателство бяха му отнели една година от гимназията му в Пловдив.

И той веднага, без да познава иронията на Попов, каза, че може да докаже.

— Ами че земята има огън в сърцето си?

— И това!

— Еее, тогава ти си като свети дух, нищо не ти е скрито на теб...

И на Александър Гиргинов остана навеки прекор Свети Дух. И досега го викам „Дух“, дори на Духовден му празнувам празника... Просто ми е някак си чуждо, струва ми се, че ще бъда студен с него ако му кажа „Гиргинов“...

Само като беше три години и повече министър, така някак си преглъщах думата „Дух“, защото щеше да бъде странно за тия, които биха чули, особено някои подчинени, и пр. Пък, освен това, как ще кажеш на министър Дух? Духове стават ли министри?

Нека не ми се сърди Духът, че го излагам така, но така си е, той също знае, че не да го изложам искам, а да му кажа колко топло мисля за него — и колко се радвам, че тая своя упоритост той запази и в сериозността на живота и си остана верен на себе си и никому не свали шапка... Това е и моя гордост, защото, нека си призная, просто от мисли за него, и аз прекалено често си стоях само там, гдето ме държеха моите собствени мисли и моята съвест... И когато греша, греша, защото така мисля... Но неговата упоритост нямаше граници.

Така например еднаж, като се връщахме от общата разходка, аз, понеже бях по-стар българин от него, казах да минем през „Томазиусщрасе“, защото е диагонал — и ще съкратим пътя за прочутата Панорама, — пък и беше вече късно във вечерта. Той настояваше да минем по „Франкфуртерщрасе“ — една трета повече път. И всички оттам минахме, защото той не отстъпваше. И се хванахме на бас, на облог по цели пет марки, цяло състояние за нас тогава... И това става още по-силно, като се знаеше колко той трепереше за моите разбъркани финанси... Почти повече от мен...

И пристигнахме в Панорамата, и поискахме плана на града... Франц ни донесе — новия план. Явно, че по „Томазиусщрасе“ бе диагонал. Той не знаеше това, защото беше нов, а аз знаех — и по други причини, често заобикалях по „Томазиусщрасе“.

И така, Франц донесе най-новия план. Явно, съвсем явно! Мен ме беше срам да приема петтях марки, защото явна измама от моя страна: аз знаех сигурно, а той, като нов още, откъде да знае? Не трябваше да приемам облога. Но... като не иска да отстъпи? Като настоява да се хванем?

И тъкмо аз се измъчвах как да се откажа от облога, той току захвърли надалече плана и презрително викна:

— Хъ, кой знае кой го е правил тоя план...

Няма нужда от толкова многоточия в писанието ми, но само да бяхте видели при тоя жест и при тия думи колко много многоточия се посипаха по лицата на всички ни там...

Или вървим из гората. Валял проливен дъжд преди малко и цяла нощ. По единствената пътека пред нас върви куцийт шивач Титйен, който имаше магазин в същата кооперация, гдето бе Гиргинов и общата добрата фрау Яр. Титйен не се ползуваше със симпатиите на Гиргинов.

— Их, пък тоя, какъв прах задигал пред нас!

Какъв прах? Калта е такава лепкава — прах! Отгдето прах?

И почна една ужасна препирня за праха и за калта. Още малко — щяхме да се скараме и да не си говорим, както е ставало често при такива случаи и препирни.

— Прах е. Прах е. Тоя прах му е останал от вчера в обувката между подметките...

Та чак и той се засмя на своята изобретателност... И си продължихме разходката из Коневецката гора... Защото в същите гърди, в които вилнееше тая упоритост, живееше и живее и сега едно топло, едно добро и голямо сърце... Тия диспути ни поставяха често пред големи смутове и конкретни деяния.

До изпобиване. И ехото им се пренасяше и в сериозните години на живота.

Така еднаж, например, празнувахме двадесет и петата година от съществуването на Българското академическо дружество. Бяхме поканили гости на празника от други германски градове. Бяха ни дошли доста много, най-много от съседния град Хале. Между тях бе и Александър Стамболийски^[4], който учеше в Хале земеделие, струва ми се. Ние всички отидохме през деня вън от града, в съседното градче Рйота, което бе прочуто с отличното си вино от ябълки...

И там добре и достойно отпразнувахме деня. А за вечерта се събрахме в един от салоните на Панорамата, ангажиран за нашия празник. Всичко бе отлично. Стамболийски не бе дошъл на Рйота, защото не пиел вино и никакви спиртове... Вече още това бе ни доста раздразнило против него.

Това празненство ставаше тъкмо в разгара на прочутия и многошумен Фирмилианов въпрос в Скопие. Нали писах вече, още малко война щеше да избухне поради него между България и Сърбия.

Салонът бе препълнен с гости и с наши лайпцигани. Ние с Гиргинов седяхме в центъра на буквата П, а Стамболийски на отсрещната страна — далече.

Всички си заръчаха бира или вино за наздравици и тостове... Стамболийски си заръча лимонада! Това се видя на всички ни скандалозно. Тълкуваше се като хитрост. Ние да сме малко нашарени, а той с бистра вода и с мирна глава, та да ни се смее. Сигурно не бе това мотивът, а бе друг, по-сериозен, или просто бе само ябълчовинен, ама така се заговори. Тогава един се обърна високо към Стамболийски:

— Ти не можеш да пиеш лимонада, когато ние цял ден пием вино и бира... Това е наш най-голям празник. Затова сме ви поканили.

Стамболийски се опита да обясни въпроса, но фактът си е факт — лимонадата не може да стане вино, ни бира...

И продължиха други:

— Или ще си заръчаш бира — или ще си отидеш, откъдето си дошъл...

И аз поддържах упорито с Гиргинова това.

Дигна се голям шум.

— Вън! Вън!

Най-после човекът, Александър Стамболийски — отиде си и си отиде.

Хубаво ни беше гостоприемството, нали? Още ме е срам.

Знам, еднаж Александър Стамболийски в Народното Събрание като министър-председател люто нападна депутата Гиргинов и му натякна, че го е изпъдил от Панорамата в Лайпциг. И много сериозно, съвсем не е било шега...

А пък аз бях помолен по една важна обществена работа да говоря със Стамболийски. Тогава той беше министър-председател и министър на войната. По телефона той ми каза да го намеря в Министерството на войната. И аз се запътих за там. Тъкмо влизам в портала, още вън, Стамболийски слиза от автомобила си.

И както си закопчаваше копче на палтото, с яростен тон се обърна към мен:

— Ха, сега идеш при мен, а тогава с Гиргинов ме изпъдихте от събранието зарад лимонадата. Ще видите вие...

Това бе казано толкова остро и обидно, щото аз веднага излязох на улицата — и си отидох без сбогом и без въобще да говоря с него. И повече и не си продумахме до края...

Наистина, още не мога да си обясня тая закана на Стамболийски. И то за лудории от юношески години. Той не беше отмъстителен човек. Но аз наистина не можех да мисля, че само и за това дотолкова бе се озлобил и против мене, щото искаше да ме подведе по член четвърти за „забогатели от войната“! И на фаталната нощ на четвърти ноември 1920 година прати да ми правят обиск в къщи, гдето живеехме при най-стеснени обстоятелства. Прави се после по негова заповед следствие против мен. Обвинението беше: „Александър Балабанов прекарвал вагони с глауберова сол за Швейцария.“

За тая цел бе разпитан и Андрей Тошев^[5], при когото много бях работил.

Андрей Тошев даде писмени показания, в които бе ми направил комплимент, че ако може и някоя българска мисия да се смята за

успешна в тия тежки времена, то една от тия ще е и Балабановата.

И така заключава г. Тошев своите показания:

„А колкото за глауберовата сол, това не е толкова смешно, колкото би трябвало да бъде, защото аз съм убеден, че Александър Балабанов и сега не знае що е глауберова сол...“ Кое то е и вярно.

Не ми направиха нищо, но казаха държавните обвинители, че искат други обвинения и че искат други отговори...

Какви времена! Но не искам да се ядосвам сега.

Всичко простих и забравих аз. И затова помня, когато всички млъкнаха, когато гонеха Стамболийски да го убиват и го убиха, никой нищо не гъкна. А само аз писах няколко пъти, особено когато искаха да го резилят с публикуване на държавни разноси на някои негови съвсем невинни и интимни писма. Аз казах, че това бе гавра, но не от обикновените, а от най-циничните с паметта на един убит в политическите ярости виден значителен човек. И че бе съвсем излишна, ако с тая гавра се целеше обезвреждане, или ако бе от страх — мъртвият Стамболийски да не стане по-опасен от живия...

Както може би и за малко щеше да стане, ако...

И за тая ми човещина аз станах толкова лош пък сега за неговите всевластни противници, щото — наистина, ако да не беше една случайност, именно отсъствието ми от София, „от душманите на роба щях да си найда и аз гроба“... Ама пак доста търпях!...

И никому не се сърдя, нито държа сметка за това...

* * *

По някой път се случват работи, без да е виновен никой. Ето, затова не излезе в последния брой „Александър Балабанов на тоя свят“...

Но има толкова работи, щото човек може да се радва, че не е излязъл, а той сам най-много...

Никак не ми се изпускат тия образи от Лайпциг, не мога да се отделя от тях така лесно, пък и са толкова много — и там е злото, че са много, та няма да има място за тях.

Но все пак, наслука, някои от тях ще бъдат разказани.

И то все невинни, докато стане възможно и за виновни...

А сега само едно невинно пешеходство от Лайпциг до Наумбург с Александър Гиргинов — Духа и с Милош Данов — Бодегата.

Аз и тъй и тъй исках вече да отида в тоя град, но нямаше как. И после, за тоя град ще има да се кажат още доста работи за П. Ю. Тодоров и с близките му.

И така, един ден решихме ние тримата да отидем до Наумбург на р. Сале. От Лайпциг до Наумбург по шосето са точно 69 километра, ни повече, ни по-малко, а 69. Направихме сметка за колко ще ги изминем тия шестдесет и девет километра и решихме един прекрасен майски ден да заминем и да тръгнем много, много рано, ако може, още на три часа след полунощ.

За упоритостта на Духа вече говорих, но за внезапността на Бодегата още не знаете...

Бодегата знаеше всички екзархийски работи и както казах вече, тъй се бе сраснал с екзархийското си служене, щото и в Лайпциг казваше все „негово блаженство“ щом заговореше за екзарха. После той знаеше и всички солунски работи, гдето бях и аз преди него учил две години — той там свърши гимназия класическа и пишеше отлично гръцки без ударения въобще. Знаеше отлично и нашите национални въпроси, религиозни и географски особено, защото бе обходил цяла Македония да събира материали за географията на прочутия български географ Васил Кънчев, когото уби като министър в кабинета му неврастеникът Каранджулов. Познаваше и пението и псалтикията, особено католишките разпри, и френски език, защото е бил в католишки пансион в Одрин. И въобще, тамам за мене човек...

Тоя момент, когато решихме тая екскурзия, не живеехме вече в една и съща квартира, но се хранехме всички заедно при прочутата фрау Яр, на която, както казах, после посветих и докторската си дисертация.

И така, на три часа след полунощ ще се тръгва за Наумбург. Пеши. Средства действително никой никога не може да предвиди, особено за тогавашните времена, кога и колко средства може да има един студент. Сега е другояче, сега е всичко предвидено и пресметнато и готово, но тогава...

Във всеки случай осигурихме минималното, също и сумата за връщане обратно с четвърта класа по железницата, ако не можем да се върнем пеши.

Всички бяхме точни хора иначе. И никой не позволяваше да му оспорват точността и приятелството помежду ни. Но всички бяхме кибрити безподобни...

И решихме да се чакаме на три часа на „Кйонигсплац“ под часовника. Часовник — нещо като нашите будки сега за реклами, горе, малко повече от човешки ръст, голям, нощно време осветен часовник със стрелки като лопати...

Каза се, времето няма да има никакво значение: дъжд, буря, вятър — каквото ще да е. Наприготвихме за тримата само една раница. Всеки да я носи по един час — и да се редуваме... И когато някой приема раницата да я носи, има право да изпие от общия коняк една чашка. Само толкова. И конякът беше много кът, както и парите.

Разбира се, най-напред под часовника, точно десет минути преди три часа след полунощ, бях аз. Ръмеше гъст дъжд и нямаше надежда да спре... И аз не отивам да чакам под някоя стряха, ами точно под часовника. Пък това е моята слабост, от която не мога да се отърва и досега — всичко да бъде точно така, както си е уговорено.

Дъждът си ръми и ръми. Ето го иде след малко Духа. Той пък точно на три часа — и досега той не е за по-рано или по-късно, ами точно, да не се губи нищо. Така е и с гарите му...

Дъждът ръми. Ние двамата стоим ли, стоим. И само сменяваме от време на време раницата и гледаме да не се намокри много... Чакаме, чакаме — Бодегата го няма!... Чудно! Пък и той е точен човек, дори най-точен от всички — и както го знаете от давенето ни, винаги да става това, което се уговори, и никой да не пострада въобще с нещо. И е изпълнителен до немай-къде...

Така еднаж ме заведе в операта на „Севилският бръснар“, почти против моята воля. Но понеже тогава живеехме заедно, да си има другар за връщане. И си дадохме всичките пари до стотинка. Нали в операта пристига, струва ми се, дон Базилио, излиза на сцената като цял измокрен от уж проливния дъжд вънка и нещо шуми като дъжд, та се чува и в целия театър. Мен дори ми стана хладно някак — сигурно по самовнушение...

Живеехме далече. В последната къща на „Елизенщрасе“, до нея вече ниви с висока ръж...

— Ето, защо дойдохме? Ами сега? Как ще се върнем, като нямаме пари за трамвай?

Изглежда, и той е имал същото самовнушение, но мълчал, за да не ме „деморализира“, както се изрази той — по-големият от мен и по-опитният.

— Това е моя работа! Аз те доведох, аз ще намеря гологани за трамвай.

Или друг път — пак в операта. Дават „Кармен“. Май. Топло. В антракта се разхождаме в долното фойе. И аз, ама той съвсем не можеше без цигара. И без му мисли много къде се намира — запушва, хем запушва, сякаш се намира в кафенето... И аз вървя с него — и нищо му не казвам. И той си пуши, пуши ли пуши...

— Хайде да излезем на площада.

Театърът е на най-големия площад при университета и при музея, и при пощата, „Аугустусплац“.

Излизаме. И пуши ли, пуши...

Тъкмо се канех да му поискам цигара, приближихме се до каменните външни входни стълбове на театъра, но още сме на улицата...

И той пуши и пуши, и чете едно обявление с едри, много едри букви, същото, което е разлепено и вътре в театъра навсякъде. Че под страх на глоба до шестдесет и пет марки — цяло състояние! — е най-строго забранено да се пуши в *сградата* на театъра... А ние сме си сега на най-големия каменен площад.

Но Бодегата, като прочете това, пребледня, отби се по-навън в площада и хвърли цигарата и взе да я тъпче с краката си... Страх от миналото!

Едвам като разбра защо избухнах аз в смях — току и той взе да се смее, като му стана ясно, че на площада може да си пуши колкото иска...

Но сега, ние го чакаме. Него го няма, та няма! Става четири часът, цял час чакаме вече. Чудим се, но скоро почнахме и да негодуваме или да се опасяваме за него... Но чакаме търпеливо иначе. И все под часовника!...

Ето го най-сетне към четири и половина иде и Бодегата. Няма „добро утро“, няма „здрасти“, а с грозна закана:

— Който ме пита, който иска да ми покаже часовник — ще се бием...

И Духът и аз искаме някак си да му натъркаме носа и да му покажем поне часовника, който е над нас... Само да го види!

Духът разбра каква е работата и скоро се остави от това си желание. Но аз, аз все исках да погледне поне часовника...

Балабане! Само да си посмял да дигнеш очи нагоре!...

— Ама...

— Няма ама...

— Чет...

Едвам изрекох тия букви, той се наежи и сви пестници, както правеше във всички схватки. Пък и беше един от най-силните телесно...

— Чет...

И така изрева в нощта, щото аз си останах само с чет... в устата...

Най-сетне тръгнахме. Той доброволно взе да носи раницата, като си изпи условената чашка коняк. Вървим. И нищо не говорим. Мен все ме бодеше да му кажа колко е часът. Той ръмжи като някой пес, който подушва отдалече, че иде нещо или някой...

Ето вървим по тротоара на големия парк, Йоханиспарк. Накрай, там, зад Бисмарковия паметник, се издига кулата на Йоханискирхе, там си има, на тая наистина хубава черковна кула, голям и хубав часовник, също осветен, макар и да иде вече и зората... Все е тъмно, особено поради гъстия дъжд...

Ах! — си мисля аз. — Да мога, да мога само да го накарам да погледне към кулата! А сега? Знам си го, ще отрича, че е било четири и половина, и ще каже, че си е дошел навреме, на три часа, а ние сме били будали, като сме подранили толкова. Но това ще каже на полето, когато светне и когато няма да има никъде и никакъв часовник, а нашите — тях ще отрече и ще каже, че са нагласени...

Той подуши, че може да бъде поканен да дигне глава към кулата и извика:

— Балабане! Внимавай! Не гледай там нагоре! Внимавай!...

И внимавах, разбира се, какво ще правя. Като излязохме на полето, дъждът почна да спира, слънце се провидя иззад облаците, шосето бе добре постлано, нямаше до колене кал, нямаше трапища, нямаше вирове вода, нямаше тръни и остри камъни по него, за да си вадим очите. А бе шосе.

Бодегата почна:

— Бях вечерта на едно място и закъснях. Върнах се у дома, реших да не заспивам, а да дойда право натука още на три часа след полунощ. Трябваше да се преоблека и да си изрежа мазолите. Както си режах мазолите, трепна ми ръката нещо, порязах се, шурна кръв, не мога да я спра... Няма откъде да взема нещо или да повикам някого. А кръвта тече ли тече... Сложих си крака в кофата, вода и кръв се смесиха. Но не спира моята кръв... Памуци, спиртове, че какво ли не. Най-сетне с кърпи и с други майстории затиснах кръвта и се обух и облякох за път. Часът иде четири...

— Ех, — въздъхнах аз от облекчение...

— Балабане! Никакво ееехей!...

И продължи:

— Тръгнах за насам. Знам, че ме чакате, и ми е много неприятно, извинявайте. Таман бях на улицата, сетих се, че кофата е пълна с кръв и вода. Ами като я види хазайката ми? Ще помисли, че съм се заклал и съм изчезнал! И ще почнат да ме дирят с полиция. И се върнах. Тя спи още, спи. Всички спят... И седнах, че ѝ написах една бележка защо е тая кръв и къде отивам. И я забодох в ключалката на вратата ѝ и тръгнах. Извинявайте...

И потеглихме редовно. Аз бях щастлив, че не ми тежи вече мисълта за часовника...

Вървим, вървим, шестдесет и девет километра не се минават лесно без моторизирани крака и без аероплани... Сменяваме си раницата и всеки си изпива чашка коняк. По едно време имаше и такива между нас, които едва изчакваха времето си за носене на раницата, а гледаха да я вземат по-рано и да я носят. Спирахме се на ханища по пътя, на Вайсенфелс, но изпивахме само по една чашка малка бира — и си ядехме само по малко от провизиите. Весело ни беше, приказки, разпри, политика, Каравелов, Данев, Драган Цанков, Стамболов, Македония, науки, Парижкото изложение...

Най-сетне към полунощ пристигнахме в Наумбург...

Настанихме се в един малък хотелохан в една голяма стая, която щеше да има образа на триъгълник, ако не бе нещо като хамбар — от старите.

Заспаха всички. Аз само не мога. Нещо ме смущава, някой от нас дига малък шум... Мислех, че е Духът, събудих го и го помолих да не

дига шум...

И пак мълчание. Минава се нещо час или повече. Аз тъкмо усещах, че ще заспя вече. Пък и никой вече не дига никакъв шум. Тишина селска. Само локомотивите и свирките на параходите по река Сале от време на време изпискват, но тъкмо те подчертават тишината...

И току изгърмява с грозен заканателен глас Бодегата:

— Балабане! Само ако още един път кажеш някому нещо да не дига шум, ще има да се разправяш с мене жестоко...

Човекът през цялото време не заспа, а чакал пак да извикам... и това чакане наистина го разярило така...

* * *

Съмна се много рано, защото: аз не можах да спя — понеже Бодегата ме ядоса със своето заплашване; той също не можа да спи — понеже чакаше да види дали ще изпълня волята му — и тогава да се скараме; Духът не можа да спи, защото ние с Бодегата се разправяхме...

И най-тежкото за мен бе това, че и двамата на мене се сърдят; Духът не се сърди на Бодегата, който го събуди, а на мен... Видях ги аз тях, изпълни се писанието за мен: щом сме трима — веднага двамата, дори и да са скарани, свържат естествен съюз помежду си против мен...

И ще видите после какво излезе от това...

И затова аз бях най-точният винаги, както съм си и сега. Тоест по-рано идвах винаги от уреченото време, за да ми е мирна главата. А Духът — винаги и навсякъде точно, ама точно на необходимия час, можеш да се пукнеш от яд, ако трябва да го чакаш на някоя гара. Все мислиш, влакът ей сега ще тръгне — а него го още няма. А той човекът си иде точно навреме спокойно, спокойно, нито го е грижа, че си се ядосвал... напразно...

(Та затова писах аз в последния брой за него, че е „така и с гарите му“, а не „така е и с парите му“!... Где да беше така и с парите му! Тогава, тогава много щях да се радвам!... Но, за жалост, не е и не е било никога така... Печатницата направила от Г — П!)

Съмна се и веднага се стегнахме. Имаме още много път да ходим, ще се изкачваме по стръмнините до прочутия в песните и станал сам вече песен замък Руделсбург... Повече от два часа и половина път пеши е. И то все нагоре по планинските възвишения край реката Сале...

И пак раницата минава от един гръб на други, и се излива по една чашка коняк в гърлото на тогова, който я поема...

Колко хубав е брегът! Какви светли полета долу и широката лъкатушна река! Кораби по нея, песни в корабите, влакове един след друг край нея!... И ние вървим ли вървим — мълчим, малко сърдити са на мен и двамата... А всъщност са си махмурлии.

— Гледай го, гледай го! — Провикна се единият, после и другия като из едно гърло, против мене със зелени от яд лица. — Ние сме се угрижили поради него, поради него не сме спали, а той грее като майска зора, сякаш целият свят е негов — и не иска да знае...

И се обърна единият към мен:

— Хее, сега? Ще зяпаш тука, ха? А ние кипим. Трябва и ти да се ядосваш.

— Дошел съм за зяпане. После, я погледнете, я вижте, колко е светло, колко е чисто всичко тука!...

И като взехме да се катерим по скалистите склонове, по една тясна съвсем романтична пътека, пък и слънцето взе „да пече ли пече“... Чудо! Аз бях тогава не като сега, а съвсем слаб и лек, някои кокали ми се дори очертаваха по дрехите. Вървах леко, а те малко по-тежко... И пак аз крив! Съюзът им крепне ли крепне. Но нищо. Най-сетне се изкачихме при замъка... Високо, най-високото място. Дворът съвсем като гумно пуст и без зеленинка. Каменни ниски огради откъм пропастта към реката... И те гледаха високо нагоре и надолу с пламнал възторг. Съюзът им се разби за малко.

Аз тръпна от поезия и от диханието на приказките. И не защото съм толкова сантиментален, а за друго. Аз бях редовен член на германското дружество за класици. Там имаше наука, но имаше и дуели — искам да кажа, имаше тъй нареченото германско *коммерс*. Песни и приказки — цели пет години по братски си живеем с немските студенти в това дружество. И още се намираме по света по някой път. По тоя терк аз направих и тукашното студентско дружество „Бяло

море“, на което преди няколко деня тука му отпразнувахме двайсет и пет години от основаването му някога в Кюстендил...

И така, за мен тоя замък бе приказка. Всички песни за него сме пели — и досега много от тях знам наизуст. Ето една:

*На брега на светла Сала
замъци стърчат,
покрив няма — всичко зее,
в стаите им вятър вее,
облаци над тях хвърчат...*

И т.н.... И слушам аз прислужницата с метла от пръчки в ръка да ми разправя за някоя си хубава княгиня някога тука в тоя замък, която била притеснявана от всички рицари зарад хубостта ѝ и зарад честността ѝ, докато я затворили в тоя замък най-силните. Но тя пък проклела замъка: вода да няма и нищо да не може да живее в него... Тогава господарите се смилили от страх и за себе си и ѝ казали, че ще я пуснат да си върви, където иска, ако направи водата пак да бликне в кладенеца на замъка...

Така и станало... Но сега рицарите ги нямало вече...

И с тия приказки на прислужницата се изкачихме горе... Ах, защо не си пестих коняка, че тука да го пия! — извиках пред тях.

Слезнахме. Седнахме на двора до каменната ограда. Имаше и ресторан — с вино и с бира и с хубави шницели. Обедът вече е излязъл из кухнята и дъхът му изпълни целия замък. И приказките стават живот...

И седнах, опрян на лакътя си... И си мисля, и си пея, и си мечтая — и за принцесата, и за водата, и за бирата, и за шницела...

Така бяхме наредили: имяхме само за по един път на ден да ядем в ресторан. Точно толкова — ни стотинка повече. Имаше само резерви за железницата, ако бъдем заставени от обстоятелствата да се върнем не пеша...

А другото ядене се състоеше от стар изветрял хляб, дори не съвсем изпечен, лош. Малко немско „ароматично“, за да не кажа вонещо, сирене — уж нойшателско, швейцарско — и... бистра

водица... Решиха те довечера да ядат в ресторана долу, а сега хляб и сирене — и вода. Добре...

И ето почна голямата борба в душата ми.

Дали да ям и аз с тях лошия хляб и ароматичното немско сирене и да си напълня тялото с тая приказна вода кладенчова от принцесата и довечера да вечеряме заедно в ресторана всички и тъй нататък — или тука. Въпроса ето где е... Защо ми е довечера в миризливия гарски ресторан? При тия газови лампи? А тука — еее — надалеко и нашироко, щастие и приказки, и светлина, и слънце, и жажда, и такъв сладък глад от умора!... Как ще промива със своята шипнала прохлада бирата засъхналото ми гърло!...

Тука! Тука ще бъде. Тука или никъде!...

Касата бе у Духа.

— Знам аз, — извика той. — Где можеш ти да се въздържаш от нещо! Добре. Ето ти две марки. Повече не давам...

Изкрещя и скръцна със зъби и Бодегата:

— Добрееее! Но само да посмееш довечера в ресторана да ми поискаш едно картофче от порцията ми!... Да знаеш, всеки за себе си и със своите пари — своя дял...

— Приемам. А вие можете да седнете на моята маса и да си гризете лошия хляб. Само сиренето, не го развивайте цяло... Да не ми разваля...

И така и стана.

Не им дадох нищо. Ако искаха, и те можеха да си ядат тука... Нали?

Но пък и те грозни инати. Окото не им мигна: нито при огромния зачервен шницел с варени картофи. Нито при кипналата пилзенска бира. Брее — не съм виждал такива упорити и твърдохарактерни хора. Браво!...

След бирата — разбира се, пеене. И аз почвам да пея на немски хубавата и тъжна песенчица в кратки стихове, която предавам тука в най-груб превод:

Замъци по върховете. Кораби в реката Сале. В градеца — момите. — Някога всичко, както и днес... Мили другари, где сте ми днеска? Ах, всички разпилени, разбити. Едните — те плачат, другите — те скитат, трети пък — още се борят във времето, а пък мнозина — вече на края... Загинали, умрели — едните в радост, други в беди.

Само аз един гледам надолу — тъжен и ням... Вятърът люлее старата липа — и шуми страхотно и тъй жално... Но аз зная защо...

* * *

От Руделсбург слезнахме на самия бряг на реката, при една воденица и до самата вода. Взех да гоня рибките, двамата мои другари се спогледаха и мълком решиха да ми зловидят и това.

— Ето, сега пък с рибките се захвана. Тия рибки не са на реката, макар че са от реката тука дошли в яза, те са на воденичаря. Зарад теб ще ни изгонят и нас... Както зарад грозното ти пение трябваше порано да слезнем от замъка да не ни изгонят.

Каквото и да кажех — неприемливи доказателства. И само когато заговорим за обществени работи, за наука, за големи личности — всичко дребно и от тоя род закачливо изчезва. Нещо съвсем голямо и дълбоко заживява у нас и ни свързва. И говорехме не само като зрели хора, а като престарели сенатори...

И това ни подигаше духа и ни събираше душите, и ни държи до днес един с друг във всеки случай...

Но закачките са си закачки, рибките лъсват над водата, аз ги подгоня да ги ловя с вестник, спомням си детството, как съм ги ловил с биле — и ставам просто страстен рибар...

— Сега ще дойде воденичарят и ще ни изгони оттука. А тук е тъй прохладно при водата и под сенките на тия върби! Но зарад тебе...

И ме гледат лошо. Ама пак приятелски...

Видях джанъм: съюз докраен против мен! За мен няма да има вече сладки часове...

Походихме още малко край реката Сале, уговорихме плана за утре и за довечера... Казахме, ще се вечеря на 7 часа в ресторана на гарата, а оттам — ще да се замине с електрическата, съвсем новооткрита железница за Ваймар при Гете...

Щом казахме „вечеря“, Бодегата ме погледна ядовито и каза:

— Нито картофче! Сега пък ти ще ядеш зеления хляб и вонещото сирене! То ще да е станало от горещината още по-живо... — И направи с пръстите си като кога пълзи червей...

— Добре де! Хайде на гарата!

И наистина седнахме на гарата, на терасата пред салона.

Почнаха заръчванията на ястия. И на бира...

— Нито картофче! Разбрано, нали?

— Ех, хайде, може едно картофче да му се даде, най-сетне, — каза шеговито и садистично самодоволно Духът...

Донесоха им манджите. И те не бяха хубави. Телешко с картофи, но телешкото от завчера готвено, а картофите стоплени и изкарани от нощвите готови... Освен това нещо се е разлигавило в тях.

И взех да злорадствувам пък аз сега:

— Уууу! Как можете да ядете от тия манджи!...

А всъщност така бях изгладнял, толкова не ми се поглеждаше обаче „сиренето“ и зеления хляб и чашата с вода, щото ми идеше да си избода езика, гдето си изядох пая отзарана... Пък и яхнията просто ми бодеше езика и небцето...

— Нито картофче! — ръмжи Бодегата.

— Е добре де, — избухнах аз най-сетне. — Нито картофче, нито картофче — зер, умрял съм за такива картофчета. А ето и мухи в манджата ви... Ууууу!...

— Балабане! Не ми разваляй апетита, че... — единият.

— Балабане, не ми разваляй апетита, че... — другият.

Изказаха си стереотипните чувства и двамата един след друг. И си ядоха и си пиха бира... А аз хвърлих сиренето долу под масата, да им мирише и на тях, дадох си хляба на едно куче, което сновеше там като мърша само с ребра — и казах:

— Няма да умра я от едно неядене...

— Но да не кажеш пък в Лайпциг, че сме те изиграли?

— Не, не, не, не, не!... — извика Бодегата. — Я подпиши тука, че доброволно си изял пая си горе — на поезията...

Подписах наистина...

Хайде сега пък още по-силно стана сцеплението помежду им, щом е въпрос да са против мене... А иначе всичко си бе нормално и еднакво се уважавахме помежду си и еднакво се подигравахме с другите, особено с тия от Валдщрасе, от Орманмахлеси. И много се обичахме.

— Щом е така, слушайте. Вие няма да ме оставите на мира, знам аз. Наежили сте се против мен — а пък не можете без мен! Ха де!

— Не можем зер!

— Добре! Нали имам право на пари четвърта класа от Наумбург до Лайпциг?

— Имаш.

— Дайте ми парите за билета!

— Не може, — каза Бодегата, — ти да се прибереш по-рано в Лайпциг и кой знае какво ще разправяш за нас. Ще дойдеш заедно с нас. Иначе...

— Няма да дойда! Искам да ви оставя сами двамата, че да ми текат лигите от наслаждение, като ще си мисля в Лайпциг как ще се карате пък вие помежду си... без мене.

Духът извади парите и ми даде една марка и десет пфенига — толкова, ама точно толкова струваше четвърта класа от Наумбург до Лайпциг... Към 9 часа трябваше да тръгна с влака...

— Хайде да си кажем сбогом, че аз ще се поразходя из града малко, има още един час време...

— Кааак? Не може! — отсече Бодегата. — Той ще отиде да изяде парите в някой ресторан, че после да се чудим какво да го правим. И ще каже, че ще тръгне пеш за Лайпциг, както е правил така в Берлин... Не! Ще чакаш ние да свършим... Я върни парите на Духа!

Върнах ги.

— Ще ти купим ние билета и ще те изпратим.

И наистина Бодегата право бе познал: аз исках не на гарата да похарча парите за билет, ама да отида да си хапна нещо топло и да пийна студена бира — след толкова скитане злочесто... Че после — ще си тръгна самичък пеш през прохладата на нощта. Узнаха ми плана и го разбиха...

И наистина, придружиха ме до гарата, купиха те билета — и ми дадоха за по пътя един остатък от зеления хляб и останалото у тях нойшателско швейцарско сирене...

И не за да ям, а за да се ядосвам. Влакът потегли, аз ги цапнах с пакета с хляба и сиренето и им направих с двете си разтворени длани една поза.

Бодегата взе да вика. Да можеше, щеше влака да спре от яд... Но щом се отдалечи малко влакът, видях, стана им мъчно и на двамата — усмихваха ми се най-сърдечно и ми махаха с шапки радостно и тъй топло, тъй приятелски, щото пък сега на мен ми се искаше да скоча от влака...

Още същата вечер се прибрах принудително в Лайпциг и, разбира се, право в Панорамата, при куция наш добродушен и добродетелен келнер Франц...

И всичко се нареди. И бифтеци, и кюфтета. Но най-сладка ми бе една особена порция, която си сервирах сетне сам с пура в устата: как ли се карат и мъчат сега онези по тия малки градове, как са се намусили — и как ми заблазяват, че съм си тука...

Но на мен ми стана тъй скучно без тях. И при това другият ден бе неделя... Къде ще отида на разходка из горите без тях? Дори и на трапезата у нашата хранителка фрау Яр не ми се отиваше без тях. Аз чаках да пристигне най-сетне в Лайпциг непознатият още мен дотогава Петко Ю. Тодоров^[6], от когото бях прочел една първа негова работа „Овчари“ в тогавашното списание „Мисъл“ на доктор Кръстев, но повече нищо не знаех за него. Освен това, което разправяше дошлата в Лайпциг негова съвсем детски млада годеница Райна Ганчева, с която вече беше ни сприятелил сам Петко чрез писма от Берлин... Но кога? Кога?

И още повече това, защото аз исках да си почина, току-що бях си свършил след шест месеца усилена и денонощна работа голямата моя семинарна работа — цял трактат на латински написан, за което видях много, ама много голям зор, понеже бях още в началните семестри... Колко пъти съм сядал в тясната си стаичка на Елизенщрасе 95, гдето живеехме в две стаи с Бодегата — неговата двойно по-голяма от моята. При слънце запаля газова лампа — нямаше още електрическо осветление навсякъде, то бе лукс — и пак слънцето ме е заварвало на същата тая маса да калъпя латински съчинения за един труден въпрос из областта на тексткритиката... Възстановяване на текста на едно стихотворение и на прозата в Апулейевата голяма романоподобна романтична работа за Амур и Психея.

Колко пъти като съм скандирал високо в забравата си стиховете:

Монтис ин екселзис скопуло, регс, систе пуеллам...

А Бодегата ми е дигал гюрултия, че го смуцавам... Много право. Той не можеше да работи в съседната стая, гдето аз и тъй и тъй го

смуствам, като ми се искаше да хапна нещо нощно — като суджук или шунка, които се намираха върху неговия гардероб...

И така, свърших мъчната работа — нямах много охота да почна нова, следях само катадневните работи... И ето настъпи в тоя неделен ден нещо, което аз никога не съм усещал и не усещам, щом ми е главата с мен. Една досада!... Една палавост в тая досада! Едно самочувствие до безкрай! Зер, на латински написал човекът трактат, пък има и парична награда, ако е добра... А че ще бъде добра — в това не ми е идвало и на ум да се съмнявам... Едно самочувствие и с него едно жеманшифиране и една тиха надменност и разюзданост...

[1] — „внукът на прочутия руски учен Фон Струве“ — става дума навярно за Петър Б. Струве (1870–1944) — икономист, легален марксист, внук на бележития руски астроном и геодез В. Я. Струве (1793–1864). — Б.р. ↑

[2] камералия, камерални науки: знания за управление на държавно имущество (икономика, финанси, селско стопанство, минно дело, търговия и др. — бел.ел.ред. ↑

[3] сандърдисвам, сандардисвам: разигравам, досаждам, подлудявам — бел.ел.ред. ↑

[4] Александър Стамболийски (1879–1923) — български държавник, водач и идеолог на БЗНС, убит като министър-председател след 9-юния преврат 1923. По време на студентството на Балабанов в Лайпциг, от 1900–1902, Стамболийски следва в Хале агрономство. — Б.р. ↑

[5] Андрей Тошев (1867–1944) — български общественик и дипломат, министър-председател 1935–1936, автор на двутомен труд „Балканските войни“ (1929–1931) и др. — Б.р. ↑

[6] Петко Ю. Тодоров (1879–1916) — български писател от кръга на сп. *Мисъл*, тогава студент в Берлин, приятелява се 1899 с Балабанов и остават близки за цял живот. Балабанов е описал по-подробно връзката си с него в своята работа „Живот и поезия“, публикувана първоначално като предговор към избраните съчинения на Тодоров (С. 1930; включена в АБИЕЖ, с. 333–353) и сега в кн. Александър Балабанов. Българска литература. Т. I. С., 1973. Запазени са към 150 писма на Балабанов до П. Ю. Тодоров от началото на познанството им до смъртта на Тодоров. — Райна Ганчева, негова

годеница, по-късно съпруга, е в ония години също студентка в Лайпциг. — Б.р. [↑](#)

* * *

Корсото на Лайпциг тогава бе прочутата съвсем луксозна улица като нашата „Царя“ — „Таухницщрасе“... От едната страна поетичният и огромен парк с езера и с лебеди — „Йоханнапарк“ чак до ъгъла, гдето е най-хубавият бронзов паметник на Бисмарк, въздигнат му от работничеството, — от другата страна — вили, вили, вили, лукс, пъстрота, феерия, балкони, градини със странни цветя. От двете страни хубави тротоари, а по средата файтони и велосипеди. Да имаше тогава автомобили, щях да заместя с тях файтоните като в кината...

Свят, свят, много свят!... И всички така надути и пременени, като за сватба или за бал... И ходят важно и бавно, също като нашите по „Царя“. Само че по нашия „Царя“ си ходят скромни млади хора и хорки или често изморени жители на тия квартали, гдето цяла седмица хората живеят по петима в стая. И човек трябва да се радва, че има „Царя“, за да се срещат и поразведрят и млади, и стари привечер, особено в неделни дни... Презирам аз тия матрони и фалшиви интелегентстващи, които намират това за нещо благородно и духовито да се подиграват с пасажерите на „Царя“... Това са безделниците...

А, тука, на „Таухницщрасе“ — много ме беше яд на тях, пък и бе ми кипнал малко и мозъкът от самочувствие...

И както си ходех на разходка, бавно, бавно и аз, но сам, абсолютно сам, хрумна ми нещо да направя, нещо Ахиловско или Омировско...

И понеже си бях сам главатар, помислено — сторено...

Изкривих си левия крак със стъпката до последната възможност навън, почти назад... Изкривих си десния крак със стъпката до последна възможност навън, почти назад...

И тръгнах аз да се разхождам по „Таухницщрасе“...

— Боже! Колко е млад, пък колко се изкълчил!

— Едва ходи. Що не си вземе от тия, автоматичните колички?

— Я го гледай! Дошел да се намеси тука, да ни разваля със своите страдания хубавото празнично настроение...

Вървя ли, вървя аз — и тържествувам от успеха си...

Доста много ме боляха краката, но аз вървя и ликувам...

— Бедният! И той иска да се поразходи малко, що да прави...

Но болките взеха да стават ужасни, едва издържах такова положение. Да си направя карикатурата малко по-лесна — не може: ще ме видят и ще ме подгонят. Всички нали все у мене гледат!...

Боли. Боли. Боли. Главата ми пламнала. Пот течеше от целия мен...

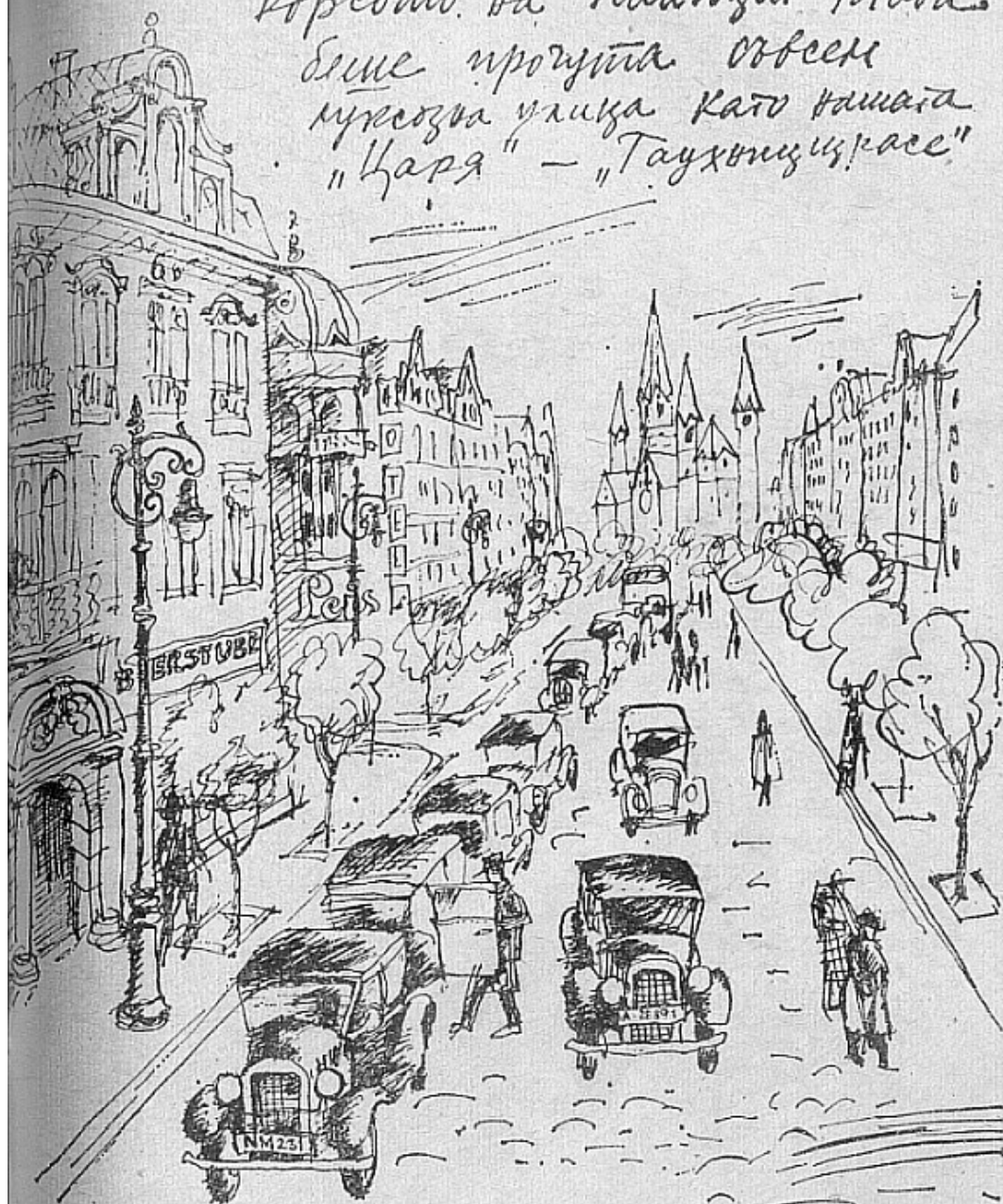
Ами сега? Как току-така ще тръгна пред всички здрав и читав? Нали ще разберат подигравката. Пък защо не направих това от другата страна, че да завия в някоя друга уличка и да свърша със страданията си?... Разхождам ли се, разхождам. По „Таухниццрасе“... Там не отиват българи. Пък е и неделя — всички са по горите...

Боли. Не мога да прескоча и оградата на „Йоханнапарк“. Ще ме видят. И после? С камъни ще ме избият...

Няма никакъв вход наблизо. Тоя градинар, който строил тоя парк — как не му дошло на ум да направи няколко входа от страната на „Таухниццрасе“. Простак...

Очите си заковах в Бисмарковия паметник. Там има откъде човек да се скрие зад някои храсти. И като се изтече познатият порой по „Таухниццрасе“, пак да си излезе... Но колкото и да го гледам и гледам — паметникът не иде, а все там си стои... Взе да ми става лошо вече от болки. Как не взех някоя по-лесна поза...

Ворсото на Лайпциг тогава
 беше прочута навсякъде
 през цялата улица като нашата
 "Царя" — "Таухеницштрассе"

Вят, свят, много свят! И
 всички така надути и пременени, като
 за сватба или за бела... И ходят бавно
 и бавно, също като нашите по "Царя".

Най-сетне не можах да изтрия. Почнах да си пооправям краката. Обърнах вниманието на хората. Те се спряха и се вгледаха в мен. Не мърдат... По едно време хукнах като надбегвач по средата на улицата, те, наместо да се сърдят, взеха да се смеят и дори да се възхищават, че номерът бил отличен, все пак нещо друго в тяхната неделна скука...

— Гленцендер Айнфал, — викат, — чудесно му дошло на ума...

А аз, макар и да съм славолюбив, в противоположност на някои писатели от гарите, които хич не са — на мен никак не ми беше до похвалите, а до краката... И се мушнах в „Йоханнапарк“ между храстите — потърчах още малко навътре — и паднах на една пейка съвсем изтощен...

Поука: Заемай само такова положение, което можеш да издържиш. Не се качвай на място, откъдето само с падане можеш да слезнеш. Не почвай никоя песен с глас, който не ще можеш после да повишаваш повече...

Знам ги аз поуките, но вие не ме знаете мен оттогава...

* * *

— Днес, 11 часа преди пладне, пристига Петко — ми каза още рано сутринта Райна.

Кой знае как и защо, а може би много добре ще се знае от всички, но аз се смутих много при това съобщение на Райна. Не бях виждал никога и никак Петко, или за да се изразя с неговия вече израз — Петка... С „а“!... Но толкова много го очакваше душата ми, толкова жадувах да говоря само за поезия, която единствено ме интересуваше и само разговорът за която можеше да ме събуди, да ме сепне и от най-тъмната заспалост и да ме ободри и в минути на голяма и дълбока безнадеждност, щото аз вече предвкусвах силата на насладата си...

Аз бях чел от Петко само „Овчари“, тая прелестна, но някак си разпокъсана идилия в „Мисъл“. Но годеницата му Райна, с която той ни бе вече чрез писма сближил, ми бе разправяла толкова за него, както и за мен пък на него!

Райна бе дошла по негово нареждане в Лайпциг да учи пиано, за да не са и двамата в Берлин. А то... работата излезе така, щото наистина в Берлин не бяха постоянно двамата, но в Лайпциг...

Райна бе съвсем младо момиче и всецяло пленена от всички мисли и творения на Петко, който бе тогава на двайсет, едва на двайсет години, а пък аз — на туй отгоре — и няколко месеца по-млад от него...

На мен разправяше само за него, на него пишеше само за мен...

— Значи, в 11 часа преди пладне на гарата, на Байришер Банхоф, нали? Но по-добре аз да отида да си купя някои работи, че после ще дойда да те взема — и заедно да отидем.

И тъкмо да си отиде, тя се обърна съвсем изненадана към мен, просто се върна от прага на стаята ми.

— Какво си се разтреперал? Хайде де! Аз съм негова годеница — и пак съм си спокойна — а той, глей го ти... Я се съвземи! Срамота е!... Мъж си!... — потегли Райна със своите бабешки съвети, макар пък тя да бе много, много по-млада и от мен...

Скоро се завърна Райна. И отидохме на гарата доста по-рано. Минават хора, свирят влакове, блъскат се о нас пътници и колички — ние така далдисали в разговора си, сякаш сме някъде в пустиня...

Наближи 11 часът.

— Ти пак? Петко не обича такива мъже!

(В скоби казано, това съвсем не бе вярно, ама Петко се правеше, че му правят впечатление героичните пози...)

Излязохме на ъгъла при завършека на перона... Влакът си вървеше бавно и спокойно... Аз стоех на върха на триъгълника... Току изведнъж — бууум!... Разтърсиха се вагоните, заскърцаха железата, завикаха железничарите, опомних се — едно късче дъска ме ударило — и се спряло тъкмо на гърдите ми, гдето се закопчава палтото...

— Катастрофа! — завика Райна.

Сега пък аз взех нейната роля:

— Никаква катастрофа! Влакът пристигна малко по-силно, удари се в залостените за спиране греди — и нищо друго!... Ето го Петко! Познах го аз... Познах го!

Ето го Петко слиза. Смее се и като се смее, хълца като дете, ту на мен, ту на нея — и вика:

— Балабане, щяхме да не се видим още малко, ако да беше станало нещо...

Разбира се, „Балабане“, не „Балабанов“, а „Балабане“... От Райна, тя така си викала, така си писала — и той така. А после, в

София, и децата на Петко все „Балабане“ ми викаха, дори когато бяха съвсем невръстни, че той се ядосваше и ги поправяше...

И се заковахме там на гарата. Носачът държи някои неща от багажа му в ръце, а по-едриите стоят на земята — и не знае какво да прави...

Че разговори, че разговори, че литература, че Пенчо Славейков, че доктор Кръстев, че Кирил Христов, когато тогава Петко нарече „най-великия български лирик“, като употреби думата „велик“, пък му и писа така пред очите ми после, което ме радваше много...

Изпразни се гарата...

Най-сетне казах аз:

— Ще отида да намеря файтон, а вие почакайте тука — ама точно тука!...

И отидох. Няма файтон, та няма! Всичко си отишло и си заминало и се прибрало вече... Най-сетне, там на завоя на улицата пред гарата намерих един файтон — и го подкарах.

Качихме се и тримата. Заведох ги на „Фрегещрасе“, гдето бе квартирата на Райна. После оставих файтона и се упътих пеша, за фрау Яр, за обяд...

Бързах, защото на пет подир пладне, тъкмо на днешната сряда, трябваше да чета латинския си трактат, който бях писал цели шест месеца и бях работил над него с гореща ревност научна денонощно, дословно денонощно!... Това ми бе работата. За мен бе предоставено цялото заседание на научния латински семинар на професор Ото Имиш, така бе и оповестено на вратата на семинара... И се радвах, че всичко ми е готово, че бях доволен от работата си — пък и Петко дойде най-сетне!...

Току внезапно забелязах, че ръцете ми са празни, няма ми чантичката, вехтата, черната, от мушама, но в нея бе и моят латински трактат...

Изгубих го! Няма го! Няма ми латинския трактат!...

Така се изплаших, така се смутих, какво ще правя сега? Но тичешком — обратно право на „Фрегещрасе“. Няма го и там!... Къде ли ще бъде? А обед наближава, гладен съм, но какво ме интересува сега гладът, трактатът ми няма, пък и онези там — Бодегата и Духът, — като ще отворят ония ми ти уста, че съм закъснял... А освен това

надеждата, че фрау Яр ще ми даде някой съвет, какво да правя и как да го дирия. И тичам натам...

Влизам в стаята, гдето обядвахме. Сломен, изтощен, мрачен и безнадежден...

— Какво ти е? — запитаха и двамата, дълбоко угрижени.

— Изгубих си латинския трактат, който днес трябва да чета... Не мога да отложаседанието. Чужденец съм. Никой няма да ми повярва, че съм го изгубил... Нито мога да излъжа „по болест“ — всеки ще каже, не е готов! А професорът — ще ме изключи от семинара, понеже по моя вина няма да се състои заседанието...

И още какво ли не изплаках в съкрушението си...

Те и двамата бяха крайно покъртени. Просто като че те са изгубили своя работа, а не аз моя... И Духът — и Бодегата... И Духът, който особено такива и парични мои несгоди чувствуваше като свои — и се грижеше доста за мен да не пострадам нещо — та, нека го поправа сега — не за „парите беше той точен и гледаше да не мине от него“, както излезе напечатано в по-миналия брой, а за гарите...

И така — мълчание и траур...

Пък току почнаха да ми се карат и двамата. Остро, остро... Разбира се, от приятелство, от съчувствие, от лична мъка, че мога да се изложас така, с една дума — от обич. Престанаха да ядат...

Влиза фрау Яр с нещо в ръце. Узнава какво е станало. Тя, която имаше наистина лични научни интереси и която тъй много се гордееше с нашата сериозност и наука...

— Идете веднага в Полицай-президиум, тука на „Кйонигсплац“. Там ще ви упътят, те са длъжни да ви намерят чантата!...

Оставих яденето — да тичам пак натам.

— Стой, наяж се, няма сега два часът, до два ще чакаш и ще ръмжиш тука. Ще стоим и ние...

На два часа право при главния инспектор. Разказвам му.

— Или чантата — или реката!... Не ми остава нищо друго...

— Търпение, млади човече. Ще се намери. Кому ли е потрябвал латинският ви трактат? Търпение.

— Нямам търпение, защото няма и време: днес, след два часа, ако не се намери, аз не бива да съм жив...

— Идете на гарата. Там, когато влизате в общия хол, отляво има една малка стаичка, която никой не вижда, но тя — стаичката — има

сто очи и вижда всичко. Тичайте, млади човече, тичайте там и кажете, че ви пращам аз, главният инспектор...

В тая гарска малка стаичка — боже! — още го виждам и сега! Едър, в черни полицейски дрехи, с хубава, красива черна брада, с дълги и грациозни големи мустаци... Полицейски чиновник и наблюдател в униформа.

— Или чантата — или Плайсе!...

— Чакайте малко, чакайте, чакайте... — бърже издума той.

И си покри очите с ръката. Нищо да не гледа. Минаха една-две минути в това съзерцание, а аз стоя като някоя пружина.

И почна полицейският човек:

— Вие стоехте с една дама...

— Да, — казвам аз.

А той тупне с крака си — и пак:

— Дълго стояхте и говорехте високо. Навярно булгариш...

— Да.

Той пак тупне.

— По едно време излязохте на перона. И отидохте право на крайния ъгъл, а вие, — обърна се към мене — вие застанахте на върха...

— Да!

Пак тупна...

— Вие се отървахте с дъската по дрехите, а можеше и да ви излезе и някое от двете очи... Внимавайте друг път... Но — по-нататък! От влака слезна един човек с рунтаво, жълто-безцветно зимно палто, макар и вече лято... Той бе цял в сажди от влаковете и от гарите. Постоянно се гладеше като някой стар сенатор по не съвсем тъмната си и не съвсем жълтата си брада, която бе в цвета на палтото му, което беше покрито цяло с рунтави възли... Особен плат.

Полицейският човек — на всяко мое „да“ все си тупаше с крак.

И продължи:

— Говорехте, не може да се каже „говорехте“, ами вие всичките просто крещяхте — и дълго стояхте там... Новият ви човек, който слезна от влака, само току махаше с дебелия си с шипове бастун — щеше да блъсне една пътничка...

— Да!

— Най-сетне, след много дълго време, когато гарата се опразни съвсем, вие, вие лично излязохте, а тях оставихте пак да крещят.

— Да.

Тупна с крака си много силно тоя път.

— Вие се бавихте доста много вън. Нямаше файтони, отидохте на завоя на улицата — и намерихте един, случаен, той не е от гарските... И всички се качихте в него...

— Да!

Пак си тупна и продължи, но след дълго мълчание и закриване на очите си... Взе да си кърши и да щрака с пръстите на другата си ръка... Пък току се изправи на стола си, усмихна се с такава радост и щастие!

— Сега мога с положителност да ви кажа — тоя файтон имаше № 86 и ще го намерите на „Флайшмаркт“ — Йетцт кан их ийнен мит Зихерхайт заген...

Разбира се, много бързо благодаря и като пиле соколово се спуснах към „Флайшмаркт“ — Месарски площад... Като бърборех под носа си неспирно: „Йетцт кан их ийнен мит Зихерхайт заген — сега мога с положителност да ви кажа — 86...“

Площадът е стаар, много стар — от времето на Фауста сигурно. Черен и опушен. С високи къщи — все магазини и кантори... На ръба на едната страна от квадрата на самия площад един файтонджия от файтона си ми маха с черната чанта — и ме тегли като магнит към себе си...

Няколко гроша бакшиш — и при Бодегата и при Духа и при фрау Яр...

— Говедо недно! — взеха да ме гаят и двамата. — Изкара ни акъла!...

Поотдъхнах си, точно навреме си прочетох трактата, разискванията ставаха на латински, отговорих на всички възражения, проф. Ото Имиш бе доволен от моята работа, а за другата, пак на латински и писмена, приета от него като тема за семестъра, съобщих, че ми се определят два-сет и две и половина марки награда за сполучливо разрешение на един текстов въпрос, и после, после — кой е като мен!...

* * *

— Хайде, тоя пък ще бъде Рунтйо! — каза вечерта в Панорамата кръстителят на всички прякори Тодор Попов...

И така и стана. Разбира се, понеже той не беше от Лайпциг — не се и споменуваше често, — и прякорът забледняваше... Но Рунтйо бе сполучливо...

Там, разбира се, се запозна с всички лайпцигски наши хора, ще спи при мене, на „Елизенщрасе“ 95, в същата квартира, гдето в друга стая живее Бодегата, както разказах вече. А за обяд ще се храним всички заедно, освен когато си отива с годеницата на улица „Фреге“. Но това не трая дълго, понеже и тя скоро трябваше да напусне Лайпциг. Като казвам скоро, това не е месец-два, а мярката е година. Във всеки случай — за няколко години спалният му дом в Лайпциг бях аз, както той за мен в Берлин, а ресторанът му за обеди — при фрау Яр, с Бодегата, с Духа и с много други мили образи, от които малцина се движат още по света... Ще дойде и за тях ред се каже някоя лудория...

* * *

Биография и литературна характеристика на Петко Тодоров съвсем нямам намерение и не искам да давам аз тука. Това съм сторил обилно и във всички посоки в многобройни статии и особено в увода си към избраните му от мене съчинения, издадени от Министерството на просвещението под моя редакция, както ми завеща той, когато заминаваше за Швейцария — за да не се видим вече никога живи... А само на девети юни 1921 година, като сме пътували цяла нощ от Драгоман за София — заедно, но аз жив, а той мъртъв — и в ковчег!...

Но далеч е от мисълта ми биографията. Който иска, ще чете обширните мои изложения за неговия живот и поезия. Освен това аз тука не за него разправам — откъде-накъде? — а за себе си...

А за него, както и за другите, както дойде на моя калем.

И така — Рунтйо...

Късно се прибрахме в квартирата. Ще спим. Ха, ще спим зер...

И така и постъпихме... Легнахме си. Той на леглото ми в тясната ми стая, аз на канапето... Угасихме газовата лампа.

— Спиш ли, Петко?

— А ти?

Запалих лампата.

— Нещо ме притиска, — казва той. И се изправя, за да си сложи главата в лявата ръка и да се опре на лакътя си.

Същото направих и аз...

— Една драма съм записал, една драма — не ме оставя да мигна. Всички образи и картини се бъркат в главата ми.

Пък току пак млъкна...

И се замисли.

Той идеше сега от чайното море на руските емигранти — на Лениновци и Троцковци^[1], идеше от Швейцария, след като е бил по-напред в Тулуза във френски лицей и после в Елена и в Русе с покойния министър Иван Белинов да издават вестник „Законност“ — с много противозаконни статии от двамата...

И все му се искаше всичко да ми изкаже изведнаж. Но каквото и да говорехме — всичко се обръщаше на поезия...

— Каква е тая драма?

— „Зидари“ ще се казва.

— Къде е?

— Не е написана. Искаш ли да ти я разкажа? Слава богу — нито ти, нито аз нямаме часовник, та може и да съмне...

— Нищо...

Не биография, нито литература, а искам да представя как сме си били двама донкихотовци... А всъщност — ще трябва до края да разкажа поне за тая драма, за да се отърва от тая беля тука в тия си бързи писания...

Първи ден, както сме се запознали, а сякаш си знаехме всичко. Неговата мила суетност с това име „писател“ не му слизаше ни от очите, ни от езика... И салтанати много...

И сега, полуизтегнат на леглото, краката му се бяха свили оттри — толкова дълъг и висок бе си той, с дългите си пръсти на необикновено дългата си ръка рови дългата брада.

Аз наистина не се смея, а чакам драмата... Мен ми бе всичко това до гуша сериозно. Боже! Никога не съм бил толкова сериозен,

както съм бил в Лайпциг като студент!... И чакам драмата, драмата...

Лампата зажужука...

— Хайде бе, Петко, разказвай, ще ми изгори газта в лампата!...

— Хъм! — промърмори той.

Пък току се закиска като дете:

— Какво да ти кажа, като я нямам. Не мога да я уловя...

И пак замлъкна. Доста дълго. Лампата жужука. Нощта си отива. Драмата не иде.

Пък току по едно време замахна съвсем тържествено като по нещо видимо с дългата си като камшик ръка, задвижи устни да каже нещо, но бърже клюмна глава — без да каже нещо...

Бих се изсмял, така се пада, да се изсмея на тая театралност, но аз бях сериозен — и го „разбих“... Нали бях сериозен, ужасно!...

И драмата дойде...

И скоро заедно с разказа му пред мен се нареждаха образите на зидарите, ехтяха надеждните удари на чуковете, чучурите ромонеха за Балкана, пукот от пушки заглуши всичко — после, виждах как се дигаха и слагаха ръцете на зидарите с чуковете, но не се чуваше никакъв глас... Убиват те младата жена и в зидовете на черквата, убиват себе си — и се скитат вече като призраци в жълтината на балканската есен...

Толкова ми хареса тая драма *тогава*, толкова много! Просто мислех, че е нещо извънредно, както и се доказва после в живота на същата драма. Но дотогава?...

Сутринта Петко си замина за Берлин. Аз едва дочаках да дойде обяд, за да я разкажа на другите...

Той си отиде, каза, веднага пак щял да дойде в Лайпциг...

И аз я разказах на обяда.

Възторгът ми се сподели от всички. Дори се покъртиха.

— Защо не го задържа няколко деня? Ние казахме и за него да приготвят обяд.

— Ще го задържа! Годеницата му не го задържа, та аз ли? Той има нещо в главата си — и отиде в Берлин, скоро ще дойде...

След няколко деня получавам от Берлин по пощата една черна тетрадка с корави корици и с най-нехаен надпис от едната страна: „Зидари“.

Прочетох тетрадката и му писах веднага подробно, почти само с удивителни:

„Аз съм възмутен! Отвратен съм! Разочарованието ми е ужасно! Где е това, което ми разказа с толкова салтанати? Какви са тия празни страници?... Връщам ти драмата! Това не е никаква драма, нито е въобще нещо.“

И му я върнах. След няколко дена получавам друга тетрадка — със същата драма, отново преписана и преработена.

— Ама нищо, нищо няма в тая драма, — разказвам на обяда аз. — Фрази! Язык за тия салтанати, с които ми я разказа, пък и аз на вас! — И пак му писах разочарованието си, само че тоя път безсърдечно и жестоко... И му я върнах.

И с бележки.

Ето го сега пък сам дошел. И с нова тетрадка. Пратил я на Пенчо Славейков, той нищо не писал и не казал, а му я върнал с една бележка с молив на края: „Последните двама зидари не да се бесят, а да се подгонят по сцената!“ Това пък ми се видя смешно, както си и беше...

И пак в стаята ми, пак жужука лампата, Петко сега и разказва, но и чете, чете, чете, дългите му като на сърна и черни и хубави очи влажнеят, той само току си оправя косата от над челото — и чете ли чете! И аз слушам зверски озлобен... А пък тия двамата — да се подгонели. Смешно действие, подигравка със смъртта на жената, която убиват там тия глупаци! Мен не ме омили и търпението на Петко, как той ме гледаше и търпеше най-жестоки обиди за поезията си... И при това, той бе доста суетен в тая посока.

— Виждам, прав си. Виждам, виждам! Кажи още, казвай и ругай... Ти не знаеш какво правиш! Аз ще се разболея от тебе!...

— Напиши това, което ми разказа. Или не това, което ми разказа, а което видях аз първия път. И тогава ще имаш не драма, а истинска трагедия...

И прибавих:

— Петко, разбрах защо не ти се изсмях, когато мълчеше и салтанатствуваше първата вечер на това легло — и защо махаше с ръце така отчаяно и се бореше с призраците си...

Това търсене на „Зидари“ у Петко трая десетина години. Драмата се печати в „Мисъл“, получи награда от Академията, но аз все я мразех и наистина не беше нищо... И в Княжево я четохме, той си я реди

отново и я преправя, и в София като възрастни вече другари... Четене и препирни — и драмата все нова и друга...

И еднаж Петко извика смъртно печален:

— Какво искаш ти?

— Искam драма!

— Утре ще я имаш!

И ето наистина. Утрото дойде — и драмата дойде. Така я направил, с такава сила и ожесточение се нахвърлил върху действието и героите, с такъв героизъм махнал всичките бабешки сантименталности — драма!...

* * *

И не дълго след това ние пак сме заедно с Петко Тодоров, заедно една вечер — но тоя път в една лежа на Народния театър, на тогава новия и бляскав, на който аз бях тогава не само първият драматург, но и нещо повече — 1907 година... Блясъкът угасна, дигна се завесата. Дигнаха се нашите сърца.

Драмата мина силна, прясна, жива, преизпълнена с поезия... Публиката гледа у нас, аз го мушкам и щипя да излезе на сцената. Той излиза и бяга оттам — аз пак го ущипах: това бе благодарността ми... Петко се закиска като дете и захълца...

* * *

— Дирят ви от полицията, — каза хазайката ми изплашена рано през една мрачно мъглива утрина.

— Защо ли?

— Дас верден зий воол бесер висен мюсен — Вие сам това сигурно ще знаете по-добре, — отговори тя сега пък много намусено, като е мислила вероятно, че ме викат за някаква моя лична простъпка.

— Какво обичате? — запитах аз смутено влезлия вече в тъмния коридор стражар. И то на моя още съвсем незакрепнал немски език.

— Вашият другар А. тая сутрин биде намерен в гората убит.

Изтръпнах — от скръб и от страх. Освен това аз много обичах тоя рицарски симпатичен момък А., когото добре познавах още от София и от гимназията, с когото бяхме правили толкова излети като ученици, макар че бе по-млад от мен... А немалка бе грижата и за това: какво ли ще правим сега? И аз като председател на Българското академическо дружество — какво ли ще трябва да правя и как да постъпя?

Но стражарят продължи, като ми подаваше една бележка от полицията, за да се явя непременно и веднага там:

— Той се самоубил. Револверът биде намерен до него, почти в ръката му. Жалко за младия и хубав момък!... Веднага да се явите с мен заедно в участъка за някои показания, а оттам ще отидем в моргата да го видите...

Още от пътя за полицията аз успях да съобщя на някои от другарите. Пък имаше и във вестника. Да се съберат и да вземат решение и да чакат за подробности. Нито бива, нито е хубаво, нито искам сега да разправам повече за тая трагедия и за имена...

Мен ми е тука повече да си спомня за оная силна сплотеност, която ни събра душите и сърцата ни в едно сърце в тоя момент. Немалко жалеа и нашите познати немци и ни съчувстваха и дойдоха масово на погребението.

Много се мъчих да отклоня от себе си решението аз да държа немската надгробна реч. Мъчно ми бе, не бях спокоен, а при това, нали казах, още бях полустар българин, не бях закрепнал в немския си език — поне за речи не... Но нищо не помогна.

Изправих се аз над гроба, разтреперан, наоколо много свят — и българи, и немци — и започнах на немски. Казах няколко изречения, чух, че някои немци — и мъже, и жени — ридаят, също тъй мнозина и от нашите, пък току спрях речта си — заридях и аз...

По-възрастните, по-старите българи току ми завикаха:

— Хайде бе, Балабане!... Какво правиш, бива ли така да спираш? Изкарай речта докрай!...

И аз продължих, съвсем несвестен — но на български, защото въобще пръв път държех реч — и то на немски и пред чужди хора, а освен това, така тъжен.

Тоя трагичен случай смути всички ни. Започнахме да се оглеждаме и да се боим — всеки за себе си — да не би да го сполети

тука в чужбина такава участ. Немците ни тъй горещо съчувстваха, така ни жалеха, щото наистина ние още повече се обикнахме едни други... Услужиха ни с всичко, което бе потребно. Дори ни освобождаваха от някои парични проблеми...

* * *

Между по-старите българи тогава там бяха — черният орлов нос от Русе Александър Дюлгеров, Марко Симеонов, когото наричахме „Кучето“, пък и сега го наричаме още тъй, защото кого де срещнеш, кажеше му:

— Куче! — и след това почваше да казва това, което имаше да каже. Обикновено ти поискваше голяма сума пари назаем с това обръщение „куче“... Не че имаше нужда от пари, той бе състоятелен и получаваше доста пари, но той следваше по политическа икономия и бил дошел до заключение, че най-доброто средство да не ти поиска някой пари назаем — ти да му поискаш по-напред внезапно и веднага при първа среща... Освен своята политическа икономия той, Марко Кучето, бе си ангажирал и една певица от операта да му дава уроци по пение. Когато минехме край неговата квартира и когато чуехме там разни трели, ние казвахме:

— Кучето лае!...

Особено го закачаше него Груйо Данов^[2], когото пък наричахме Йерохам и бе най-елегантният от всички ни, бе шик с вирнати кайзервилхелмовски мустаци, файн във всяко отношение и говореше немски отлично и бе винаги весел и добродушен и от нищо не си правеше кахъри... И се обичаха много с брата си Бодегата. Но Йерохам бе житейски мъдрец. Той, преди всичко, бе се настанил нарочно при една съвсем глуха хазайка фрау Халанк. Всички звънци от квартирата си бе премахнал. Никой за нищо да не го смущава. Когато искаше да повика хазайката си, той имаше до леглото си едни тежки обуца. Грабне единия и бум на вратата... Не от гласа, а от сътресенията госпожа Халанк разбираше, че я вика Груйо... Ако не дойде, грабне другия... Той не отиваше никъде, гдето нямаше железница, трамвай или телефон. И затова не обичаше разходките отвън града... Не му трябваше чист въздух — в България имало достатъчно от тая стока...

Александър Дюлгеров пък мечтаеше да му се паднат от лотарията много пари — и постоянно ни разправяше, когато спечели, как щял да постъпи.

— Куче! — щял да каже на Кучето. — Колко ти дължа бе? — Толкоз! — На ти ги, — и щял да му ги хвърли на земята и щял да му плюе в сурата и щял да му хвърли пет марки повече за бакшиш... Тринкгелд... Като на келнер.

После, освен споменатите само бегло досега в другите части на тия ми бележки, там бе и Евлоги Геров, син на Найден Геров. Той току-що бе получил по завещание от роднината си Евлоги Георгиев освен имоти и точно четиридесет и пет хиляди златни лева — огромно състояние за тогавашни времена. Баронът^[3] получил, значи, по завещание около три милиона лева. И сега не знаеше какво да измисли, за да ги похарчи по-лесно. Облече се в най-скъпо копнинено трико вместо обикновено бельо. И ни го показваше заедно с луксозните си от тежка коприна чорапи. Също, за да не остане по-назад от немските аристократи студенти, беше си купил и едно огромно санберnardско куче^[4], което водеше със себе си... Тогава тия кучета бяха на мода у богатите немски студенти. Говореше абсолютно и съвършено немски език, без акцент на чужденец, и дори на български произнасяше р-то като немец и французин, имал е много гувернантки и обичаше много да разправя за тях... И го наричахме „Барона“, защото бе си напечатал визитни картички с корона над името си... Бе много добър и добродушен човек — и човек мъчно можеше да му се сърди за нещо... Дори в късни времена, в София, когато биде изкусен да направи една голяма простъпка, някак си с малко се отърва и дори биде назначен после на голяма и отговорна служба, която изпълнява с умение и добре...

Всичко вършеше той като дете, не лоши работи, просто детинщини, с които пропиля светкавично бърже наследените пари... И се усмихваше на всичко. Еднаж Дюлгеров, Кучето и още един друг го срещат тръгнал за България. Баронът си бе взел голяма сума, но все пак една малка част от парите — и само с тях пътуваше. Той бе се преместил за малко в Хайделберг, защото там имаше истински аристократи немски студенти — със санберnardското си куче заедно. Та сега минава през Лайпциг... за България... уж де!

— Куче! — среща го Марко Кучето. — Къде си тръгнал така, без да ни се обадиш? Не може! Ще дойдеш довечера да се видим в „Бауер“ — кафето, което бе отворено цяла нощ.

Да се видим — значеше да играем на карти и на пари... Въобще тая страст — но на дребно — бе ни овладяла всички. И като нямахме пари в момента на играта — издавахме всеки с името си в размера на кредитоспособността си банкноти-книжки с подписи саморъчни. И после се представяха тия книжки и се осребряваха... Те вървяха дори често и като разменно средство не само пред автора им... Аз си приписвах това изобретение на себе си — но кой знае дали беше така...

И отиват вечерта в „Бауер“. Тяхната работа бе малко по-едра, имаха пари и играеха малко по-силно. И то в „Бауер“, отгдето след концертите до сутринта играеше на комар най-гениалният немски диригент, гордостта на Лайпциг, най-музикалния град на земното кълбо, диригентът на световния Гевандхаус — единствен в света... Ние после ще има много да говорим за тоя диригент, който се казваше — вече по-събудените и любители на музиката читатели сами се сещат, — който се казваше ни по-малко ни повече — Артур Никиш^[5]... Струва ми се, и нашите стари българи аристократи затова там играеха своите игри... Защото мнозина по-видни лайпцигски граждани, особено гражданки — идеха да стоят по часове в „Бауер“, за да гледат Никиш...

Обикновено се събират след вечер
една сладкарница в началото на „Цайцер-
расе“, сладкарницата имаше една
малка става специално за българите.

... Там имаше, освен това, една
малка става, майка на чудно хубавото,
малко, високо и като тереша своето
отмине, гордо, добродушно и
която многократно независимо.

На другия ден срещам Барона пак в Лайпциг, без кучето си, и се смее презглава:

— Кучета ниедни, взеха ми всичките пари, нямам и за път пари за България, ами ми купиха обратно за Хайделберг билет четвърта класа!... Аз и четвърта класа! Аз, който не излизам от първа класа!... — Но пак се смееше като дете със своето RRRR...

И продължи, като ми показва билета от 4-та класа:

— Аз ще им надробя тоя билет в супата да го изедат, а ще си замина обратно за Хайделберг — първа класа... — И пак се смее как щял да изиграе Кучето и другия... Той щял да ги изиграе!

— Ами откъде пари за първа класа? — питам аз.

— Продадох графа... Получих достатъчно. — „Граф“ пък бе нарекъл той санбернардското си куче.

След това имаше и много други, но ще им дойде редът, когато се проявят с нещо... Имаше например една Томбола, която учеше търговия в частно училище. Но директорът на училището им биде арестуван за фалшификация — и училището разтурено, та едва го свърши той — свърши за една година с диплома, като врата голяма... Той свърши с тая диплома, но изгуби баса, откато го накарах, като свърши, да каже поне двайсет думи немски, ако е научил. Той каза едва шестнайсет — и криво, за други още четири не се сети... Имаше и много други, всякакви — и науката ни крачеше героически напред, въпреки всичко...

Обикновено се събирахме след вечеря повечето — от всички махли — в една сладкарничка в началото на „Цайцерщрасе“, сладкарницата имаше една горна стая специално за българите. Там играехме табла и пиехме какао. Самата сладкарница се казваше „Какаощубе“, по името на която се даде името и на починалия преди три-четири години отличен български лекар доктор Кубрат Каракашев — „Какаото“... И му остана тъй до края... Там имаше, освен това, една стара жена, майка на истинската собственица и наследница на доста добре разработената сладкарница, именно майка на чудно хубавото, стройно, високо и като череша свежо момиче, гордо, добродушно, честно и икономически независимо. Но някакси много му се искаше да вижда българи студенти. И им служеше с охота. Особено А. Д. — черен, с орлов нос, елегантен, с високи яки, колосани като слънце да греят — някакси много бе се заел с нея. Тя искаше да отидат в

България, в Русе, там да отворят сладкарница, а той — да си останат в Лайпциг и там да си живее той, а сладкарницата да му носи ренти... Момичето скоро разбра тая работа накъде избива и с такт и скромност я отклони. А освен това тъкмо тогава на Лизхен се паднаха тридесет хиляди златни марки от лотарията.

Между другите там имаше един много добър човек, строен, едър и снажен български студент от Севлиево, с лице правилно четвъртито, с мустаци, вирнати нагоре като кайзер Вилхелм, но бе изучил да пее преведени дърварски на български тогавашните сантиментални шлагери — „Сърцето ми е пчелинен кошер — момите влизат и излизат от него“, особено много сантименталната и плачлива, но хубава песен „Цу йенер цайт, ви лийбт их дих ду майне Гюте, их хет гекюст я дайне Трите“ — „Дал помниш ти как аз те любех, ах! тогази, целувах земята, що твоя крак нагази“ — както я бе превел той, и мислеше, че прави най-силно впечатление на жените. Пък и правеше собствено на някои. Но Лизхен бе много сериозно момиче наистина. Той пък зарад неговите мустаци и лице бе наречен от Тодор Попов „Мордата“ и така си и остана, докрай!... Не се сърдеше, бе много добродушен, силен и як за бойове, и пр.

Еднаж, от лекция, към шест часа подир пладне рекох да си отида у дома, тогава вече съвсем близо до „Кохщрасе“, до „Какаошубе“, Лизхен ме видя от вратата, помоли ме да влезна за малко.

— Възможно ли е това, г. Балабанов: господин Х. (Мордата) днес дойде съвсем рано тука, още когато нямаше никого тука, и ми предложи да се ожени за мен, и каза, че те там, „ин Булгариен“, имали свои двесте и петдесет хиляди крави... Аз мисля, това е невъзможно...

— Разбира се, Лизхен. Двеста хиляди крави няма в цяла България, той се е пошегувал...

— Не, не — той ми доказваше и каза, че нарочно дошел да ми съобщи и че родителите му били вече пратили съгласието си — без да знам аз нищичко по тая работа...

— Бъдете спокойна, Лизхен, аз ще му кажа на него как се шегува с Лизхен...

Вечерта след Панорамата почти всички си бяхме в стаичката на какао. Ето го иде и Мордата...

И му казвам пред всички много любезно и шеговито уж, а всъщност много ядосан и съвсем сериозно:

— Морда бе, истина ли е това, ти си казал на Лизхен, че имате в Севлиево двесте и петдесет хиляди крави в чифлика?

— Лъже! Лъже! Лъже! — завика той възмутен и учуден. — Аз на нея!... Лъже... Никакви двесте и петдесет хиляди крави не съм ѝ казвал аз!... Лъже! Аз ѝ казах, че имаме сааамо четирдесет и пет хиляди...

* * *

Бях си, както ме видяхте, в Лайпциг, но аз бях почти същевременно, може да се каже, и в Берлин. И дори и там си имах, тъй да се каже, постоянна квартира. И, ако може да се каже, следях и в Берлинския университет лекциите, когато не ги следях в Лайпциг.

И както виждате, „може да се каже“, „тъй да се каже“, „ако може да се каже“ — и пр. Всъщност аз отдавна много обичах да съм в Берлин, преди Петко въобще да бе помирисал Берлин.

А отивах и бивах там по няколко причини: там имаше една група също най-събудени и дейни българи^[6], с които ми бе много приятно не само да се срещам, ами и да се препирам и дори да се карам и да бъда с тях по-често. Някои от тях бяха: преди всичко благородният, вечно услужливият, в значението на всички букви на думата човеколюбивият Страшимир Дочков. По известно време и Константин Станишев, Койка Тинева, също Христо Максимов, сегашната госпожа Жени Патева, една смирена Жени Патева още, госпожица Гюлгелиева; много кратко време и Крум Максимов; особено бе там и беше много там Никола К. Сакаров, който както започна там своята пъргавина в неспирно темпо, така я държи и до ден днешен. Имаше, идваха и други, но техните имена ще спомена, когато заслужат те някоя работа — все едно весела или тъжна.

Но за мен, в първо време, най-много беше там Михаил Кръстев, който следваше по изкуствата там; после — не после, ами най-напред и Димитър Бойкинов, който следваше медицина, който бе съчинил песента за Петко Каравелов — „накрай от град София, при Черната джамия“ — и я пееше на невъзможно дрезгавия си глас и с много клатения на главата и със заканителни жестове. Той бе и много по-възрастен от нас. От тия нови групи там бе и Др. Герганов — и пр., и

пр. Най-често бе обаче за нас там известният тогава, вече превел доста работи на немски от български, Георг Адам^[7], който биде въведен в българските духове и обстоятелства от Кръстьо Раковски^[8]... Кръстьо Раковски му даваше уроци по български — и сам Кръстьо Раковски бе с него и за немски.

Другата причина за обичта ми и честото ми отиване в Берлин бе и това, че пътят — четвърта класа — струваше три марки и тридесет пфенига.

Бих желал за всичките тия мои образи от миналото — и доста от тях все така и от сегашното ми — да кажа много, да кажа всичко, но това не може сега, а — когато... когато ще може...

Разбира се, първата моя изгора бе близкият ми още от детство и съученик в София Михаил Кръстев, брат на д-р Кръстев, сега отличен, но скромен в претенциите си художник, тъкмо такъв, какъвто обичат вълците между хората, вълци по апетит, а по значение и по същина зайци...

Той бе много наивен и пряк човек, още в София ни зачудваше често, особено като се връщахме от училище с книжка под мишка. Разбира се, към обяд, когато се връщахме от гимназията за дома — кой е сит? Всички бяхме гладни — и крайно ни смущаваха някои мириси от разните кухни на къщите, край които минавахме. Особено тия като мен и Йордан Ачков, които собствено и не знаехме често в коя дома отиваме, а се връщахме в гимназията при нашия добър и стар разсилен с брадата — бай Тодор. Той с риск да бъде мъмрен ни пускаше да си влезем в класните стаи — и там да се топлим или да ядем трохите от баниците на баничаря Алекси, или, както се казва, пет хляба с две маслини, които често притежавахме по не дотам правилен начин... Какво да правиш? Алекси Баничарят, който продаваше около гимназията със закачена на шията си тенекиена табла банички, сиромаш човек, имаше да храни деца с тая табла, но с радост ни даваше всичките трохи от продадените баници, именно тия, които изпадаха през дупките на тенекеето на долния под на таблата му. Те бяха изпечени по-хубаво и бяха безплатни... За тях аз и Ачков благословихме Алекси, който после стана голям търговец на масла и на тъй наречените млечни продукти... Но после... По него именно наричахме „Баничар“ отличния и, за моя радост, още жив учител по

физика Герчо Марковски, свършил в Лайпциг, той ходеше като Алекси с таблата — с изпъчен корем...

Тоя Тодор ни приютяваше и ние стоехме зимните междуучилищни часове — от 12 до 2 — в стаите на топло или лете в задния двор, гдето се ползувахме обилно и всякак от чешмата в двора...

И така, тоя Михаил Кръстев например, когато се връщаме от училище, особено обедно време, току се спре над прозорците на дворцовата кухня на улица „Московска“ — и с минути вдиша и мирише гостбите и се търка по гърди и корем, че му е приятно...

Отначало живеех при него, улица „Новалис“ № 3, при едно много интересно семейство Халперн, което имаше една деветнадесетгодишна Роза, а брат прима музикант и после диригент... Там идваше да обядва и Др. Герганов, сензацията на всички студенти в света, който хем учеше, хем правеше всички лудории, дори един път заприщи цялото движение по централните улици така, от каприз и от малко повечко бира...

Просто легна на улицата, точно на кръстопътя на движението — и никой не иска да мине върху него...

Той бе също много елегантен и владееше отлично немски. Той ни даваше всякакви съвети, когато изпаднехме в студентско бедствие...

Особено медицински съвети против бирата и виното...

Много често се събирахме с Д. Бойкинов в къщата на Георг Адам, който бе олицетворено благородство и сърдечност, бе даровит поет и преведе отлично българските работи на немски, а неговият превод на Ботев на немски е като оригинал.

В къщата, гдето живеех у Халпернови, в двора бе полицейският участък. Една вечер, при една студентска катастрофа с мен в къщата на Георг Адам, като ме изкачиха на ръце по стълбите до третия етаж двамата лекари вече — Георг Адам и Бойкинов — Розата Халпернова тъй бе се изплашила, че цяла седмица лежа като в безсъзнание. Др. Герганов помогна и на нея, и на мен. Искам да кажа, той бе много опитен...

Станахме силни приятели с Георг Адам, който постоянно пишеше за България и я обичаше много.

Имаше едно списание на професора по литература в Берлинския университет Ерих Шмид „Дас литерарише Ехо“. Там Адам пишеше

статии за България под заглавие „Българско писмо“. В една такава той написа наистина много хубаво и възторжено за Пенчо Славейков. А Пенчо Славейков тъкмо тогава бе много тревожен от някои зарад плагиатите му, кой знае защо, нападна остро историческия автор на големи и хубави учебници Дерманчев. Какво ли не го нарече!... И в статията против Дерманчева писа между другото и това: „За мен (за Пенчо Славейков) пишат списанията и вестниците на цял свят.“ И цитира много изречения — на немски, на френски, на хърватски, на чешки, на руски и пр.

Както си седяхме с Георг Адам в прочутото тогава най-голямо кафене „Виктория“, гдето се събираха и българите вечерно време, Георг Адам прочете в получавания там български вестник тая статия против Дерманчев от Пенчо Славейков... Отначало се замисли много ядосан, после почна да се смее почти гръмко. А малката му заострена кафяворуса брадичка играеше от вълнение...

— Виж сега какво прави Пенчо наш... всичките тия изречения са само от моята статия за него — от разни места. По тоя начин той я цитирал цялата... Всички списания и автори споменува, само мен, единствения автор въобще на единствената статия — не!...

Това твърде малко се пишеше за България, а пък за българската литература — никак...

Хърватски, руски, френски, чешки списания прочели статията на Георги Адам, и то в списанието на един Ерих Шмид, и я посочват с разни извадки из нея. Пенчо Славейков, като напада Дерманчева и го нарича „Лумп“ — и какво ли не още, казва, че той не иска да скромничи и ще посочи как целият свят се занимава с него... И го цени!

Именно в тая статия Пенчо Славейков пусна, по подражание на много тогава цитирани такива изрази от Гете, думите на Гете от едно просто стихотворение — „нур дий Лумпен зинд бешайден“ — само вагабонтите са скромни...

И аз написах една статия по тоя случай. Тоест посочих, че наистина ние трябва да ценим Пенчо Славейков, но че всички тия извадки из „многобройни“ статии в „многобройни“ списания на „всички“ езици са собствено от едната единствена статия на Адам, чието име не се споменува, макар и да е подписано не само под

статията, ами е посочено и в другите списания! И изтъкнах нашата умишленост да се преувеличат нещата, за да се заблуди светът!...

Не искам да се извинявам с това, че тогава бях едва на 19 години, но бях на 19 години! Адам пък, от друга страна, просто някак си желаше да се премахне тая заблуда, понеже бе безкрайно честен човек. Разбрах това — и я написах. И си изпатих ужасно... Макар и да не нападнах никак поезията на Славейков, а само посочих как е въпросът с тия многобройни различни статии!...

Ето ти го Пенчо Славейков излиза с една бомбена статия в „Пряпорец“ или „Знаме“ — не помня вече дали тогава бе вече Знамето станало Пряпорец, но значеха все едно — написа и ме написа „Сополливото хлапе“... И не бе лъжа, както не бе лъжа и шмекерията с „многобройните“ автори и списания и както не бе лъжа и моето разбулване и свеждане на тия многобройни статии до една едничка само от Георг Адам!...

Но тая ми глупост много ми повреди после в пътя — от деветнайсетата ми година до петдесетата ми и по-нататък даже...

Това пиша за назидание на всички сополливи хлапета, да не човъркат в брадите и в мустаците на големите, може да намерят някоя люта чичка и да се убодат...

Ами да се хият и да се хият и да викат: — Бреее!... Колко много статии и колко много списания!... Бреее! И даже да се правят, че не знаят, че и брадятият знае за тия статии, ами да предполагат, че не знаят, че той не знае, и да му съобщят, а той да им пише или да им каже:

— Ех, само това ли е? Но кой се интересува от такива дребни работи?...

А Хлапето Сополливо да му каже на това:

— Бре! Колко скромно и колко силно... И колко сополливо гениално!

[1] „Лениновци и Троцковци“ — Балабанов има предвид водача на руската социалдемократия в емиграция В. И. Ленин (1870–1924) и Лев Троцки (1877–1940), но съвсем неправилно ги обединява и поставя в Швейцария по това време; Ленин емигрира в 1900 и едва по-късно работи в Швейцария, тъй че не е в страната по времето, когато пребивава там П. Ю. Тодоров. — Б.р. ↑

[2] Груйо Данов (1877–1958) — най-големият син на Хр. Г. Данов, по прякор „Йерохам“, по него време също студент в Лайпциг. — Б.р. ↑

[3] „Барона“: Евлоги Геров, син на Найден Геров (1823–1900), племенник на големия български дарител Евлоги Георгиев (1819–1897), който оставя по завещание 6 милиона златни лева за постройка на университет в София. По силата на същото завещание оставя на кръстения на негово име племенник освен имоти и огромната за времето си сума от 45 000 златни лева в пари. — Б.р. ↑

[4] „санбернардско куче“ — прочута порода едри кучета, обслужват прохода Сан-Бернар в Швейцария, зимно време спасяват често хора, загубени сред снеговете в планината. — Б.р. ↑

[5] Артур Никиш (1855–1922) — световноизвестен немски диригент, ръководи по него време Операта и концертите в прочутата зала Гевандхаус в Лайпциг, гостува като диригент в редица страни. — Б.р. ↑

[6] Тук и по-нататък — български студенти в Берлин по времето, когато Балабанов следва в Лайпциг:

Страшимир Дочков — роден в Македония, лекар, публицист, по убеждения социалист.

Константин Станишев (1877–1957), роден в Кукуш, лекар, общественик, виден македонски деятел в София. Койка Тинева (1880–1964) — общественик, деятел на революционното работническо движение: след 9. IX. 1944 на работа в „Партиздат“.

Крум Максимов — брат на Хр. Д. Максимов, участва в издаването от него педагогическо списание „Учител“.

Жени Божилова-Патева — общественик и книжовник.

Никола К. Сакаров (1881–1943) — икономист, общественик, книжовник, д-р на политически науки от Берлинския университет; социалист-марксист, след 1920 — член на БКП, по-късно отстранен от Партията; 1931–1934 — управител на Българска земеделска банка.

Драгомир Герганов (1874–1953) — лекар и книжовник, участник заедно с Балабанов в компанията на „Българан“ в София.

Михаил Кръстев (р. 1877) — художник, брат на д-р Кр. Кръстев, завършва Художествената академия в Берлин. Запазена е една съвместна снимка с Балабанов, направена при едно от посещенията на

Балабанов в Берлин, която възпроизвеждаме в настоящото издание. — Б.р. ↑

[7] Георг Адам, д-р, немец от полски произход, живее в Берлин, лекар по професия, българист по лични интереси, пише върху българската литература и превежда произведения на български писатели; сближава се в Германия особено с П. Ю. Тодоров и Ал. Балабанов. — Б.р. ↑

[8] Кръстьо Раковски (1873–1951) — български социалист, обществен и партиен деятел, работи предимно в чужбина. Балабанов изнася, че д-р Георг Адам е бил въведен от него „в българските духове и обстоятелства“. След Великата октомврийска революция Раковски заема отговорни държавни и дипломатически постове в Съветска Русия. Автор е на няколко книги, излезли и на български. — Б.р. ↑

* * *

— Ти ще вървиш от лявата страна на улицата, а Адам ще върви от дясната. Честно и почтено ще изпиваш по една чашка корн — житна ракия — от всяка „дестилация“-кръчма по пътя си, и той ще изпива по една — на късмет: кой колкото срещне. И така ще изминете цялата „Лайпцигерщрасе“ до края, ще се срещнем на Моабит, оттам ще отидем на гости у Адамови, „Дрезднерщрасе“ 32, гдето ще доотпразнуваме моето докторство по медицината, — каза Бойкинов на двама ни. Че аз тръгнах по ума му, не е чудно: аз бях още едва втори семестър и само деветнайсетгодишен, но Адам беше вече доктор... и... И когато бяхме у тях — катастрофата ни вече беше похлопала по раменете. А там, в къщи, зеленият абсент я струпа и по главите ни... Разбира се, и двамата бяхме честни по „Лайпцигерщрасе“...

Бойкинов запя своята „Накрай от град София, там в Черната джамия...“ Адам запя една полска и умираше от смях, аз пък турски шаркии... Просто камерен концерт, трио!...

А майката на Адама ни гледаше с безумна радост, че тъй хубаво се забавляваме, макар че бе доста болна. Тя бе наистина само доброта и благородство. Баща му пък току само идваше от съседната стая с пепелявата си широка и къса брада, да ни се порадва и да си спомни студентските години. Той работеше там, в тая съседна стая, бе главен коректор на тогава най-силния, по страници най-големия и най-важния за външната политика вестник на Германия — „Фосише Цайтунг“, който имаше още няколко имена като „Кйониглих привилегийрте Цайтунг“ — държавен привилегирован вестник и пр.

И както бяха се фотографирали Бойкинов и Георг Адам, взе един портрет от тия и написа със зелено мастило няколко стиха за мен и ми го подари — и още го пазя здрав и читав, след 41 година!...

*„Грюнес Гетренк — грюн ист дий Хофнунг“ —
Зелено питие, зелена е надеждата...*

Тъй почваше стихотворението. То бе от сърце и написано в истинско, в разгар на вдъхновение... Нали?

И аз му се много радвах, не само защото беше от Георг Адам, който още тогава имаше големи връзки с най-важните литературни кръгове в Берлин, особено с Хауптмановия и с новите, които се наричаха „Дий Комменден — Грядущите“, ами и защото наистина ми се виждаше гениално: „Грюнес Гетренк — грюн ист дий Хофнунг“.

И дори насърчих Адама, като му казах, че и Есхил, според някои биографи, със също такова вдъхновение е писал своите гигантски трагедии, казах му го на старогръцки — и той си го записваше: „метион даргар еграпсе тас трагодиас“ — „в опиянение — от вино, разбира се — написа трагедиите си“, както са му тълкували те причината на тяхната ураганна сила и бездънност...

Така, в тия „Дий Комменден“, на едно литературно събрание на естрадата се яви една млада дама, поетката Роз — не помня презимето вече, но беше една роза. Тя бе в благословено положение, доста напреднало вече и личеше оттам далече. Имаше номер в програмата. Всеки идваше само със свои стихотворения или разкази...

И така, тя издекламира с много пози и жестове и мимики едно свое ненапечатано още до тоя момент стихотворение, което почна така:

— *Их траге айн Кинд унтер майнем Херцен...*
Аз нося дете под сърцето си...

И тъй нататък, но наистина — и тъй нататък, не само за думите...

— Петко, това са Грядущите... Внимавай да не сбъркаш с тях...

Така си животувахме, разходки по околностите, беряхме капини край езерата, често пиехме дори и мляко от нарочни млекарски колибки из горите... И вечно приказвахме за поезия, докато другите българи пък, имената на които вече изброих в предния брой, пиеха вода и сода в гостилницата „Бйоцов“, под железния път на „Фридрихщрасе“ — тогава всичко главно и най-главно между всичко в Берлин: най-дълга улица, най-многолюдна, най-жива — всичко най!...

Пиеха вода, смесвах я дори с лимонада — и приказвах за софийската вода, която била най-хубавата в Европа, а се препираха

само за социални въпроси... Политическа икономика, социални въпроси, тълкувахме речите на Август Бебел^[1] в Райхстага, книгата на когото „Брак и безбрачие“ аз бях прочел още в София като петокласен ученик — и нищо не бях разбрал от нея.

Въобще и разговорите бяха водни... Препирни нямаше много между тях, защото всички се докарваха пред тогава прелестната и крайно интелигентна и енергична и заповедническа Койка Тинева, която им бе виното... Освен това те бяха всички на еднакво мнение по всички въпроси. А най-много бяха кротки, защото авторитета на споменатия вече Страшимир Дочков бе безграничен. Не с амбиции, не със сила, не с някаква суетност, а само и просто със своята безкрайна доброта и със своето човешко схващане на всички човешки работи — той бе покорил всички на себе си в своето комунистическо учение. Неговите мисли се вземаха за безпогрешни, той ни пленяваше всички...

И затова не с ирония, а с истинско чувство бе наречен Папата... Той им бе папа и седеше на челното място на голямата маса... Папа!

Бедният Страшимир! Той бе отличен лекар после в живота си, не гонеше нито слава, нито почести, нито имоти, а само добро да прави на човека... И така и умря неотдавна в голямо бедствие, сигурно със своята усмивка на лице, както ми разправи неговият роднина Бодегата преди няколко деня...

Когато напуснех постоянната си квартира, живеях у него, в неговата колкото сандък стая — едва ни побираше двамата...

Аз не бях винаги с неговите схващания — чунким съм разбирал нещо от социалните въпроси — но му вярвах във всичко — и ми беше много мъчно, когато той помислеше, че не му вярвам: той владееше, без да се натрапва, а само със своята чиста усмивка...

И му оставах на гости, докато се похарчеха парите, от които оставах само три марки и тридесет пфенига за четвърта класа от Берлин до Лайпциг — с тия добри прости работници, с тия хармоники и тръби и песни по пътя, който траеше цели пет часа!...

Той ще ме придружи до гарата и ще ми мушне в джоба приготвените още от по-рано сухари, които винаги действаха върху мен наказателно: защото отваряха огнена жажда. По всички гари бира и бира — но в джоба, както и в стомаха, имаше само сухари! Танталови мъки, тогава ви разбрах що значите!...

Така — и все така, докато дойде Петко... Бойкинов си бе заминал вече доктор по медицината, останахме тримата: Адам, Петко и аз... Поезията взе вече да беснее... Нищо друго не ни интересуваше. Каквото бе донесъл Петко от Бернското швейцарско чайно море на Троцковци, на Лениновци и на мнозина други руски външни дейци, той го изтърси вече на масата само за две-три вечери и обеди... После само току си бъркаше с една клечка в зъбите на това място, гдето му липсваше или имаше още за един зъб място и се блещеше където и срещу когото му паднеше...

— Господин Балабанов, кажете на вашия приятел да не ме гледа тъй сладострастно, — извика ми еднаж, станала вече да си върви, П.

Аз преди да ѝ обясня, че той нищо и никак не гледа, а преживя само, Петко почна да хълца като дете от смях, но тъй високо, тъй шумно весело, щото всички се изсмяха с него — защото Петко наистина, най-малко страстно само, а камо ли сладо- гледаше... у някого...

* * *

Адам преведе чудно хубаво много от най-хубавите идилии на Петко, те излизаха на видни места в немските списания — и така нататък...

И пак отивахме заедно у Адамови, те, които ще да са имали някаква полска жилка, и Петко също ги много обичаше.

Бойкинов пееше и не пееше, ама като почнеше Петко да пее!... Рекорд на най-фалшиви виения и извиквания от време на време!... И поне Бойкинов спираше, когато му кажеш, а Петко — колкото повече го молиш, толкова повече пееше и извикваше... И то една еленска песен — за едного, който паднал в сръбско-българската война:

*„Олеле, братя, умирам,
в джеба ми има три лири,
три лири — турски жълтици...
Щете ги, братя, изпийте,
щете ги дайте на мама...“*

И я изпее по няколко пъти, а ние — особено когато бяхме мнозина и на публично място, — ние се пукаме от яд, а той хълца и се смее, хълца и се смее... И не го е грижа!

Дори еднаж всички ни помолиха да напуснем първокласен един локал зарад неговата „Олеле, братя, умирам...“ А той пак се смее и хълца като дете... А на туй отгоре и не плаща, когато брат му Христо бе там, а си дигне бастуна, на палтото го закачи и каже спокойно:

— Майн Брудер цаалт... Брат ми ще плати...

А брат му плащаше — и му идеше да се пръсне от яд, не зарад парите, те имаха, и имаха доста, а зарад спокойствието, с което Петко казваше:

— Майн Брудер цаалт...

* * *

Петко имаше лоша квартира, имаше големи мъгли в Берлин, в неговата стая и слънце не проникваше, Петко кашляше лошо, аз просто му заповядах — да му намеря друга квартира — по-удобна и по-хигиенична... Пък тогава и за мене щеше да бъде по-удобно там да бивам на конак, там да е моят ятак.

И му намерих една хубава, широка стая на първия етаж на „Филипщрасе“ 21... и наредих, без да го експлоатират — Петко бе пълно дете в тия работи, — да му носят по две кила ли беше или по два фунта мляко, и го контролирах той да го изпива всичкото...

По едно време в Берлин пристига всесветски известният и гениален литературен историк и критик на всички литератури в света — именно Георг Брандес^[2], датчанин, но с център на своята дейност Берлин, както и много други *лумина мунди* тогава — световни светила...

Георг Брандес игра голяма роля и българската литература, и в България, както по целия свят бе популярен, аз още като ученик бях се задълбочил в неговата прочута книга „Новите веяния“, която го направи прочут по цялото земно кълбо. Аз я четях още в шести клас в гимназията и на улица „Дунав“ 18 на руски в семейството на Файнбергови, ако си спомняте моите първи бележки на това място...

Щом прочетохме, че Брандес дошел, и веднага — в хотела му да му занесем всичките излезли на немски идилии на Петко. Особено хубаво и прясно звучеше на немски Петковата чудна идилия — като симфония, именно идилията „Борба“, в която се представяше борбата в гора на два рогати елена за една кошута... Тая идилия той написа след едно наше посещение на Националната галерия, гдето видяхме една свежа картина: в гората пред първите слънчеви лъчи се бият жестоко два елена за една кошута, която си стоеше настрана безстрастна и чакаше да види кой ще победи, за да отиде с него...

Занесохме ги, нямаше го Брандес в хотела, оставихме ги на портиера и си отидохме — като решихме на всяка цена да отидем на другия ден на сказката му в Шарлотенбург... Но решихме — не знам защо — да не съобщаваме на Адам, че ще отидем на сказката, за да не дойде и той...

И двамата умирахме от трепета на литературата. Брандес ще говори, ще го видим, а може би ще ни види и той... И ще ни пита за нашите работи. И ще каже нещо за нас... И ще гръмне из целия свят...

И отидохме. И в полутъмна зала Брандес изнесе своята бляскава сказка за новите веяния в европейските литератури...

С такава живост и смелост и свобода и с изсипване кошове примери — от Токио през Москва и Петербург, Берлин, Лондон, Париж, Стокхолм, Християния (сега Осло), Рим, Копенхаген, Атина, Мадрид, Лисабон — той ни показваше какво иде отвсякъде в общата обширна река на литературата на човечеството...

И току заговори:

— Ето, снощи в хотела ми...

— Не дишай така силно, ами слушай точно разбери!... — мушна ме Петко по кръста с дългите си пръсти...

— Двама българи дошли...

Ах, слава богу, нали и аз си оставих картичката в хотела му!... Ще каже и моето име...

Мислех с безумна бързина, разбира се...

— ... И ми оставили свои произведения, преведени на немски...

— Аз ти казах ти да не си оставяш картичката, защото ти не му занесе нищо!... Но с миг за миг казано...

— Но за жалост...

— Олеле!... Отидох си, Балабане... Наруга ме!...

— Още не съм имал време да ги прочета...

— Слава богу, — прошепнах аз. Петко се намръщи на моето „слава богу“, защото значи, че...

А Брандес продължи:

— Но съм сигурен, че и там има нещо ново, нещо от това, с което е бременно времето на Европа...

И сказката се свърши — и толкова... Толкова! Нищо друго.

— Язык, Петко! Поне името ти да бе казал, че...

— Не го каза, но — то се знае, че аз съм тука... за кого другиго пък ще говори?

* * *

— Я напечатай няколко от тях, — каза ми един приятел, комуто бях показал една част от многобройните писма, които получавам за тия ми епизоди в „Дума“.

Едни са ругатни — но на сбъркан адрес, понеже съвсем не се отнасят до писаното от мен или поне никой не би могъл да намери някаква връзка с писаното от мен. А в някои просто крещи яростта на една нечувана завист поради добрите думи, които се казаха за мен — и още и... поради обстоятелството, че тия работи се четат от всички възрасти и от всички слоеве, и дори минаха доста много от тях и зад граница. Ако искате, това е първопричината. А още повече, защото някои снизходителни приятели ги похвалиха тук-таме за бързината и за живостта им...

Мен ми е твърде приятна тая завист. Едно — защото ги яде преди всичко самите тях, друго, защото са най-хубавото указание какво трябва да се прави; трето — и аз ги ям и на гладен и на сит стомах, макар и да са поразложени малко...

А някои от писмата — те са просто, просто — просто миришат на най-благоуханен тамян. Човек да се спре — пък само да си вдишва...

А от някои съм покъртен отдън душа — заради тяхната дълбочина и откровеност и заради чудните им мисли...

Не ще мога да противостоя на изкушението да публикувам някои от всички категории. Има анонимни — и от оцетожлъчните, и от

тамянените... Там няма какво да сбъркам. А за другите — ще гледам да не изложа никого — и да не го издам, освен по собствено негово желание...

Също съвсем нищожни са забележките и поправките на някои от живите споменати в тези записки, почти ги няма... Един път се поправих в следния брой, например за името на автора на статията в някогашната „Камбана“ за „Граф Лев Толстой и Ал. Балабанов“...

Но и да има не такива нищожни сбърквания, а и по-големи — няма нищо: същината им е тая, която е казана, същината на писанията ми...

Пиша наизуст и винаги само няколко часа преди да отиде тестото ми на фурната — в печатницата, — за да не миришат на плесен.

Тъй че не по никакви бележки, както запитват някои благосклонни.

И — после, аз не пиша нито история, нито биография, нито автобиография, нито мемоари, а давам това, което съм преживял някога — и както съм го преживял. Затова и претендирам за достоверност. Но ако искам, мога и да не претендирам... С това никак не се заличават качествата на писанията — нито добрите, нито лошите. Ще кажа: роман — и ще ви поставя на място. Ако искам. Но не е роман!

Но няма защо да казвам „роман“, защото мога да докажа, че достоверността на всичко, което писах по тия моите работи, във всеки случай е по-здрава и по-вярна и по-доказвана — понеже има и живи читатели от действащите ми лица — по-здрава и по-вярна от много записки и мемоари и истории, които съм чел на български, дори и от научните биографии. Не съм седнал чрез такива писания да правя пропаганда — нито на себе си, нито на принципите си.

Пък и нямам принципи. Едно. После, няма никакво естетическо или философско основание и повеля непременно аз да съм тоя същият, който е тук, в тия ми — досега двайсет и седем с това — писания... Но аз се гледам така — и така се пиша.

Колкото за писмата — това ще сторя други път.

* * *

Когато бях в пети клас и учех от един учебник за съчиненията (теория на прозата), казваше се там, че уводът, или предговорът, по никой начин не може да бъде повече от една дванайсета. Така ще ми се възрази за интермецо като това.

Преди всичко от какво една дванайсета? От всичките ли досега? Или за всичките ли за нататък? Тогава би трябвало още десет колони да предговарям и да увеждам... Това на умниците за тяхната дванайсета част... Бедни макови чушки с изтърсено вече семе!...

* * *

Българският Берлин със съвсем малки изключения беше отдаден на социалните проблеми в живота, като си служеше и с науката за тях, там друг разговор не бе възможен, нито препирни за други работи...

Нам в Лайпциг това ни се виждаше донякъде прекалено, защото ние бяхме всецяло отдадени, тъй да се каже, на „чистата“ наука и на поезията и на изкуствата.

И всички наши препирни се въртяха около това. По цели нощи за Аристотеля и за Канта и за Шопенхауера. Като не можехме повече да стоим по-дълго в къщата, излизахме на улицата и хората често се показваха от прозорците си, за да ни молят да говорим и да се препираме по-тихо, защото било вече четири часът след полунощ...

Там, в Берлин, официалният език на науките беше руският. Срещах често отлични студенти с преводи на руски от германските автори, повече се получаваха руски, отколкото германски списания...

Ние в Лайпциг — нашата страст пък бяха театрите и, особено и концертите — нали живеехме в града на музиката! Най-големият град на музиката в света.

„Гевандхаус“ с гениалния Никиш начело — не можехме да си помислим живота и света без него! Също и „Алберт-хале“, начело със също тъй гениалния Феликс Вайнгартнер. Никиш и Вайнгартнер се състезаваха по съвършенството на техните концерти. И ние вземахме почти активно участие в тия борби.

А страстта на берлинчани бяха сказките. Разбира се, сказки за икономически и социални проблеми, от които те разбираха наистина много и учеха много.

И аз гледах чрез тях да попълня образованието си от Лайпциг.

Ето, раздвижили се всички в Берлин. Отивам в гостилницата Бйоцов. Рядка е масата. Замислени дошлите. Дойде един и каже:

— Исаев дошъл!

Дойде друг — каже:

— Исаев дошъл!

И с такова вълнение, с такъв трепет в гласа. Дойдоха всички, ядат бързо, мълчат, всичко се съсредоточило в мисълта, че Исаев дошъл — и ще държи сказка за социалните проблеми! И с бързи сърбания изпразват супата от чиниите, мълчат — и гласно мислят от време на време: Исаев дошъл!...

И се нагласяват как всички заедно ще отидат на сказката и как ще го поздравят после.

Не че не ги интересуваха изкуствата и поезиите, напротив, срещах ги с големите поети под мишка по улиците. Например един път срещнах отличния и остър ум Христо Максимов^[3], който носеше от руската библиотека няколко подвързани тома — все поезия. Позволих си да хвана един и да надникна в него: Шилер, на руски, разбира се. И попаднах тъкмо на поемата „Касандра“ — преведена сетне от мен в сп. „Мисъл“ за сто и петдесет годишнината на Шилера.

И видях, че думата „дер Иртурм“ в стиховете „Нур дер Иртурм ист дас Лебен — унд дас Висен ист дер Тод“ се превежда със „заблуждение“ — и ми направи и още ми прави впечатление, без да мога да кажа дали е право или не е право... „Заблуждението е само живот, знанието е смърт“.

Пък и всеки две седмици по еднаж им пращахме и Никиш да им дирижира филхармонията...

Но главното беше социалното. И Петко, който бе дошъл от руското чайно море в Швейцария — намираше своя мерак там. Но неговата първа и единствена любов бе поезията — и нищо друго, нищо друго!... А в Берлин имаше и подигравки с поезия като неговата и с изкуствата често...

И тогава прибягваше в Лайпциг.

Един ден, като, се връщах от университета, хазайката ми ме посрещна някак си озадачена:

— Господин Тодоров е вътре, но е много сърдит и тъжен...

— Какво има, Петко?

— На, чети това, — и ми подава тогавашното социалистическо списание „Ново време“, съвсем съкрушен.

И виждам: статия против идилията на Петко Тодоров — злъчна, дръзка, несправедлива, отрича му всичкото и му препоръчва да пише само за социално. Това Петко и опитваше от време на време, например с идилии като „Нехранимайка“, кратка и чудна по силата на израза, също и „Райският ключар“, за майката на свети Петра, която била кръчмарка и давала вино ексик, за да храни свети Петра, който безделнишки скитал по градове и села да агитира с проповеди и не работел нищо за поддръжка на майка си и на невръстните си братя и сестри, и пр. И сега св. Петър не можел да я пусне в рая, защото не позволявали уставите на рая...

Но тия идилии им бяха прекалено художествени на берлинчани: нещо по-направо искаха те, по-проповедническо... Социално, направо и съвсем социално...

— Е, Петко, що се тревожиш толкова?

Казах това, макар и да знаех, че Петковата суетност няма граници.

— Що си се закахърил? Ето, виж тука има статия и против Пушкина, отричат го и го корят, че писал „Шумит бежит Гвадалкивир“. Ето виж какво му пишат: „Ние признаваме, че Пушкин е поет, но защо пише така и такива глупави работи? Ночной ефир и пр.“

Като казах това, лекият облак по лицето на Петко се извлече, отиде си, но скоро дойде по-гъст:

— Но той пише, той ме нарича „луд“ тука, нарича ме „безделник“, „нитчеанец“ ме нарича, напразно съм харчел парите на баща си и пр., и пр. Какво ще кажат у дома в Елена? Баща ми и така, и така не е във възторг от моето учение и от моето писателство...

И почнах аз своите издирвания.

Кой го е написал? — Псевдоним „Макулатус“^[4]... Изучавам със светкавична бързина изразите и мислите. Това е от някой медик!

Извиквам. От някой берлински медик! Пак извиквам. Това е от нашия Страшимир — няма съмнение, от Страшимир Дочков е, от Папата!!!

— Чудна работа! Такива приятели бяхте. Така те обича той. Той е толкова добър човек!... Много ми е чудно. Чакай, Петко, ще отмъстя

аз.

И написвам една бележка в българските вестници, след което пък излезе в „Пряпорец“ моята голяма статия „Идилията на П. Ю. Тодоров“.

* * *

... Макулатус! Авторът на статията е сигурно някой медик студент и си е дал такова име „макулатус“. Навярно има някое отровно растение с петна по листите му, че и той е избрал едната част от името му — само прилагателното „макулатус“, като е мислил да каже „ядовитият“ — и пр. Но така латинската дума сама, както си е в списанието като псевдоним, от макула — петно, позор, порок, не значи нищо друго освен „кепазе“. С тоя псевдоним авторът на тая ругателска и несправедлива статия е дал истинското си име, не псевдонима!...

Ето ти едно: „добре ли го рякох!“

И отидохме двамата в Берлин, смяхме се много и заедно със Страшимир Дочков, който бе доста неприятно изненадан от разбулването на псевдонима му, призна, че поради отровното растение избрал тая дума, но само прилагателното, засрами се малко, смяхме се и тримата и пак си останахме приятели...

След това се върнахме в Лайпциг при моята фрау Бозе, Петко работеше усилено, и само работеше. И преписваше всичко по десет пъти. От повечето, но като казвам „от повечето“, искам да кажа така — нещо от половината негови работи още пазя по няколко преписа. Тъй като, както изтъквам това и в увода към издадените му от мен съчинения, голяма част са и замислени, и написани при мен, в моята стая в Лайпциг, или другаде, но пак при мен, когато аз пък ханувах у него, в Берлин.

Не че Страшимир беше се разсърдил за моята гръмотевична бележка в защита на Петко, напротив, Страшимир беше само от това изненадан, че е сбъркал с псевдонима и се изложил малко. А после, освен това, той бе написал това от искрено желание да жегне честолюбието на Петко и да го накара да работи в посоката на Страшимир, на Папата...

Напротив, всички се възхищавахме от моя отговор — най-много, разбира се, аз. Но и Страшимир.

— Ама че си ме нарязал! Браво! Но остави си тия сили за по-големи работи...

— А бре, Кепазе, — му викаше Петко. — Откъде ще ти давам пари назаем, като няма да ми праща вече баща ми, щом ме наричаш луд и че напразно съм харчел парите на баща си? А баща ми е тъкмо за такива подмятания...

И се задавя от смях и хълцане.

Нали бяхме млади! Мина и всичко минаваше...

И така, Петко се настани у мен за по-дълго. Както пиша това и в публикуваната му биография в спретнатото издание от Министерството на народното просвещение, хазайката ми го наричаше жива пишуща машина — лебедиге Шрайбмашине... Но тогава пишущите машини бяха нещо като сензация, още ги нямаше така...

— Слушай, Балабане. Ти си болен, виж, едва ходиш, ти трябва да отидеш в народната баня ей туканкана, горе към Плагвиц, за да си направиш няколко душа... Хем сериозно ти казвам...

— Добре, Петко, макар че ми няма нищо. А само ми се замайва главата от тоя Плутарх, когото ти толкова сполучливо нарисова с брадата му барабар. Не мога да му намеря изворите на гениалната биография на Деметрийос Полиоркетес — Димитрий Градопревземател...

— Ех, защо ти са? Но ти трябва да си голям майстор в издирване на извори и на това, кой какво пише и кой от какво е написал нещо. Виждам аз. Виждам по това, което направи с Папата... Но наистина, толкова ли си майстор по тая част?...

— Почти вярвам, че съм... И за такъв минавам в елинските и латинските автори. Но и в българските... ще се опитвам...

— Хайде, иди на баня... На ти и аспирин. На ти и два̀сет пфенига, толкова струва душът...

И аз тръгнах. И се отдалечих двеста-триста крачки от квартирата си, „Кохщрасе“ 5.

И си мисля по пътя:

— Защо ме праща толкова далече Петко зарад едни душ? Тука има нещо... Има, има!... Ще го хвана!... Ха, тъкмо и повод да се върна: не съм си взел сапун... Но още вървя напред.

Но после се връщам. И що да видя?

От Славянското академично дружество аз бях донесъл или просто пренесъл у дома си всички сборници за народни умотворения^[5] от Министерството на народното просвещение.

Петко взел един от сборниците, разтворил го пред себе си, унесъл се в свещено творчество — и пише, пише, пише — и не се обръща. Аз стоя зад него, той пише, пише, оправя си кичура къдри от ниското чело — държи елегантно писалката и пише, пише, пише...

— Хей, какво пощиш там сборника? Ти не бива да подражаваш на Пенчо, който е опощил всичко, що му е попаднало в ръцете. Ти имаш толкова в своята хубава глава. Я се остави!

А Петко, като уловен в най-тежко престъпление, никак не се изненада, а почна да се смее, да се смее и да хълца и да се задавя от смях.

— Брей, Плутарха не можа да пипнеш, ама мене пипна здравата!... Хем на място. Тии, язък!!!

— Какво има?

— А бе ето какво има: обещах да напиша нещо, за да получим хонорар. Пък току виж, в сборника тука тая приказка за двамата, които се любили и не ги оставили близките им да се вземат, и пр. И рекох да го зема, хазър^[6] е тука при тебе... Ама съм написал вече повече от половината, — продължи Петко. — Виж, ела да ти го прочета. То се видя, на баня няма да ходиш ти. И не си никак болен. А да се церяха болестите с бани!...

И ми го прочете. Чудно хубавата идилия „Над църква“.

Аз останах опиянен от поезията и от лъха на чистата силна любов.

— Петко бе, ти наистина си луд. Прав е Страшимир. Че това тука, което е в сборника, е едно грубо, ама съвсем грубо тесто, не е и тесто даже, а е просто трици... А ти си направил нещо тъй голямо, тъй чисто. Пенчовата работа е друга. Той просто взима — и често без всякакви обработки, дори, когато го преписва, препише ли го с някоя грешка при преписването — така си и остава... Но като си се наплашил така! Ама пак, не биваше да ме лъжеш... Душ, ха? Ето ти душ за тебе!...

И продължих:

— Ето, вземи Ибсен, когото тъй люто цениш и само току ми разказваш и ръкомахаш за него. В една прелестна драма от Ибсена — „Празникът на Солхауг“ (впоследствие преведена от мен и издадена и в стихове едната част, както е в оригинала, в библиотеката на Павел Генадиев). Ето ти Ибсен: съвсем същото вярване и любене... И като отделна поема разправено в стихове в драмата... А твоето е тъй хубаво, тъй живо, тъй сочно и топло — без реториката на другите. Защо се боиш толкова? Освен това още преди две хиляди и шестстотин години гръцкият поет Стезихор е писал за същото поемата „Родина“.

И Петко продължи идилията си, завърши я, прочете ми я десетина пъти, поправи... — щях да кажа, поправихме, някои неща и я прати и наистина в най-голямо безпаричие получи дваисет и пет марки хонорар — и ги изгуляхме в разговори за поезията, за имитацията, за плагиата, за Ибсена, когото той познаваше по-добре от мене, беше го чел на руски в Берлин, гдето се даваха Ибсеновите премиери тогава в присъствието на автора...

Но между тоя хонорар и пращането на идилията има толкова работи да се разправят, не ги разправях досега, защото не къйдисвах — страх ме е да не изложам Петко с нещо, когато толкова много го обичам! И ако ги разправя впоследствие — знайте, че ще бъде от любов и ще бъде разказано с любов...

Но сега нямам кураж.

* * *

Двайсетата година от живота ми бе вече на свършване. Чувствувах се доста стар. Само че нямах нито брада като Петко — да я гладя и клатя постоянно, нито мустаци — да ги усуквам, а бях си голобрадо хлапе... И двамата се глезехме с някаква старост, тя ни придаваше значение и внушаваше сила на опитност и авторитет. Така си мислехме. А другите може би ни се смееха, но ние така си мислехме... И наистина се чувствувахме така.

И все пак, въпреки старостта, не се оставяхме от поезията... Бях вече изписал много тетрадки със стихове. Но една вечер, като ме нападнаха страхове и меланхолии, съзнах ясно, че ще умра. Още същата вечер! Ама защо да умра — никак не ми бе ясно. Бях си здрав

като никога, сух бях, жилав бях, без лекарска диета си диетувах, бях добре с добри и интересни другари... Но ей така, за пълнота на настроенията ми — трябваше да има и предчувствие за смърт... Хем да я очакваме като спасение от тежките страдания на вековете, хем съвсем и да не ни идва на ум, че тя може и да дойде някога съвсем нежелана — и пак да ни се струва, че е дошла много рано още... Но сантименталните ни настроения искаха нещо като нея, за да се рисуваме — и пред другите, и пред себе си...

Колко невинна и сърдечна поза имаше в тия ни меланхолии!

И все такива стихове пишех аз. Изписах няколко тетрадки.

Но, както казах, една вечер меланхолията ми внуши, че трябва да умра през нощта... През тая нощ!

Това сякаш бе потребно за допълнение на позата ми с големи страдания и преживелици.

И трябваше с някакво външно действие да се поддържа и страхът, и меланхолията. И така, за да не ми намерят след смъртта слабите стихове, в ноемврийска мрачна нощ, написах едно прощално писмо до Петко Тодоров и друго до другите си близки.

В писмото си до Петко описвах как вие вятърът, как плаче, как треперя в мрака и как не се надявам вече да осъмна от тая бурна ноемврийска нощ.

И как чакам всеки миг да дойде тя... смъртта.

И даже, за да има страхът ми по-голяма жизневярност, представих си, че съм Паганини — тъкмо тогава бяхме чули някои негови композиции в прочутата концертна зала „Гевандхаус“. И си мислех, че обикновените средства за израз не ми стигаха да изкажа мъката си. И прибавих в писмото си до Петко едно тъкмо под звуците на ноемврийската буря и на воя на ветровете написано нарочно за писмото стихотворение, което почваше тъй:

О, аз да имам тия струни!

О, аз да имам твоя лък...

Разбира се, и да ги имам, пак нищо нямаше да направя, но позата ми бе величествена в тая бурна ноемврийска нощ. И страданието ми от безпричинността ставаше някак си истинско. Меланхолията ми се

изостряше. Страхът ми, че с такава меланхолия в душата само да се умре може — нарастваше.

И изгорих всичките си тетрадки...

Зората се показваше. Мътна, хладна, мъглива. Денят бе близо. Аз не бях умрял. Само тетрадките бяха вече черни, леки изгорели листа... Изгорих и писмата. Понеже не бях умрял.

От тия ми тетрадки се спасиха няколко стихотворения. Тях Петко Тодоров секвестира и последователно ги прати да се публикуват, едното в списанието „Мисъл“, гдето той бе редовен сътрудник, а другото, струва ми се, в „Общо дело“.

ПЕСЕНТА НА СМЪРТТА

*Весден,
всенощ
като остър нож
пронизват мен
сърце незначайни звукове...*

*Така насън
камбанен звън
ечи,
коса звечи —
и тряска зрели класове...*

*Разбра щеш песента,
кога се тя
с коса
пред тебе озове...*

Това много хареса на Петко. И го тълкуваше:

Камбана — погребение. Коса — смъртта. Зрелите класове — това пък бяха главите на покосените от смъртта... Чудо!

И хоп на печатане!

А друго едно — то вече едва ли не бе надминало всичко дотогавашно от тоя род. И Петко, без да ме пита, без да ми каже дори нещо, изпраща го в списание „Мисъл“, като редовен сътрудник, и ме подписва „Ал. Развигоров“, понеже често му разказвах за щипския вятър Развигора и много му бе приятно това име...

И ето това спасено от смъртните пламъци стихотворение излезе в „Мисъл“ — и аз много му се радвах, то биде преведено няколко пъти на немски, и пр.

И даже се каех, че съм изгорил другите, кой знае, може би и между тях да е имало някое такова... Ама нямаше...

ИСКРИ

*Вийте, хали, незавили,
пейте, зимни самовили,
пейте там из мрак студен.*

*Своя път веч аз изходих,
равно, стръмно — все пребродих, —
веч огнище грей пред мен.*

*Искри пръскат на превара,
таз загаря, таз догаря,
пък избухнат те на рой.*

*Пак зацъкат, пак запръскат,
пламенни езици съскат,
сякаш шеметен е бой.*

*Ей я тая, кръв се пука,
над огнище помъждука,
току във комин се свря.*

*Их, пък ти пък, луда-млада,
горе, долу, скача, пада —*

писна, пръсна — прегоря.

*Друга — кротка, срамежлива,
в пазвата ми се прикрива —
до сърцето — и мълчи.*

*Теб ти опустяло име!
Сляпа ли си? Ослепи ме!
Цъка, цъка — и в очи!*

*Искри, пламъкът унесен,
вили, хали — мойта песен
издалече в тях ечи...*

*Где си, где, ах! Чудна младост,
първи скърби, първа радост —
избленувани мечти!...*

Разбира се, щом се получи „Мисъл“ в Лайпциг с това мое стихотворение, аз се правех, че не ми прави впечатление, но се радвах много.

А Петко го разнасяше, хвалеше го, тълкуваше го — искрите били спомени, спомени от голям и дълъг живот, и пр.

Така го и аз чувствавах — и се правех на още по-стар.

А еднаж в Панорамата на вечеря Димитър Дечев^[7] — сега мой дългогодишен колега и професор по латинска филология, но тогава и той бе студент като мен, тогава още в Лайпциг, забележи сериозно и саркастично:

— Добре! Но с такива стихотворения ти не ще си на деветнайсет години, а на деветдесет!...

Той искаше да ме жегне, но аз му се зарадвах, че съм стаар... стаар почти като стихотворението си...

[1] Август Бебел (1840–1913) — водач на Германската социалдемократическа партия и на II Интернационал. Превеждан

много на български, книгата, която Балабанов е чел като ученик, „Жената и социализмът“, излиза на български още в 1893 г. — Б.р. ↑

[2] Георг Брандес (1842–1927) — знаменит и авторитетен датски литературен критик и философ, известен в България, негови работи често се цитират, превеждан неколкостранно на български. — Б.р. ↑

[3] Христо Максимов — навярно грешка на коректора във в. Дума, Балабанов ще да има предвид Крум Максимов, който е по това време в Берлин — Б.р. ↑

[4] „Макулатус“ (Maculatus): Балабанов твърди тук, че е установил — зад тоя псевдоним в сп. *Ново време* (1901) се крие д-р Страшимир Дочков, с прякор „Папата“, той сам признал това. Според Иван Богданов (Речник на българските псевдоними, 2. изд. 1978, с. 351) псевдонимът е на Стефан Йончев Стоянов (1881–1904), публицист и литератор. — Б.р. ↑

[5] „сборници за народни умотворения“: „Сборник за народни умотворения и народопис“ започва да излиза като издание на Министерството на народното просвещение в 1889, до 1901 са излезли 18 тома, по-късно се прехвърля като издание на Българското книжовно дружество (след 1911 — Българска академия на науките). — Б.р. ↑

[6] хазър: готов, приготвен — бел.ел.ред. ↑

[7] Димитър Дечев (1877–1958) — български класически филолог, професор, академик, изучава древните езици на балканските народи, преводач от латински. Балабанов му посвещава своята юбилейна реч от 1934 — „Вечната поезия“ (вж. Ал. Балабанов, т. II, с. 109–121). — Б.р. ↑

* * *

— Вижте, ето едно писмо, получих го от Париж от един далечен роднина арменец, сега важна птица в Париж, и ме кани да отида на гости у семейството му за три месеца и да видя всемирното изложение...

— Ха! — извика най-напред от радост Милош Данов. А почти с него, също така радостни и другите ми другари на софрата освен един.

— Как така, току хоп на гости в Париж? Ха!

Другарите ми бяха именно тия, с които обядвахме заедно при фрау Яр, хазайката на Александър Гиргинов. Значи, освен Ал. Гиргинов и Милош Данов — покойният сега доктор Владимир Стефанов, сегашният професор в Юридическия факултет, но тогава наистина най-сериозен студент по философия в Лайпциг Христо Ю. Тодоров, братът на Петко Тодоров, и Андрей Протич.

Истина, и Андрей Протич запита как така току хоп в Париж, но не зарадван, а сърдит и строг.

— Как така ли? — отговарям аз смутен. — Ето как. Баща ми някога издържал да свърши университет в Париж един мой далечен роднина арменец, по име Мардирос. Тоя Мардирос ми беше вече станал приказка. Той сега бил някакъв си главен в легацията на австро-унгарската империя в Париж. Узнал, че сега аз съм студент в Лайпциг от някого, сигурно от тамошни българи-студенти, узнал също и това, че ние сега не сме вече така, както бяхме, когато баща ми го издържал да следва в Париж, и ме покани да отида у тях на гости, за да се реванширал донякъде, както ми пише сам в писмото. На, четете!

Особено впечатление ни направи думата „реванширал“, тя бе тогава на мода и се говореше само за реванш във Франция — от Френско-пруската война...

— Аaaa! Не може! Не бива! — извика Протич разярен. — Как така ще отидеш в Париж на чужда сметка? Аaaa! Не може! Не бива! Това е унизително! На чужда сметка! Как може такова нещо! Аз не приемам да говоря с тебе, ако отидеш...

И се започна една страшна препирня — може — не може. Бива — не бива...

Александър Гиргинов, Бодегата (Милош Данов), Владимир Стефанов (Папата)^[1], Христо Тодоров^[2], който бе във възторг от Париж и от Франция, понеже там бе получил гимназиалното си образование (Тулуза) — поддържаха не само че може, ами че е най-човешко да отида на гости на богатия си сега роднина Мардирос в Париж. Препирнята изби в караница, че това, което е Париж за Франция, никой друг град не е това за държавата си — и пр. и пр. А аз чаках да се реши въпросът... Кавгата бе за мен...

Но Протич само току викаше:

— Аааа! Не може! Унизително! Как така? На гости? Без пари?

Аз слушах с внимание — и дадох право на Протича.

И не отидох в Париж.

И чак след пет години се нарекох сам „хайванин“.

Но затова пък отидох в Щип.

Но преди да се приготвя да тръгвам за Щип, тоя мой немирен роден град, извор на бунтове и рудница на бунтовници някога, ще разкажа един епизод. Нали и в сериозните и в най-академичните съчинения има епизоди, за да не може скуката да убива поне моментално читателите на благообразния автор. Но моят епизод не е, за да разбивам скуката, а за да ми кажете и вие, мои залутани в мъглите на моите спомени читатели, „хайванин, хем хайванин на квадрат“...

Всемирната изложба в Париж се готвеше тогава за 1900 година след Христа. Много години след нея, много години след като аз бях „свършил вече науките си“, както се казваше тогава по българските вестници — „свършил науките си“, — и бях вече професор в университета с триста титли и докторати, един остарял вече турски бей, избягал вече от Щип в Цариград, понеже Щип бе отначало под българска власт, а после под сръбска, разпитвал усърдно и настоятелно мнозина познати и непознати в Цариград где са синовете на Миял ефенди — така се наричаше баща ми. Дирел ги старият и милионерски богат Мардирос, който дори имал и цял остров свой в морето. Дирил синовете на Миял ефенди от Щип, а по рождение от арменския град Ван в дъното на Мала Азия. Дирил ги да им даде част от богатството си, но... не ги намерил... И други войни съвсем забъркали работите... И Мардирос умрял — и островът потънал в морето...

*С надежди смели къмто вечността
фантазията всякога полита;
но спира се в тясно кътче на света —
от напасти на времето разбита*

— така вика моят Фауст.

Та, това исках да кажа. Сега — напред, напред към Щип!...

Баща ми, братята ми, цялата фамилия със своите клонове и разклонения е в Щип. Аз свърших софийската гимназия и следвам в Лайпциг, след като спечелих на познатия вам конкурс стипендия по класическа филология. Не бях си отивал в родния Щип от 1895 година.

За убийството на Стамболов научих в Щип...

Всички мои са турски поданици. Аз какъв съм? С какви документи ще отида в Щип? До кого да се отнеса? Баща ми по-напред бе началник на Земеделската банка в Щип и имаше голямо влияние пред турците, но после, когато забъркаха комитските каши с Гоце Делчев, който бе учител в Щип, той вече нямаше това влияние и доверие, още повече защото държеше и луди речи и на турци, и на българи, като им казваше: „Аллах селямет версин — булгарлара да, османлалар да. — Бог да е на помощ.“

— Ах, тука има турски консул, — каза ми фрау Яр. — Идете при него.

И отивам. Турският консул се оказа почетен турски консул и немец същи... Но отидох. Опитах се дори да заговоря на турски в това турско консулато, но никой не ме разбра. Тогава на немски.

— Искам да отида в Щип, моето родно място. Там са родителите ми.

— Защо не? — отговори консулт. — Много добре ще направите.

— Ще ми дадете ли паспорт? Аз имам само български, а трябва да съм турски поданик.

— И аз не знам какво да правя, — отговори турският консул. — Но защо да не ви издам и един турски паспорт?

И ми издаде един турски паспорт, писан на френски, без турско словце!

Аз почнах да си стягам бохчите. Най-напред отбрах най-потребните си книги за класическата филология. Защото още далеч не

бях свършил науките си, а бях само в третия или четвъртия семестър студент. Старогръцка научна граматика, латинска граматика, речници латински, гръцки и френски; истории на старогръцката литература, на римската, древностите на Гърция и на Рим и други такива, повечето издания на научната крайно сериозна и спретната и прочута библиотека „Гйошен“, „Замлунг Гйошен“, както се казва и съществува обилно и досега...

Взех си също и по-потребните старогръцки и латински автори — текстове с пояснения на латински или на немски.

— Ааа, не може! — завикаха другарите. Сега пък Милош Данов, с когото живеехме в една квартира, макар и в две различни стаи — той в по-голямата, аз в по-тясната. Той вика: „Ааа! Не бива!“

Милош Данов познаваше основно всичката Македония с подробности, особено Битолско, Леринско, Костурско. Той бе ходил там още преди да стъпи в университета, като екзархийски чиновник, по поръка на наистина силния географ от Враца и после убит от един невменяем озлобен учител като министър на просвещението в кабинета си. Милош Данов бе споходил цяла Македония, за да събира материали за географията на Васил Кънчов.

— Аааа, не може. — Сега пък той.

— Защо? Защо не може бе, Бодега?

— Книги не са позволени в Турция. Трябва да са минали под цензура. Ще те спрат, ако не те постигне и нещо по-лошо.

— Е, какво да правя тогава? За Париж — Протич: „Аааа, не може“, за Щип ти: „Аааа, не може!“

И отидохме двамата при турския консул за съвет.

— Вижте, — каза „консулт“. — Сам аз нищо не знам по тия работи. Аз съм почетен консул. Но какво може да има някой против класически книги, издавани в Лайпциг, и против речници?

— Има, има, — отговори вместо мен Милош Данов. — Аз познавам работите, понеже съм ходил дълго там. Трябва всяка книга да е цензурирана — иначе не се допуска и бива наказван, който я има...

— Е, тогава много лесна е работата. Ето аз ще ударя на всички ваши книги по един печат на консулатото, че са разрешени от мен.

И извади един печат и го потопи в тампон с червено мастило... И чак, чак, чак!... Всичките!

И сега, елате да видите: всичките ми книги от първа необходимост по класическа филология носят червен печат, на който пише: „Консюла женерал империал дйо Тюрки — Лайпциг“.

И вече съм готов за път за Крали Марко, без да мога и да си помисля каква беля ще ми бъдат тия книги после, и особено издания ми от турския генерален консул в Лайпциг турски паспорт без турско словце... Горкият консул! Горката тогавашна Турция!

* * *

ХИСАРЪТ

*Неусетно тръгна влакът. С шапки
от перона махат ми другари.
Сам съм вече.
Глухо прилепи сноват край стрехи,
месец зад Хисара си отива.
На Хисара растат стари кули
всред изплашени звезди. Гръм надига
Крали Марко.
Спи отвека той изтегнат гърбом
там на строшени скали. Глава му
в облаци, нозе река му плиска...
Ей сега ще стане да поемне
свойта още незапята песен...*

Понеже исках да се мисля поет и понеже тогава, пък и сега, мислех и мисля, че само тая поезия е искрена, която се пише веднага и за всеки изживян момент, написах и това стихотворение непосредствено след тръгването на влака, в самото купе. А го написах в такива стихове, защото тогава си въобразявах, че бях вече изпечен майстор в обикновените стихове с римки и дрънкалки и с равни стихове, доста бях надъхан с Хайневите и Гетеви поезии в такива уж

„свободни“ стихове, виждах, чувствувах, пък и навсякъде се приемаше тогава, че най-дълбоки работи могат да се пишат в такива стихове, както са например Гетевите „Прометей“, което вече бях превел в стихове, „Мохамед“, „Ганимед“, което също бях превел и постоянно декламирах високо заедно с „Мохамед“, за да се напоя с чудния ритъм на речта и на стиха, измервах времето на всеки ред и на всяка стъпка и знаех добре и съзнавах и сам лично, че е най-мъчно да се пишат именно стихове в такива наглед свободни ритми и без рими. Разбира се, когато човек не мошеничи и не изпада до безотговорни и грозни произволи, а чувства дълбоко в душата си сърцето на ритъма. Така също и Хайневите, особено в отдела „Възвръщане“ в „Книга на песните“. А на всичко отгоре и модата на всички тогава живи големи поети да зарязват стиховете с:

*Дрън, дрън, дрън,
ето вън,
изгоря ми целий пън...*

И да пишат в такива ритми. Или, както ги нарича Гете, „антикер форм зих нееренд“ — „близки до античната форма“. Ех, нали бях класик, нали бях вече превел и цялата трагедия на Есхила „Прометей“ в ритъма и размера на оригинала и дословно от старогръцки! Как може, как може да не се полъжа по тая мода и аз!

И само зарад модата се сметнах голям поет и аз — че можех да пиша такива стъпки без произволи, а само със сърцето на ритъма...

И най-много си ръкоплясках на композицията на стихотворението, и години след това с особена важност и показност твърдах, че това си стихотворение смятам за „най-силно“ и още няколко други „най-та“...

Да, когато се върнах от Щип и когато показах стихотворението на Петко Тодоров, той се възторжи най-много от това стихотворение и искаше да го изпраща на Пенчо Славейков, понеже тъкмо тогава Пенчо Славейков терзаше и себе си и света с подобни ритми, но аз не дадох, понеже преводът ми на „Херман и Доротея“ в хекзаметри^[3], макар и с големи похвали и с хубави бележки на бялото поле от самия Пенчо Славейков, също и на Есхиловата трагедия, бяха ми върнати,

сигурно, както после се изрази той в едно писание, защото съм бил още „сополиво хлапе“. После, когато станахме много добри приятели с него, и двамата се смеехме — и Пенчо Славейков най-много вярваше и зачиташе моите ритмически чувства — и пр. и пр.

А за съдържанието — то не е нито мода, нито разنو схващане, нито демонстрация някаква си, а е буйно бликнала песен в гърдите ми. Тичах към нашия, щипския прочут Хисар, с тия разтрошени скали на огромна масивна скалиста планина, с чудно запазени кули и с великан, излегнат на тая планина, с нозе до самата река Брегалница спуснати... Цяло детство бях гледал тия кули и тоя „излегнат“ човек от чардака на нашата къща в Щип! И винаги, когато на девети март стар стил — Св. четиридесет мъченици — заедно с целия град и аз допълзвах до кулите — винаги оставах разочарован, че великанът, че големият човек, го нямаше, не го виждах... Добре, че не се сетих за тая мисъл тогава, когато пишех в трена това стихотворение, иначе щях да почна да умувам — и кой ли знае какви ли не бомбастични фрази щях да наблъскам в него: за съдбата на всички големи хора, разбира се, като щях да проекцирам и своята големина в далечното бъдеще на годините...

И щеше да стане стихотворението един здраво обмислен глупак... А не поезия. А колкото за големините — виждам ги аз сега и отблизо и отдалече, от много далече... Бог да ни е на помощ!

Само още една бележка за това стихотворение. Нали споменах, Петко Тодоров го прие с възторг и като го четеше, фактически му течаша влаги от устата... И той каза, че трябвало да се сложи на края на предпоследния ред наместо, както си беше от мене, „да запее“ — „да поемне“... Съгласих се, но го молих поне да не е „поемне“ с Н, а просто „поеме“, без Н. Но Петко не даваше и дума да става и дори изтръгна клетва от мен, че когато и да го печатам, ще бъде с Н, „поемне“, не „поеме“ и не „запее“...

И аз издържах клетвата, както виждате, навсякъде е печатана с Н, освен дето коректорите са произволничили...

* * *

Разбира се, като председател на Славянското академическо дружество аз бях съобщил в Бялград на сръбските другари, че ида, ида... Освен това тогава бе интересно време, България и Румъния още мааалко щеха да се хванат за гуша и се готвеха за война зарад прочутия убит влашки народен учител Михаелияну...

Но най-напред отидох аз в Бялград на улица „Цетинска“, брой трети, за да видя добрата ми позната от Лайпциг госпожа Стефанка, която бе довела в Лайпциг да цери баща си при един не толкова сигурен хомеопат Кууне^[4], който ги скубеше безобразно, а тя бе беззащитна и аз я бранех и ѝ помагах с немския си език, и пр. И винаги ми казваше тя:

— Като те видя, слънцето виждам!

Това ме много ласкаеше и аз искрено ѝ помагах...

Знаете, това сърби и българи страшно много си помагаха в чужбина, макар и да се сбиваха често. Но това само по свойски, не така със злоба. Българин търговец отидеше ли в чужбина, като не знаеше друг език освен български, заговорваше от зор сръбски, да се рече, че говори на чужд език...

И Стефанка ме черпи какви ли не сладка и зелници и плачеше от радост и ми накъса цял сноп цветя от градинката си в двора...

Вечерта в хотел „Париж“ в гостилницата. Ето ни, там сме всички юнаци от Лайпциг, насядали на една дълга маса и ядем кебапчета... Разговорите са за Румъния и за България и се чудят, че си отивам в Щип баш сега, и пр.

Но най-оживени станаха разговорите за нашия живот в Лайпциг. Грамадният Бугарчич, който после стана директор на Вносно-износна банка в Бялград, имаше страстни симпатии към мене — и ги задържа до края на живота си, както и аз към него. Той все държеше моя страна. Павлович, Попович — всички, всички бяха там. Дори и още по-грамадният черногорец, стипендиант на крал Никита, именно Матанович — и той бе случайно там. Той написа после дисертация против Щирнер, предшественика на Нитче, ама като студент се занимаваше повече с физически изобретения, главно с един балон, който да върви над крайбрежието на морето, вързан за телове и теловете на железни колове... И с идеите на очакваната тогава обща Югославия, като изчисляваше, че за десет години щели сме да станем 60 милиона хора голяма държава... Но сърбите го подозираха, че

мисли за Никитова Югославия под руска опека — и не го сайдисваха много-много... Той често се оплакваше от тях...

Аз им прочетох и обясних стихотворението си за Крали Марко — нали те имат монопол за Крали Марко! Те го харесаха от любезност, но много искаха да узнаят за коя още незапята песен на Крали Марко говоря...

Аз им казах — песента на свободата на моя роден град, те одобриха това — и се напихме здравата — и стояхме до съмнало, като изпуснах всички влакове за надолу... И деня преспях пак в Бялград при Бугарчич.

Чак на другия ден потеглих на юг към турско-сръбската граница, Враня, Ристовац, Митровица, Зибевче...

* * *

— Знам, но не ми се казва баш сега колко и защо е странно човек да е излязъл някога от София и да е пътувал през цяла тогавашна Сърбия до граничния пункт Земун, с онзи наш прочут австро-унгарски паспортен чиновник, който бе колкото дебел, толкова и бял! — казах аз на един друг български студент, който се качи с мен в трена от Бялград, но на път за София.

— Оооо! Ти вече още оттук се забърка, не знаеш какво приказваш. Може ли да се сравнява „бял“ с „дебел“? Това са две съвсем различни измерения, не са от една категория, ама че си, аааа!... Разбирам да кажеш „бял и дебел“, това да, но...

— Не, не, вмирисана логико ти, — отговорих аз. Аз не искам да кажа и не казвам „бял и дебел“, а искам да кажа и казвам — „колкото бял, толкова и дебел“... Ха де! Какво ще ми направиш? И аз съм сигурен, че има хора, които ще ме разберат точно и ще схванат защо е тоя чиновник бял, колкото дебел, а не е бял и дебел. Какво общо имат понятията за цветовете с понятията за обема, че да ги свързваме със съюза И? А „колкото бял, толкова дебел“ значи, че и едното му качество, и другото му качество ми правят особено впечатление... Де да те видя сега де! Ето ти учебника по логика, прочети си урока и ми отговори!...

И наистина му извадих от неговия собствен куфар логиката, която бе най-отгоре за постоянно употребление — и му я дадох...

И той още по-наистина я отвори и взе да ми дири отговора...

Истина, тогава още в Ниш се отървах от тоя бъдещ погубител на България, които ще се нарече главатар на формалистите и на бюрократите, който ще убива зародишите на всичко природно и живо в света, ще добива власт да кара хората да мислят точно като него върху нещата на света, или по-право, въобще нищо да не мислят сами — и да не разбират от никаква шега, на нищо да не гледат човешки и човечно, да са винаги сериозни, сериозни, почти като добитъка, който единствено е винаги сериозен — видели ли сте вол да се смее? — и не разбира от никаква шега и е във всичко напълно и абсолютно логичен...

Тогаваш се отървах, но после, после — и досега — не само аз, но никой не се е избавил от тия вечно сериозни и логични говеда, които са обезплодили всяка човешка мисъл в главите на своите подчинени...

* * *

Каквото и да правя, колкото и да отклонявам — влакът — колкото и бавно ориенталски да върви през сръбските полета и гори и планини — нали все пак върви! — така и аз не мога да отмина това, което ме чака, с никакви лудословия като горното, все ще трябва да продължа и да разкажа нещо...

И така — ето ме с един скок — право в Зибевче, турския тогавашен граничен пункт... Току-що иззидана колибка с бели стени и стаички със стари миндери и възглавници и янове — всичко само двечки де! С дивити и пачи пера и със ситоподобни тенекиени чашки, пълни с пясък, който служи за попивателна, като се посипе върху написаното...

Тая картинка ме разтопи, такова бе умилението ми от спомените на моето ранно и щипско детство, тогава, когато все из такива стаи с миндери и с дивити се движех покрай баща си, който беше отначало — и доста дълго, — както казах вече, турски чиновник...

И се втурнах в стаята на юзбашията, заговорих му весело, сякаш виждах свой човек, баща си, сякаш си бях у дома си... Пет години бяха

изминали, откакто не бях се връщал в Щип...

— Излез вълн! Чик дишари! — ме срязва студено и с ръмжене чиновникът и още малко щеше да ме удари. Аз отскочих като топка из стаята — и не знаех къде да се дяна...

... Имах си аз едно време като дете едно малко беличко, рошаво къдраво кученце, Барак го казвахме. То си беше мое, беше винаги с мен и си играеше много с мен, както и аз с него... Еднаж в Лайпциг на улицата видях също такова едно бяло, къдраво кученце като моя Барак, ама съвсем същото. Притичах към него, то ме залая, аз го погалих — то изръмжа зверски и ме ухапа...

— Барак! Барак! — напразно виках аз. — Барак! Барак!...

Такова ми бе смущението и сега след това „Чик дишари!“ „Вълн!“

И излязох и не знаех къде да се дяна и докога ще чакам, с който влак ще тръгна. Знаех толкова чисто и без всякакъв акцент турски, но и това нищо не ми помогна. Разправях кой е баща ми, че се казва Миял ефенди, и пр. Това пък накара юзбашията да стане и да вземе сабята си от ъгъла и да ме подгони с нея... А времето минава ли минава...

Най-сетне ме повика в стаята.

— Какви са тия книги? Защо ги носиш?

— Книги за науката ми!

— Защо няма турски между тях?

— Сега ще взема и турски от Щип, но досега ми трябваха само латински, гръцки, немски и френски...

— Какво пише в тия книги?

— За старите времена.

— Не можем да ги пуснем. Ще ги изгорим!

— Но няма нищо лошо в тях. Ето латински речник от Мюлман, вътре има отделни думи.

— Какви думи?

— Латински. Ето, на немски история на латинската и гръцката литература, разправя за работи от преди пет хиляди години, беш бин сенеден евел... А освен това, както виждате, всяка книга носи и печата на турския консул в Лайпциг — ето: „Консюла женерал дйо Тюрки“... червен печат! Виждате сами.

— А френски речник имаш ли?

— Да.

— Има ли в него думата „либерте“?

— Има. Ето я!

— Слушай, айол^[5], — започна меко и човешки юзбашията. — Аз не знам друго, а само турски. Ти си добро момче. Няма да ми причиняваш бея на главата. Ние имаме заповед да не пускаме думата „либерте“ — значи „разврат“, едепсизлък! Я дай да залича тая проклета дума „либерте“, пък си гледай работата...

Заличихме я. И досега в речниците ми тая и подобни думи са заличени. Който ме наследи, ще се чуди защо е това, ако не прочете тия ми редове...

Но в това време иде едно писарче в стаята с перо на ухото, с моя паспорт в ръката, почти разтреперано от гняв човече, и вика:

— Тоя човек не бива да се пусне!

— А бе! Човек! Той не е човек, а е хлапе! Хайде деее! — каза юзбашията добродушно.

— Но на паспорта му има думата „Македония“. Тая дума нали е забранена?

— Заличи я! Чок шей!...

— Не може, юзбашим. Ще ни накажат!

— Е тогава дай му едно тескере да си отиде момчето, пък му вземи паспорта. Пусни го. Той е добър човек. Учен е. Такива ни трябват нам сега. Не като мен и като теб — прости — джахил...

И така и стана. Взеха ми паспорта, защото турският консул в Лайпциг бе писал: „Щип (Македония)“.

А в тескерето дословно се писа:

„На именуемия Александър Михайлов взехме паспорта, защото е употребена думата «Македония», и му дадохме това тескере“...

И такива добри се показаха турците там, в Зибевче! Казаха ми, че има още дълго, докато замине влакът. Дадоха ми диня студена, кафе, шербет, седнах и аз на миндера и ме помолиха да им разкажа нещо за Авропа... Аз така се почувствувах в средата си, така ми стана топло и мило на сърцето, щото всичко, що знаех за Авропа, изсипвах им го с кошове...

И се разделихме близки приятели. Изпратиха ме, помогнаха ми за бохчите.

— Много здраве на Миял ефенди! Кога се връщаш, пак оттука мини! Ние ще те чакаме!

И така тръгнах за към Скопие. Много приятно ми бе да пътувам. В своя земя, между свои хора. Познати реки и вадички, купи сено, конопи, ниви... В Скопие слезнах и се поразходих доста около гарата. Всичко ми е близко. А ето ме и във Велес. О! О! О! Кому, кому да кажа какво изпитвах сега в тоя Велес, гдето толкова съм ходил с моето магаренце за стока, когато бях селско бакалче! Отгдето баща ми някога ме качи на влака — за да не се видим вече пет години! Колко исках влакът и тука да се бави, колкото в Скопие, за да видя някои познати работи! И пак видях, но малко!

Но най-милата и приятна изненада видях на самата гара. Вече още като бях в Щип дете и когато баща ми беше чиновник, той бе издействувал всички призовки за съдилища и други работи да се печатат на турски и на български, също и във всички служебни обявления за данъци и за всичко, за да ги разбира и българското население, народът, сали, че по-лесно да се събират парите.

Така и стана. От тия работи не бяха доволни само българи някои, които вече диреха бунтове и си бяха разпасали вече пояса. А населението се радваше. А във Велес? По цялата гара напечатани навсякъде упътвания и обявления най-напред, отгоре, на турски, а отдолу, на същия лист на чист литературен български език. С всички членове и ъ-двойни и с всички ж-та и ерголеми...

Като знаех какво бе по тия езикови въпроси в Австро-Унгария, гдето се лееха люти кърви за кой език къде да е официален и докъде да се приказва, просто мислех, че е изгряла зората на свободата... Тиха, безбурна, естествена, без предисловия, сякаш родена от самата ни земя...

А от всичко най-мило бе, като гледах как и селяните българи от Велешко се мъчеха да сричат обявленията и упътванията, ученици или други граждани им ги обясняваха, а те — селяните — се заричаха да се учат на „писмо“...

Да се учат на писмо заедно с децата...

И тъй голям и буен и весел ми се видя Вардар, който тичаше към Железните врата, към Гевгели, към Петтях бряста, към кулата Седем кули, към Бялата кула — Беяз Кулче, към чудноватото там Дервишко теке, гдето бях виждал най-странни работи и религиозни култове и занасяния, към морето и далечния отсрещен Олимп на моя Солун, гдето бях учил две години в българската гимназия!...

И неволно запях вардарската песен:

*Подууна ветер, Стано ле мори,
подууна ветер...
Де гиди ашик, Стано ле мори —
по Вардарско поле...*

* * *

На пазара във Велес намерих един познат турчин от Хамзабегово на Овче Поле, гдето бе и — ох, не знам какво да кажа! — но и си е още нашият голям чифлик в средата на самото, на цялото Овче Поле, на половин път между Велес и Щип, на самата Светиниколска река...

Тоя турчин бе докарал с два-три коня жито да продава, конете се връщаха празни...

— Хайде заедно да си вървим, Санде чорбаджи. Качи се ти на белия, той е кротък, той върви рааван, тоест бърже, и люлее като на пружини...

С радост се съгласих. Юската — тъй се казваше турчинът — бе един от видните в селото турци, син му бе най-прочутият в цялата област пехливан, борец, Вели Пехливан, от детство мой добър по-стар приятел.

Самият Юска бе доста особен човек...

Ще ти дойде в стаята на гости, ще клекне и ще завика:

— Аз в чужди работи не се бъркам. Аа! Минионле версен, аaaa!
— На милиона той казваше минион. Тоест с милиони да ми даваш — не приемам.

Помня го еднаж, тъкмо бяха донесли две пълни пресни кошници отбор грозде от лозето ни и бяха ги насложили до вратата в голямата стая на кулата — тъй се казваше централната сграда в двора на чифлика ни... Юската клекна със своите бели и сияйно чисти ризи над също тъй чистите му и бели гащи, както им е носията, и започна:

— Кабул етмем! Аaa! Не приемам! Нито зърно! Тоест не приема да вземе от чуждото грозде! А с всяко казване вземаше по един гроздак от отбора и го зобеше като хайгър някой. Хруп, хруп, хруп!

И хрупкаше тъй сладко, щото ти идеше да му кажеш: „Вземи си, вземи си още, Юсеинаа...“

Но той не даваше да го каниш, нямаше никакви паузи или интервали в музиката на челюстите му, наистина зобеше... Както се казва собствено у нас в Щип: „Зобни си, зобни си малко грозде...“ Баща ми не беше в стаята, чичо ми, като влезна и като видя какво става и че е застрашена вече и втората кошница отбор грозде, просто грабна кошницата и я измъкна вънка. А първата бе вече празна.

В нашия Щип казват „отбор“ на това обло, бяло, твърдо чисто грозде, което е най-вкусно и най-трайно и най-сочно, нещо по-хубаво от някогашното тукашно Хафуз Али, кръстено вече от мен и прочуто по европейските пазари под името *Болгар*...

Отбор е, защото се отбира из цялото лозе с особена грижливост и пр.

И така тръгнахме с тоя Юска.

Нямаше нужда да го попитам. Той сам започна:

— Всички ваши са там. Градината ви е чудесна, реката се увива около нея като змия... Дървесата са силни вече, зеленчукът буен, водата и ден и нощ клокочи по всички вади, върбата при чарка е като рай. Знае, знае баща ти, знае той, той там си седи между двете главни бистри вади със студената като лед вода и си пие ракийката с пресни краставички с чичек още с цвят...

И продължи:

— Жълтата крава е още жива, но не дава мляко и никой не я закача, а си живее спокойно и отива на паша с целия ви добитък... Нали помниш тая жълта крава, която отгледа брат ти Христо и който и досега я вика „майко“.

Наистина, тая жълта крава бе чудо. Страх и трепет бе за всички, наричаха я луда, никой не смееше да припари до нея, бодеше грозно. А когато привечер се връщаше с целия добитък, брат ми Христо я присрещнеше още при големия и дълбок наш кладенец — бунар с ледено студена вода, влезнеше под нея откъм главата и тя го приближеше за косата, а той цицаше ли, цицаше, докато се наситеше, и после припкаше около нея като нейно теленце към тремове, гдето се доеха кравите...

И аз се опитвах да правя същото по някой път, но кравата, пак без да ме мушка и рита, както би сторила с други, кротко ме

отместваше с челото си:

— Не е за тебе! Ти не си мое дете!

И когато тя се връщаше с брата ми откъм брега на реката към тремовете, всички други крави мукаха силно да предизвестят своите телета и пр., само жълтата крачеше спокойно и блажена, като се озърташе от време на време за брата ми Христо... А той по някой път, за да ѝ направи удоволствие и шега, току извика като теле тънко и разкъсано:

— Мууу!

Жълтата крава разбираше много добре, че това е шега, погледнеше го нежно със своите черни влажни очи и се усмихваше от блаженство.

А Юската продължи сред бликналите у мен спомени от детството:

— Голямата нива „Крушка“, на турски „Армутчик“, около триста декара бе тя, тая година остана така... Скакалци я изядоха!... А и другата гола нива „Говедар-таши“, или както се казваше на български „Говедар-камен“ също остана така, айол, — продължи жално и състрадателно Юската...

— Сенелер! — въздъхна той. — Години, какви години!

Нивата „Говедар-камен“ бе прочута в цялото Овче Поле. Там имаше на единия край на нивата, малко по-навътре, една голяма скала. Грапава, с много шупли, висока, помня като дете — едва можех да попълзя до гърба ѝ... На тая скала на Гергьовден се колежа турските курбани, ягнета... Нещо като старинен жертвеник. Прочута бе тая нива и тоя камък, защото бе в Овче Поле. Тя бе наистина само *тая*. Бе единственият камък въобще в цялото Овче Поле надлъж и нашир...

Както бяха единствени в цялото Овче Поле само нашите дървета в построената и засадена от баща ми наша голяма градина край реката... Нямахме нищо друго освен в някой селски двор по някоя дива маслина...

Но аз още не исках и някак си нямах сили да се впусна в спомените си за образа на Овче Поле — сега мислех за домашните си.

— Юсеин ага, — сега вече интимно, не Юсеинаа, а Юсеин ага, — я ми кажи нещо за баща ми, за чичо ми, за братята ми, здрави ли са, как са...

— Ех, не е това като във времето, когато бе жива баба ти Зоица, която командуваше целия чифлик, а почти и цялото село, и всички нас... Нали ходеше с пушка и с дюлбия — телескоп! Но пак сте добре, тая година житото пострада от скакалците, сега се събират кръстците от оцелелите от скакалците ниви и се вършее...

Но афионите — берекят версин, ви донесоха много пари, все жълтици, с тях се позакърпи баща ти и чифликът... Добре сте, добре са, — продължи Юската със снизходителен тон... — Живи са всички и са здрави...

Ние прекосвахме Овче Поле така по един негов сегмент, за по-скоро да си отидем, празните коне и ние по самарите им отскачахме нагоре като топки, когато конете слизаха в някой дол и се засилваха нагоре...

Овче Поле тука е все още грапаво. Няма го онова наше Хамзабеговско Овче Поле с безкрайната си ширина и белина, сякаш всред лято покрито със сняг... Но за него после... После, а сега към село, при баща ми, при братята ми, при кравите, при всичко мило и скъпо!

— Хей, не дюшюнйорсън? Хей, какво си се замислил? — извика Юската на своя селски турски език с твърдото & на края на думата. Той не ме запита от умиление, а просто защото виждаше, че няма аудитория — защото той обичаше постоянно да приказва или да зоби нещо...

— Ченеси дурмасън, устата му да не спре само, — както казваше някога за него баща ми...

Сепнат от неговото питане, аз дигнах глава. Юската ме видя, че гледам към небето и гледам как два орела горе над нас някак си играят ли, бият ли се, що ли правят — не се разбираше... Единият по някой път почти летеше с гърба си надолу, а другият над него — доста близо над него...

Юската видя, че не разбирам тука нещо, и почна:

— Не играят, не играят тия орли! Ха, орли ще ми играят! Ами я виж, една лястовичка между тях, гледа кой да я лапне!... Чудно! — продължи почти сам на себе си Юската. — Орли лястовички ли ядат? Не ми се вярва. Орлите ловят големи работи, кокошки, пилци... Какво ще им е една лястовичка? Аа, ако ги е разсърдила нещо — ще я изядат, куртулуш няма!... Това е друга работа!...

Лястовичката писна, долният орел я сграбчи, разкъса я и я хвърли кървава и топла над нас...

— Видя ли? Видя ли? Грехота е да убиват лястовичките, нали знаем, че те идат от хаджилък, те са свещени... Но орел разбира ли от бога нещо? Безбожници са те, орлите... Язык за лястовичката!... Има ли и там в Аламания орли?

Аз вече бях взел учена поза.

— В Аламания се избиват и са избити всички грабливи птици. Нито един орел няма, а само в кафези по хайванските градини, зоологическите де... Орелът е вредителна птица — и се изстребва, — заключих аз важно-важно.

— Брак бе! Брак бе! Остави! Остави! Не приемам аз такова нещо! Орлите били вредителни птици! Пфуй! И затова ги изстребили? Пфуй! И аз да погледна, да дигна глава към това пусто небе, което се е сляло с полето, и между него и земята въздухът да кипи от зноя, от мараня, да няма нищо никъде, ни гора, ни планина, а само поле и поле и няколко стърнища — и да не видя орел! Тогава защо ми е небето? Вредителна птица бил орелът, не знам още какво... Голяма работа! На мен досега, от моя двор, орли са дигнали само три-четири кокошки и няколко пилета... Че какво от това? Това са курбаните, жертвите, на природата ги даваме, не на орлите!... Какво от това? Че кой прави кокошките и пилците? Аз ли? Снесла кокошката яйца в раклата под хамбара. Току виж, след време — пиу, пиу, пиу... И се изпълни дворът и харманът с кокошки и пилета... А орелът какво да прави? Няма ракли и по небето я!

С тия мъдрости на Юската аз се развлякох, слънцето западаше надалеко на хоризонта в летните прахове на Овче Поле, замириса на село, стадата се прибираха към селото, в което бе нашият чифлик, то бе цяло турско, само ние бяхме християни, всички селяни си бяха собственици на малки дворове, само нашият бе чифлик...

Юската ме предаде на нашия кехая Хасан откъм главния обор на чифлика, под керемидите на който аз в детството си бях хващал толкова папуняци, които миришеха, миришеха, не миришеха, а воняха като леш!...

В двора щях да заплача. Да заплача гласно, а иначе аз вече се задавах от сълзи. Страшно мъчно ми бе, че не видях да слиза от кулата с телескопа на едно рамо и с пушката на другото рамо баба Зоица,

майката на баща ми, която бе господарка на целия чифлик, на всички други чифлици наоколо, раздадени от нея на дъщерите ѝ, бе истинска царица на село Хамзабегово...

Нали тя бе умряла още когато се върнах от Солун!...

[1] Владимир Стефанов — столичен лекар-венеролог, състудент на Балабанов в Лайпциг, прякор „Папата“. — Б.р. ↑

[2] Христо Тодоров (1881–1954) — по-млад брат на писателя П. Ю. Тодоров, следва в Лайпциг и Берлин и завършва 1910 в Ерланген; професор по социология в Софийския университет от 1937. — Б.р. ↑

[3] „Херман и Доротея“ — поема от Гете в хекзаметри, Балабанов я превежда като студент и изпраща на сп. *Мисъл*, но въпреки похвалните бележки на Пенчо Славейков не била напечатана. — Б.р. ↑

[4] „хомеопат Кууне“: хомеопатия — лечебен метод, изоставен впоследствие; става дума за някой си Кууне, който го прилага в Лайпциг. — Б.р. ↑

[5] айол: частица за изразяване на близост, фамилиарност с отсянка на добро разположение към лицето, на което се говори — бел.ел.ред. ↑

* * *

Хасан кехая, поостарелият вече тоя мой познат отрано, мургав турчин, с бодрите вирнати нагоре остри мустаци, с огнените очи, ме посрещна и ме свали от коня. Едва ли не се натъкнах на дръжката на камата му, която бе забита в широкия му червен пояс. Цял арсенал бе той: в пояса револвер, черногорски — карадаалия алтъпатлак, а и два кобура — те пък защо бяха в това вече модерно време на парабелите и на наганите. Голям нож, казаната вече кама, отпреде силяхът, извезана със сърма кожа, на рамото пушка мартинка и тояга в ръката му!...

Това бе истински кехая, който бе комендантът на момците, на работниците, които живееха в нашия двор заедно със семействата си и с добитъка си, той бе също и пазачът на целия ни имот — и бе и приятел, и наш прислужник същевременно, които си получаваха също тъй като момците ни главната заплата в натура — жито, царевица, право да посява една наша нивичка за своя изгода, но да бъде обработвана не от него лично, като нивичките, отстъпвани на момците българи, а от момците поред... и няколко гроша пари — също като на момците...

Той бе някак си административният уредник на чифлика.

И както ме сваляше от коня, завика като истински кехая с проточен и бодър глас:

— Миял Ефенди! Миял Ефенди! Чабук, Санде Ефенди гелди! — Миял Ефенди (баща ми е тъй известен, по цялата област и досега се носи хубавото му име), господин Санде (аз де) дойде!

И ето ги големия ми брат Христо, „сина“ на жълтата крава, другия ми брат Стоянчо, нещо седемгодишен тогава, най-малкия дотогава, едва двегодишен Никола със своята шарена антерия — и той се запрямтал с другите, дядо ми Георги, тоя чудак и саможив човек.

Странно много
ми бе, че не видях
за смъх от
кухата в стеле-
ска на едното
рамо и
с пушката на
другото рамо
баба Зонца, майка
на баща ми, която
бе господарка на
целия Тифлис, на
всички други
Тифлиски владели
раздадени от царя
на дъщерите и
беше
истинска
царица
на село
Ханзаберово...

Весели, усмихнати, питат ме, целуват ме, стискат ми ръцете, Христо ме щипе за краката, да видел аз ли съм, не съм ли аз, предлагат ми неща, разказват ми за големите лубеници и дини, тъй се казват у нас в Щип дините и пъпешите, за конете, за градината и за вирове за къпане и за ловене риба в реката...

А баща ми, тъжно усмихнат, пристъпва бавно и мълчаливо към мен и ме завежда към кулата през двора на чифлика...

Силните вълнения и тревоги ме бяха почти разстроили, както ме разстройват и днес, на 22 ноември 1940 година, когато пиша тия редове...

Те нахлуха отвсякъде в моята душа, най-много ми се плачеше за баба Зоица, че я няма, идеше ми да извикам — от страх ли, от радост ли, от мъка ли — не знам...

Но ето засилени муукания на крави, на биволици, цвилене на ергелета, звънците по кравите и биволиците, пристъпването на нашия добитък, вече от несгодите на времето твърде намалял, а напред бе цяла орда огромна — всичко това ме прие заедно с тихата лятна привечер като в меки постелки, наля елей в душата ми и в сърцето ми, изсуши сълзите ми като с копринена кърпичка...

— Бате, ето и майка! — извика вторият след мене по големина брат Христо с шеговата радост, като видя и жълтата крава, която го бе отгледала с млякото си...

Каза и отиде при нея, погали я под муцунката, тя се потърка о него — сдушено, едва чуто безсилно измука и се упъти с бавните си старчески крачки направо в обора, а не към трема, гдето се доеха кравите. Тя нямаше вече мляко и никой не я и доеше.

Кулата. Чардакът с персийското килимче — седжедето^[1] — на подигнатото място. Окачените по стените две пушки и дюлбии — телескопи — от баба ми Зоица и от баща ѝ, прочутия Манол Кехая, дядо Манол, който бе славата и силата и арбитърът на цялата област и за когото ще има да кажем нещо... Кьошкът на кулата бе нещо като музей за тях, за баща и за дъщеря, отминали в друг свят — той още когато бях десетгодишен в Щип, тя, когато вече бях ученик в солунската българска гимназия...

В здрача на вечерта виждах цялото поле, милата градина и реката: от горната ѝ страна през това мило Овче Поле, гдето съм играл и пял и прегупускал с млади коне и турчета и гдето съм пасъл стада гъски и

пуйки... Ах, как хвъркваха те бурно и шумно към селото, щом се приближихме до него при връщане! Колко ми се смееше баща ми, че били гладни и леки, затова хвърчели...

И все изчезваше всичко в здрача, границите стигаха само до градината, гдето някога със собствените си ръце в тежки страшни години на отчаянието бяхме погребали с баща ми заедно милата моя сестричка Славянка и дъщеричката на чичо ми — умрели в един ден и заровени там от нас с казани от мен самия молитви.

Баща ми все още мълчеше, но сълзите на радостта му бликнаха и той не можа да ги укрие... И за да заглуши и да ги маскира, каза:

— Забравил ли си турски и арменски?

— Не! Не! Не! — отговорих аз и почнах да разказвам живо и на двата езика — всичко и на български — всичко преплетено бурно, не знаех кое с какво да означа, че каквото бликнеше на езика ми, тоя език говореше...

Дядо ми Георги, баща на баща ми, не се качи, той въобще не се качваше никога на кулата, някак си сякаш изпълняваше наказание и обрек и инат — никога да не се качва на тая кула, като я смяташе за някакъв разкош...

Само когато му идеха лични гости, той престъпваше ината си...

Но сега той не се качи. А братята ми стоеха наоколо и се смееха. Стоянче, седемгодишният, бе хванал един гълъб — и ми го даваше да се галя, защото бил слушал от баща ми — както ми разказа после, — че в детството си съм бил най-голям гълъбарин с повече от сто чифта всякакви раси гълъби.

Коле^[2] не знаеше да говори още нещо свястно, а само току викаше на всичко, види се, на всички езици:

— Глян! Глян! Глян! — и се сърдеше, че не разговарят и с него...

По Овчето Поле западна вечерта, изчезнаха селата, но скоро засветулкаха светлини в далечното отсрещно Ерджелия, дори чак в надясно по друма за Щип разположеното Кадърфаково... Съвсем надясно, към изтока на далечния висок рид, като планина нещо, блесна и българското село Богословец, а отдолу под него в долината дареният на сестрата на баща ми от баба Зоица чифлик Делиюсници...

И сребърният змей на нашата река...

Сяцах, долу някак си нещо приятно става, хубавият дъх на пшеничния хляб от подницата се дигаше в нощта, прясното масло вече

благоухаеше, тъмнината покри и полета, и друмища, и пътища...

Птичките млъкнаха. Кокошките отдавна, още преди да вляза в двора, бяха навлезли в големия кокошарник до обора, а другите сигурно в раклите под хамбара и под кулата...

Момците и някои от техните домашни, от които само малцина бяха излезли да ме посрещнат при идването ми, сега зашумяха по стълбите на кулата и викаха високо:

— Сане! Бате Сане! Чорбаджи Сане!

Искаха да се видим. А един от тях, някак си по-образован, за какъвто минавал между другарите си, извика дори и това:

— Господин Сане!

Видяхме се, всички почти бяха нови, само жената на главния, стар момък Видул Магдалина можах да позная...

Отидоха си те, дойдоха баниците и халвите...

Магда ги беше приготвила. Ядохме и пихме от чудно студената вода от нашия бунар в градината.

Баща ми и другите отидоха в стаите, аз исках да спя на хлад на чардака. И там ми и постлаха. И легнах. Но не заспах...

Истина, дълбока бе тишината, но аз не спях...

А се унасях в нощта. Най-много ме вълнуваше един особен, така от време на време чуван остър и тревожен писък на нощната птица... Той ми довеждаше всичкото детство. Такъв остър писък! Такава молба в него, такава виелица на писъците... Не знам как се казва тая птица в зоологията, питах мнозина, но пак не знам, но ние там, българи и турци, я викахме пръскач...

И цяла нощ щях да се вълнувам с тревогите на пръскача, но — и аз заспах най-сетне... Приспаха ме писъците на пръскача...

Така са ме приспивали тия същите писъци в ранното ми детство, когато по мои най-силни молби момците с позволението на баща ми ме взимаха със себе си, когато се случваше да орат и нощно време на хлад, особено през големите горещини, когато не можеше нищо да се работи денем... Когато, когато, когато!...

Сложеха ме край нивата, завиеха ме с чергата, легнех на гърба си, гледах как се борят и как падат звездите, приятна хладина ме опиваше, писъкът на пръскача ме приспиваше, спях, докато ме опарят първите лъчи на полското слънце да ме събудят, за да отида заедно с орачите в чифлика...

Нещо ме опари тънко и остро по носа... Обърнах се на другата страна в леглото си на кьошка на кулата, която не за „разкопка“ смяташе дядо ми Георги, както излезе напечатано в последния брой, а за „разкош“, та затова не искаше да се качва в нея.

Но цял не можах да заспя пак, а само наполовина, с едното око. И се вслушвах учуден в силната тишина — както на кулата, тъй и по двора... Чудна работа! Къде съм?

Нещо ме близна по носа... Сепнах се и си отворих и двете очи.

— Ау! Ау! Ау! Ти ли си, ти ли си, мой голям Кутрак? — И се улових за врата и за ушите на нашето стаааро и огромно черно куче Кутрак... То ме ближеше, то ме милваше, примираше от блаженство, като го потеглех за ушите или като му хванех предния крак. Кой знае къде е било, че не е могло да излезе вчера да ме посреща с всички други! Аз се сетих за него още щом влязох в двора с коня на Юската, но други събития заглушиха съзнанието ми. Но къде, къде е бил тоя Кутрак, че да не се яви никак, да не залае никак, да не дойде още щом слизам от коня, да се мушне между краката ми и да си чеше врата на коленете ми, както е правил всякога, толкова години, когато идех от Щип на село?

Сигурно е бил под някоя ракла или там в градината, легнал на завет зад високия хендек. Той много ме обичаше и аз нерядко, дето се казва, съм делил залька си с него, залька и мръвките...

Но сега, сега бе стааар, стар, щръкналата му дълга козина — истина, пак бе щръкнала, но вече рядка и станала някак си жълтосива, оредяла, на единия хълбок дори и оскубана...

— Кутрак, Кутрак — къде си бил? Защо не дойде да ме посрещнеш?

Хванах го за ушите, исках да го ядосам, да го разиграя, както някога, но Кутрак не можеше, не можеше... А напред, когато бях малък, какъв беше буен и лош, когато исках да му се кача да го яздя!

Той бе сега в своите последни години и съществуваше само затова, защото е съществувал толкова години в нашия чифлик и ни е пазил от вълци и от човеци... И сега се криел из градината, защото не можел да понася джавканията на новите кучета.

Но защо е тая силна тишина в кулата и в целия двор?

Аха! Веднага се сетих, щом се съзнах где съм и кое време е. Слънцето бе вече две-три копрали над хоризонта, то ме жегнало по носа, то ме събудило. Усилено работно време. Всички по работа из полето и из градините и на гумното. А мен оставили да спя, да се наспя...

Седнах в постелките, облегнах лакът на изтъркания като полиран ръб на кьошка... Слънцето ме ослепяваше, една тънка влага по двора и по покривите на по-ниските къщи наоколо... Сигурно малко ще да е преваляло нощес — си казах аз... А слънцето блести ли блести... Кутрак се сви в ъгъла с изплезен език, а аз се возех на спомените си по цялото Овче Поле...

Отпред високо бунище, по-долу зад него голямата, много голямата градина на баща ми — все по реката, все по реката, реката прави завой и коляно — и градината с нея... Тъкмо на входа щръкнал до към небето дебелият дълъг прът на бунара с ледено студената вода. В градината зелени, доста израсли дървета, сякаш ги чувам, като шумолят под такта на траканията на чарка...

А зад всичко това лъснало нашето обширно като небето и равно като тепсия чудно Овче Поле... Като някоя заснежена степ бяло и лъщи ли лъщи! Погледнеш небето — заслепи те. Спреш си очите само върху полето — още повече те заслепи... Бе станало вече топло, почти горещо, някой новак по тия места би изтръпнал от учудване:

— Какъв е тоя сняг сред лято?

Не е сняг, не е сняг, току ми е солта на Овче Поле... — отговорих аз почти гласно на тоя невидим новак с гласа на запознат с работите — и по щипски.

Солена е тая Овчеполска равнина. И по цялата ѝ ширина и дължина, по цялата мера, по пасбищата на овците бликва и пръхва ситна като пудра, обилна, малко горчива сол само щом се завлажи лятно или пролетно време от някой дъждец или роса... Цялото се покрие с бяло. И затова се казва Овче Поле тая равнина. Тоест там няма нужда да се купува и да се дава отделно и нарочно сол на добитъка, особено на големите стада овци, а те си имат солта по самото поле, в самата трева, която пасат...

И затова е прочуто по вкуса месото на овчеполските овци. То е чудно ароматично и ягънците съвсем нямат онзи лигав и блюдкав вкус на гола тлъстина, а са крехки и някак си парливи.

Реката, която се увива около нашата градина, през войната научих, че географите я наричали Светиниколска река, по щипската паланка Свети Нйколе, около един час пеш наляво от нас. Но ние я наричахме просто на просто реката... Нейната вода си е блага, както водата на всички реки. Тя иде от невидимите далечни планини... Отгдето някога ни носеха волските и биволските коли наесен дърва, дъбова шума, жълъди...

Но по-нататък зад нея, зад Светиниколската река, полето от своята средна част е просечено от една друга река, която няма нито край, нито начало. Извира из самото поле, изчезва пак в полето към края му. И прави много, но мнооого кал. Колко пъти е трябвало момците и селяните турци да дърпат за опашките и за рогата потъналите в калта биволи или волове или магарета! Такъв батак! Водата на тая чудна река е много солена, много солена, като лизнеш с пръст, ще те изгори и изгорчи, сякаш иляч^[3] си глътнал. Тая река се казва Азмак. Тя има дълбоки и разширени бистри смарагдовозелени вирове с доста едра риба в тях и с много буйна тръстика наоколо. Рибата в тая река е морска, често сме ловили такива големи лъскави и зеленикави риби в тия вирове на Азмака. А рибата в Светиниколската река, край нашата градина, си бе речна, съвсем друга...

И тия две реки отстоят една от друга само на по два километра — в едно и също поле!

И сладката наша и светла и голяма Брегалница е близо там, току зад лозята и зад високото българско прехубаво село на ниската планина Богословец!

Морска вода сред Овче Поле!

А самото море — то беше тъй безкрайно далече от Щип и от Брегалница — то бе приказката ни от мечтата на Македония — Солун, гдето се вливаха всички събрани от Вардара реки на Македония...

Солун — от гръцкото Тесалоники, наименуван така по името на лошата жена на коварния наследник на Александър Велики, Касандър. На тоя Касандър предали да отглежда мъжката рожба на Александър Македонски... А той и жена му се боели от малкия Александър да не порасне и да им вземе царството и по съветите на госпожа Тесалоника го заклали...

Гледах полето, размишлявах и мълчех... Седнал на постелката — носех се като на вълшебен килимче из просторите на спомените си.

Току някаква тънка приятна миризма на препечена пшеница и на прясно масло завъзлиза по стълбите на кулата и се докосна до моето лице. Иде Магда с пълна чиния печени дебели пшеничени кори, покапани обилно със съвсем прясно, току-що бито масло. И какви са с черни дупки и шупли — прегорели от силата на огъня на подницата! Колко обичах тия пити, които ние наричахме пишии!... Соленки и ароматични.

Магда — тя бе някога чудото на цялата околност. Невестата на сина на главния ни момък Дядо Лазо с голямата челяд. Много се пееше за чудото на нейните силно зелени очи и за нейната като катран черна дълга коса и за нейната тънка кръшна снага. Мнозина между българи и турци горяха за нея и в песни изпяваха безнадеждността си.

Магда бе наистина човек силен и честен и чист във всичко. Никой никога не посмя дори да оскверни името ѝ с клюки, дори и когато ставаха пакости зарад нея. Едно турче, Юзеир, като шестнайсетгодишно пламенно се бе влюбило в нея, помня го мой другар от детство. Чезнеше, умираше по нея, линееше, докато един ден го намериха обесил се на старата дива маслина в задния край на двора им. А за него направи след два-три деня същото сестрата на един отличен момък, Шабан, Фатиме с дългите черни и палави очи...

Но никой нищо не упрекна Магда. Ни турчин, ни българин. Знаеха всички нейната чистота и невинност.

— От бога е! — казваха си турците и се смиряваха. — Аллахтандър!

* * *

Ето я тая Магда, сега малко вече узряла жена, но пак съвсем млада, бе изправила пред мен снагата си с голяма чиния в ръцете, вътре в чинията пишии димят с едва видима мъгла... И тъй приятно миришат ли миришат! Миришат на цялото лято по Овче Поле!...

Магда остави чинията с пишиите на едно дървено триножниче до мене, като се бе навела почти отдве, после пак се изправи, скръсти ръце високо, почти под чемширената си дълга шия — и поиска нещо да каже или да запита. Но наместо да запита, цяла се разтрепера, бликнаха едри

сълзи в очите ѝ, веднага се извърна гърбом към мене — явно, за да не видя вълнението ѝ и пламъка по лицето ѝ...

— Магдалино, подай ми дюлбията да видя какво става хее там зад Азмака по друма... Да не минава войска нещо? Така се е дигнал прах!

Магдалина — усетих аз — много хубаво разбра, че нарочно ѝ давам работа, за да се обърне, обърна се наистина и ми подаде дюлбията с едната ръка, като си закриваше лицето и очите с другата...

Пък току се сопна и рече внезапно:

— Имам две мажки. Едното е веке за школо. Сакам да се научи на книга како тебе... Кажи ми нещо... Кажи ми, Сане, ти си наш, ти ме знаеш, кажи ми шчо да чинам... Дека да ойдам...

— Ех, Магдалино! Не е мъчно нещо това, що искаш. Сега няма школо, децата са разпуснати. Като отидем на град, ще видя и за твоето голямо мъжко дете. Бате — нали тъй наричах баща си, защото бе млад и ми бе като брат, — Бате ще нареди да ходи и той на школо, нали го викаше Лазо?

Магда се усмири, закрочи да си отива, но аз я спрях.

— А где е Дада?

Така виках аз на милата си трета майка, която бе много млада, както виках и на баща си не „Тате“, а „Бате“.

— Где са чичови? — продължих аз питането си.

Магда се раздвижи, пусна ръце:

— На град са они сите, сите са на град... Сватба имало, та ойдоа. Утре-другиден са па туа... Дада ти Сава толко те е чакала! Толко много веке...

Изядох пишиите, облякох се в тая чудна тишина, а от стълбите стъпките на Магда идеха като тикане на будилник.

* * *

Щом слезнах от кулата, поогледах двора. Отляво широкият двор с къщите и тремове на момците, големият хамбар до кулата пред говедарника с циклопическата каменна ограда. Отпреде ми главният зимен обор, с одаята, със стаите и с избата под тях. После входа в чифлика откъм селото с гнездата на папуняците под керемидите. Срещу него големият кокошарник с милиардите кокошинки в него, че който

влезе, като излезе, танцува чарлстон под звуците на кудкудяшкия оркестър на кокошките, които са снесли яйцата си. А под втория трем^[4] за кравите две двуколни биволски коли, каквито са по Овчеполско всички, с лубеници и с дини (по влашко-гръцки „пъпеши“, „пипони“)... Събрани били нощес от бостана... О! О! Нощно време ги берях и аз — някога с момците, за да ги карам после на пазар на Свети Николе. Нощно време лесно се разпознават и непогрешно кои са зрели. Особено по месечина. Зрелите лъщят, блещят на месечината. А зелените не могат да лъщят, понеже имат още мъх по лоба си... Овчеполски лубеници! Имало ли е, има ли някъде нещо по-крехко, по-сладко, по-ароматично от овчеполска лубеница! Тънка, тънка като ципа кора. Като я режеш — пука, пука. Но само допреш до корицата ѝ ножа, тя се разпукне надве... и какви хубави семки вътре! Какво сърце!

Александър Балабанов и Михаил Кръстев студенти, Берлин, 1899

Ал. Балабанов студент, Лайпциг, 1904

Михаил Балабанов, баща на Александър Балабанов

Александър Балабанов, 1913

Александър Балабанов и Елин Пелин, 1920 г. Начало на Развигор

*Александър Балабанов: „на една танцувална вечер във Военния клуб“,
април 1920. Рисунка от К. Щъркелов*

*Александър Балабанов със семейството си във Флоренция, 13 февруари
1925*

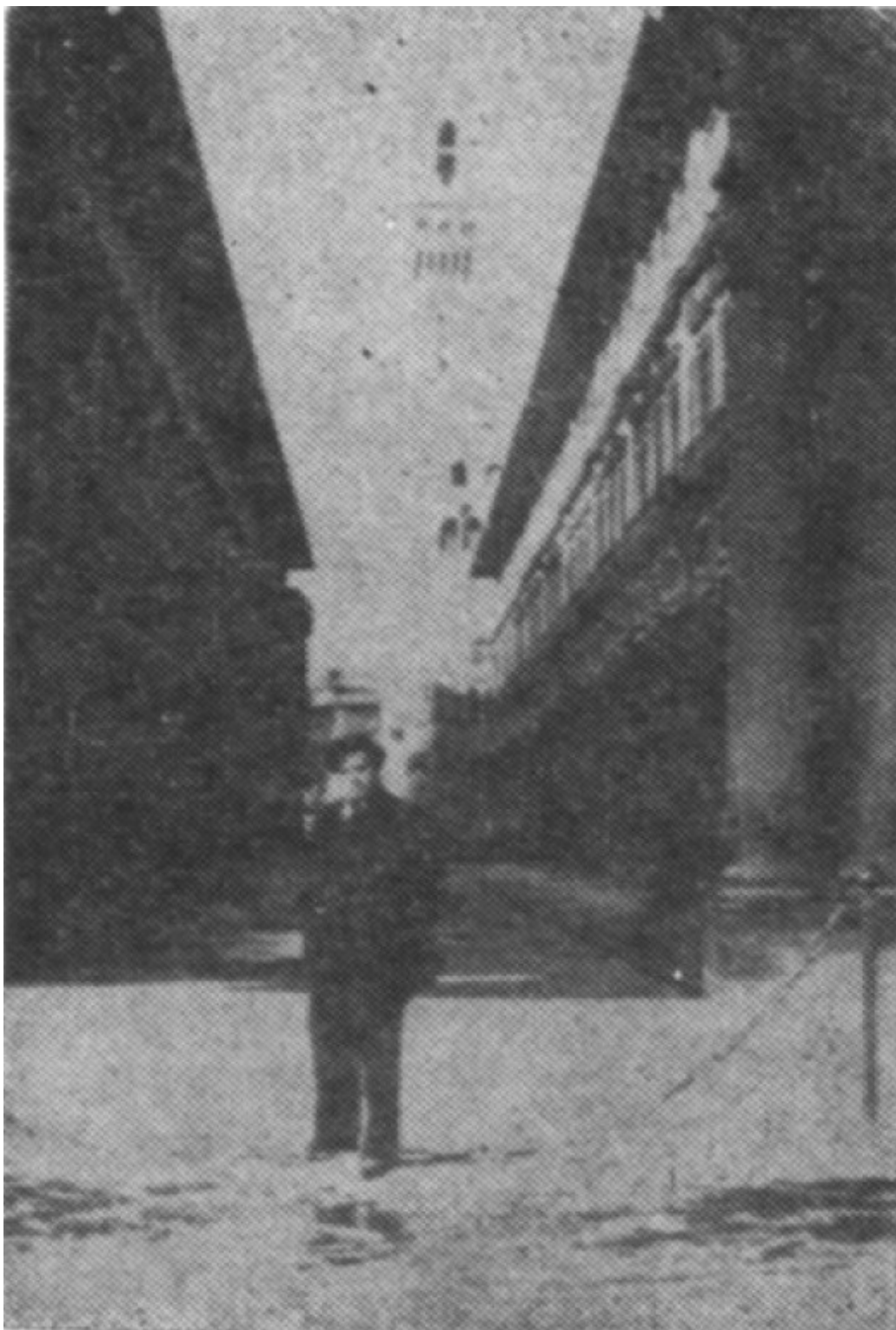
Атина, пред Акропола, 22 септември 1925

Април, 1928 година

Със своите ученици и следовници Д. Б. Митов и Т. Боров, април 1929

Александър Балабанов, Флоренция, 1925

При водопада в Костенец: Елин Пелин, Александър Балабанов, Владо Митов, съпругата на Ал. Балабанов — Лия, и Стефанка Иванова — съпруга на Елин Пелин

Александър Балабанов и Дора Габе в Будапеща на среща на ПЕН-клубовете

Във влака, 1943

Александър Балабанов говори пред ученици-бригадири, 1947

Александър Балабанов и Никола Михов, 1945

Александър Балабанов с преподаватели по класическа филология и студенти в двора на Университета, към 1948

Александър Балабанов сред свои колеги и студенти пред Софийския университет, 1949

Една от последните снимки на Александър Балабанов

Едно време, вярвайте ми, вярвайте ми, аз наистина и с всичкия си ум мислех, че животът не е живот, ако няма лубеници и дини. Чувал бях, че имало земи и държави без лубеници — и им се чудех и ги жалех, че там хората живеят без лубеници! А тука всеки момък най-напред това пазарува, когато се цани: една лехичка за бостан!

Отидох при колите под трема на сянка, погалих няколко лубеници — и излязох на двора пред бунището...

И почти бях забравил накъде бях тръгнал, като опиянен. И такава тишина! Чувах се бръмченията на всички пчели...

Изкачих се на слабата стръмнина край новия обор и скоро леко и бавно заслизах по склона към градината, към реката, към брега, към ледено студения бунар пред входа... И все по тая добре набита пътека с тръни и висока засъхнала трева от двете страни. Сякаш не вървах, а нещо ме дърпаше надолу — и градината, и бунарът, и брегът, и реката, и цялото лъснало Овче Поле... Чинеше ми се, че цялото, самото Овче Поле пееше дълга и висока песен на небето си...

Пред колибата на градината все тоя чудно хубавец наш градинар Коце, едното му око бе повредено нещо, но тъкмо така бе пленително и умно мургавото му лице... И по него са изгаряли много... Знаех аз.

Баща ми ме присрещна с пет-шест пресни цветни краставици в едната ръка, а в другата шишенце джибровка.

Седнахме под върбата на рогозката в правия ъгъл на двете бистри вади пред чарка. Сложи той и краставичките, и ракията във вадата.

Мълчим. И мълчим. Аз от голямо вълнение и безгранична любов и обожание към неговия всесилен и дълбок ум, той от вълнение и от радост, че ме вижда и че може да се разговаря вече с мен като с истински другар. Но сега мълчехме дълбоко и двамата...

Баща ми тогава още не бе напуснал съвсем чиновничеството, но все пак повече бе се предал на адвокатството си и на чифлика, и особено на голямата градина. Тя бе всецяло измислена и построена, и посадена от него самия. Голяма, прясна, зелена, всякакви дървеса, особено праскови, „шефтали“ на турски, към които той имаше страст, култ. А високите синапови стъркове и копъри като гъста гора дремеха в ъгъла там.

* * *

Всички села наоколо бяха съвсем български, нямаше турци в тях, освен някои бегове с чифлици.

Само две бяха съвсем турски: Пеширово и нашето Хамзабегово — и двете на реката — съвсем близки едно друго.

Цялото село Хамзабегово бе турско. И нямаше никакви чифлици, а само стопани-турци, чифлик бе само нашият, разположен на самия бряг на реката, голям, обширен двор, с много сгради обграден. Обори, хамбари, тремове, кули, каменни огради за лятно време на биволи и на волове и на крави...

Голям и просторен кръг с отвор откъм реката и градината.

Главното бяха къщите на момците ни. Десет за десет семейства.

Разбира се, всички наши момци бяха българи, те живееха в отстъпените им от нас къщи, прилепени една до друга, всички еднакви — трем, две стаи, широка одая с огнище и със страничен обор, само къщата на главния момък — на Дядо Лазо — бе с два трема и с повечко стаи, единият трем малко издигнат — като чардак. Той имаше и много челяд, всички впрегнати в работа — ту за своето домакинство, ту за нашето общо. Сам Дядо Лазо не работеше ниви, а само наглеждаше и подканяше орачите. Син му Видул бе момък, Видулица бе именно Магда. Имаха си и крави, и друг дребен добитък, и магарици с магаренца, пуленца по щипски.

Това в нашето хубаво време... А иначе чифликът и сега ми стои...

Нашият чифлик образуваше българско селище в турско село. Турско бе селото, но българските момци бяха му дали български отпечатък: по наименование на предмети, на сечива и на местности и ниви...

Много добре се държаха към момците всички турци — никакви закачки, никой не ги притесняваше за нищо, знаеха се приятелски, турците на байрами носеха на момците зелници и печено месо, българите по Великдени и Коледи им носеха погачи и зелници.

* * *

По много Коледи и аз съм скиторил с турчета в хапливите декемврийски зори, всички с остени и копрали из къщите, лаяни от

турски и от български псета, а ние запели еднообразно и сопнато задъхани:

— Арман гелè — дюз гелè,
каракашли къз гелè...

„Гумно да дойде, равно да дойде — черновежда мома да дойде!“
С тая диалектна форма „гелè“ вместо „гелсин“.

А пък на български Коледи българчета, децата на момците и аз отивахме за дарове и за краваи по турските къщи, като пеехме българското:

Ой, леле, леле,
роди баба тèле:
кой да го пасе?
Сам чичо Тасе,
кой да го коле?
Сам чичо Коле...
Тъкър, тъкър, Коледеее!

С тия образи и звукове от детството неусетно минаваше мълчанието. А и баща ми си мислеше нещо, че бе забравил и краставиците, и ракията.

Но ето по Юрията — тъй се казваше там Овчето Поле — по пътя се дигнал голям прах. От време на време из праха изскачат два силно карани кабриолета с по два коня... И се гърми, гърми се с револвери... От кабриолетите. Такъв тропот, трясък и гърмежи и викове!

Баща ми откачи от върбата дюлбията.

— Те са, те са. Кой друг може да е? Те са... Али Шефки бей от Ерджелия и Мурад бей от Кадърфаково... Чули са, че си дошел, и идат да те видят. Те са почти твои връстници и другари. Но по-луди от тях няма и не може да има на тоя свят...

И все още с викове, с гърмежи, с голям трясък и пукот се засилват и двата кабриолета през падината на реката — и просто се нахвърлят върху хендека на градината — и спират. И още по шест пъти:

— Бум! Бум! Бум! — изпразват алтъпатлаците си.

Седнаха най-после, усмириха се, но пак приказват шумно:

— Щяхме да се удавим в тоя Азмак! Уж го заобиколихме, но там срещу Кадърфаково станал цяло езеро... Ама де ааа! Толкова денка памук дадохме и ние, и вие, и Али Шефки бей да запушат гърлото му, извора, а той още по-силно блика тая горчива и солена, аджи вода...

И чак тогава се обърнаха към мене, като ме хванаха за лактите — единият за десния, другият за левия,

— Хош гелдин бе, Санде ефенди! — и ме ущипаха от радост и за да се уверят дали съм аз или не съм.

И аз ги ущипах — и те подскочиха от местата си. Аз знам много силно да щипя... В целия Щип бях прочут по това...

И пак с алтъпатлаците — два пъти по шест бума...

— Хайде сега, стига вече... Коце, донеси още джибре и краставички! — извика баща ми на градинаря.

— Разказвай сега! — извика Мурад, като ме разтърси със силната си ръка! — А довечера — всички право в Кадърфаково. Ще впрегнете и вашия файтон... А сега сойлè, сойлè, сойлè!

— Говорì, говорì, говорì!!!

Почнах аз, но тъкмо почнах, една циганка врачка току бърже-бърже забърбори чудни неща, седна сред нас, без да я поканим, и говори, говори, бърже като скоропоговорки.

За жалост, никак не ми е възможно да предам съвсем на български мъглата, лъжата, истината, поезията и вярата на нейните предсказания. Мога да кажа само, че всичко ми се сбъдна — ето оттогава четиридесет години — всичко се сбъдна, всичко!...

Но ако не вярвате и се само усмихвате тъй наставнически или велемъдро и ако сте съвсем изкуфели още от млади, като онзи мой съпътник до Ниш с логиката си, тогава вземете сбъдванията така:

Кажете: „не се е сбъдвало, а ти си си нагласил целия живот по думите на циганката“.

Опитайте се, драги мои логици и кухоглавци, опитайте се и вие да си нагласите живота според това, което ви баят циганките, ще видим какво ще ви се сбъдне...

Ах, защо не мога, пък и не ми се иска тъкмо сега зарад велеумия като вас да си правя тоя труд добре да предавам това на български, което ми каза Атидже! Може да сте я забравили, но аз говоря за тая

същата Атидже и в поемата си „Бурени“, в която си играя с кокалчета на поезия и на лудини...

Атидже бе черна — не беше бяла, макар че бе циганка, нали? Шалварите ѝ играеха на пъстрота и на приказки със слънчевите лъчи, а с дългите си очи само току измерваше с черни мисли под катранените си пиявици всички ни и говореше, говореше, ах, не говореше, ами дрънчеше, о, не дрънчеше, това е обидно, а просто звънтеше със своя лиричен и малко дрезгав от цигарите глас...

Горе-долу тя каза:

„Отиде — пак дойде, бе дошел, но пак отиде. Ще отидеш, няма да дойдеш... Черни високи, черни като презрели черници, високи като брегалнишки тополи... Ау, ау, ау! — завика тя по едно време. — Ау! Ау! — какво виждам, какво не виждам? Виж го и ти, синко да не го види друг...

Покрий го, ще ти се чудят всички, но ще те мразят. Ще казват, че е лошо, но ще умират от жал, че те го нямат... Ау! Ау! Ау!

Колко млади глави и фиданки те викат! Бързай, бързай — пряко поле, пряко долъе — там те чакат черните черници, зрели и сладки! — И тя замляска от сладост в устата си, сякаш тя ги ядеше ей сега на — И нека ти се навеждат от вятъра тополите край Брегалница и да ти веят хлад... Бързай, бързай...

Ау! Ау! Ау! — пак заука тя... — Паши, паши, бегове, конаци, сараи, ти си падишах, само ти! И седиш на пламенно седжеде от сто жълтици... Ау! Ау! Ау!...

— Стига си аукала като някоя кучка, мори кара чингене! Ау! Ау! — какво разбрахме от твоето аукане? — прекъсна я злобно и сърдито Али Шефки бей... — Не виждаш ли, че тоя човек иде от Авропа, не е селяк като твоите мющерии (клиенти), та да го излъжеш!...

И я тласна с крака си така, че тя се наклони във вадата, гдето бе ракията — и шишето влезна с шийката си право в нейните уста...

И го дигна и почна да лочи, а шишето гаргалираше...

— А сега де! Ау! Ау! Ау! Сени гиди кара чингене!... Ау! Ау!

— Я си взимай ракията заедно с шишето! Кой ще пие вече от тая ракия и от това шише? — прибави Мурад бей. — Ау! Ау! Ау! Шашардиса ни с тия чингенешки викове...

А тя, Атидже, радостна и уверена в своята истина, взе шишето, грабна и една прясна краставичка, мушна и шише, и краставичка в

пъстрите си шалвари — и заслиза грациозно като коза към брега на реката, като се обръщаше от време на време с бистър смях и със силно аукане:

— Ау! Ау! Ау! Луди ли сте вие, мои бегове! Но той е по-луд от вас — и — всичко друго е мъгла, край, тъмнина-каранлък — и ви няма никъде... Язык! Ау! Язык! Ау!

Шефки бей се ядоса най-сетне и хвърли ѝ буца засъхнала кал... Но Атидже се изсмя, прескочи хендека като вятър и нарами пръта си — и запя своята дълга и широка песен без думи... И се изви като вихрушка в полето...

— Сойле! Сойле! Говори! Говори! — пак настояха беговете.

— Знам ли? Питайте ме по-напред, че тогава да знам какво да ви разправам.

— Абе, ще питаме! Знаем ли ние какво да питаме? Не видя ли, не чу ли чингенето какво казва: ние сме в мрак и тъмнина — толкова е нашата!

— Е, добре, — подзех аз. — Ще ви кажа, ама ще ме чуете и няма да се сърдите.

И им разказвам как на границата в Зибевче ме задържаха зарад книгите, зарад думата „Македония“, че била в паспорта ми — и пр. и пр. И казах — О! мое оглупяло младежко старание! — казах им, че ще протестирам пред владиката в Скопие, и пр...

А те ме погледнаха презрително и гордо и с голяма тъга в душата си: моите бегове връстници бяха умни, даровити и интелигентни момчета, много хубаво ги знаех аз и ги обичах страстно още когато бяхме деца...

— Слушай, — каза Мурад бей ядовито, — вие имате поне кому да протестирате: имате владици, консули и още какви ли не брадати-сакалли ерифлер, брадати господа. А ние, турците, пред кого да протестираме? Ние безгласни говеда сме, братко...

И в това време и двамата пак извадиха алтъпатлаците и ги изпразниха още еднаж, по шест пъти през върбата, така че врабците излетяха от всички съседни дървета.

И след това и двамата с един и същи глас извикаха:

— Това е нашият протест! Бивим протесто будур!

— Я остави протестото си, ами кажи, кажи какво да правя с тая коса? — извика Али Шефки бей. — Станах кел Меймедаа, изпада

цялата... Знаеш ли нещо по тия работи?

— Виж го ти, — казва баща ми. — Шест чудесни женички си има и пита защо му изпадала косата! И като се обърна към самия бег, продължи: — Хей! Не косата, а и ноктите ти ще окапят, и пръстите ти ще изпаднат! Знаеш ли?

И всички глътнахме по една чашка ракия, вече доста изстинала във вадата...

— А как е там от страна на честта? — запита намръщено Мурад бей. Под „чест“ те разбират еротическите похождения и въобще еротиката. — Намуз тарафъндан насъл ораса?

— Е, как е де, как е там от страна на честта? Намуз тарафъндан ораса насъл? — запита още веднаж намръщен Мурад бей. И настояваше. Баща ми ме погледна знаменателно, искаше да каже, че не трябва да отговарям, аз погледнах свенливо в земята... И млъкнах.

— Говори де! Защо мълчиш? Нали казваше да те питаме! Ама де ааа!

— Много е лошо там!... — И пак спрях сопнато.

Мурад се разсърди, но скоро се изсмя, извади алтъпатлака си — и в знак на протест против мен — изпразни го във въздуха цял... Шума от върбата посипа главите ни, почнахме гласно да се смеем — и всичко мина...

Баща ми ги покани да останат за обяд на баница — колпиде по турски, с вити — кол — кори и с маслени витки. После на пишии и на печени шилета, на пресни краставички, на скълцани сини патлиджани с чеснов лук, на нашенско гъсто вино домазлък — „домашно производство“, както го наричат сега фалшификаторите, на лубеници и на дини (пъпеша — кауни) и на салати с червени домати... „Доматес“, както ги наричаха турците тогава, но не знаеха още как се ядат и въобще само зелени се употребяваха тогава. После излезе модата на червените, и отначало почти само за правене на гъстия сос, който се изварваше, както се вари петмезът, маджунът — в огромни калайдисани медни тави като воденични камъни, които изпълваха нощно време всичкото поле с пикантна миризма на препечено грозде или сливи...

А до обедата, казаха те, да се поразходим из полето с коне. Повечето от конете бяха заети с вършитбата, но те бяха ергеле, не се яздеха, а само се държеха за вършене и бяха доста диви. Но другите служеха за язда и за впрягане в кабриолети и файтони.

Мен не ми беше тъй приятно това предложение, защото ме беше страх, отдавна не бях се качвал на такъв кон — а сега току изведнаж на силни и не съвсем кротки полудиви коне...

Но нямаше какво да се прави, нали според Атидже аз съм бил най-лудият от всички! Трябваше да се запази престижът — и баща ми доведе и на мен един алест кон, който бил „кротък“. Кротък по техните понятия! И ето внезапно се организира надпрепускване по Юрията! Надойдоха неколцина от момците, които току-що бяха се завърнали от работа, те застыгаха конете, а мен ми тупти сърцето... Ех, едно време и аз препусках по тая Юрия с момчетата, с Юзеир, който вече не съществуваше, с Шабан, със сестрите им и с други другари. Но това бяха детски години, детски игри на голи коне, на млади жребчета, които едва ни носеха, камо ли пък да ни закачат нещо. Пък и те бяха деца като нас, сигурно и те си играеха по равното поле... Но сега?...

Ще се засилваме от брега пряко падината на реката към полето, белината на което все още лъщеше, не бе се скрила солта пак под земята от силен пек на слънцето, бе още рано преди пладнe...

И сигнал ще се дава с пищови! И се събраха любопитни селяни турци. Юската — помните го, тоя същият, който ме доведе от Велес, ми намига и намига, иска да ми каже нещо, но не смее от бейовете.

Пък току, след голямо напъване и потене, извика на български, според него български, за да не разберат беговете:

— Пуснеш гем, рипаш, ама паднеш сам демек и не оде юрия търчеш... бен фани кон...

Тоест: отпусни юздите, скачай от коня, но така да паднеш сам, като да те е хвърлил коня и че той ще хване коня...

И така и стана... А те полетяха с викове и гърмежи из полето чак към Азмака, така ще да са били разгорещени от кошията^[5], щото не ще и да са ме забележили... А баща ми отпосле много благодари на Юската за хитрината му и му прати цяло гърне мръвки от гоен овен...

И така аз останах сам в чифлика. Момците и другите се разотидоха, изчезнаха като сенки под брега. Поогледах се навсякъде. Гледах сегашния живот, бликнал като някоя голяма чешма на всички краища. Гумното — там конете пак тичат ли тичат, подгонени от тежкия камшик, и купите снопи са високи. Реката шурти също както е шуртяла от векове, няма само децата, няма моите другарчета, всички станали възрастни и са по работа...

Но още по-дълбоко шуртяха чучурите на моите спомени — всички едновременно бликаха, клокочеха, образуваха долуга в басейна си развълнувано, почти бурно езеро — и ме понасяха и ме люлееха и ме плашеха дори по някой път...

Видели ли сте как паднала във водовъртежа на водата пчела се мята насам-натам, иска да се задържи на едно място, иска да се дигне и да хвъркне, но не може, не може, а се върти, върти. И или потъне изтощена в свръдела на водата, или се спаси на някоя сламка и се озърта онадеждана и прави опити да излитне от водовъртежа? Така и мен ме завъртяха бликналите буйно мои спомени, от ранно и от по-късно детство и виждате, виждате всички, аз едва мога да се извадя из тях. И от тия, които ми идеха тогава, когато току-що бях се върнал от Лайпциг в селото, и от тия, които сега ми идат за тогава, когато се върнах от Лайпциг... О, какъв бурен водовъртеж!

И ето защо аз засега ще се уловя само за някои сламки от времето, преди да се върна, от ранното ми детство.

Огромният двор на чифлика тих, тих, никого няма в него. Нито човек, нито говедо, нито някое дете, нито някое теле. Въздухът вече почва да трепти — зной иде — кучето се скрило някъде. Кокошките и пилците ще да са във по тумбите на близкото поленце до двора, из благоуханната лайка и детелина, и си ловят мушици, омръзнали им обилните зърна в туй време на вършитба...

И аз се запътих из двора между къщите на момците, скоро се ориентирах, през крайната къща на главния момък Дядо Лазо през една вратичка излязох във от чифлика, пред мегдана, пред джамията...

А, по-право, пред нашата фурна и пред моята някогашна бакалница, направени на гърба на момковите къщи... Фурната си беше фурна, горяха я някога със слама и със сушени отхвърлеци от говедата. Сега не работеше вече.

Дюкянът — той не беше вече дюкян, а почерняла дъсчена барака, почти като някой огромен захвърлен сандък. Никого няма вътре, няма ме и мене, който бях някогашният бакалин и господар тука...

Знаете, както споменах още в първото начало на тия мои бележки, аз бях и бакалин селски и междуселски в най-ранно детство... Нещо около 1894 и 1895 година... Току бях се завърнал от София, едва свършил четвърти клас на гимназията, след като бях свършил и трети и четвърти в Солун с отличие, но от мерак да уча в класическа гимназия,

каквато тогава нямаше в Солун, реших да повторя доброволно четвъртия клас, за да уча латински при Брожка и гръцки при Райко Горанов, и двамата незабравими мои отлични учители...

Настъпиха страшни години за нашето семейство и за чифлика, почнаха бунтове и гонения и разпри навсякъде, аз не можах да се върна от ваканцията в София да продължа учението, останах там. Понеже се случиха грозни години, скакалци бяха ни изяли всички ниви и градината, а и храна и слама за добитъка нямаше, а и търговията беше замряла, а и бунтарски времена почваха, с мълчание, със страшна мъка на душата видях аз как баща ми скришно си трие очите, загдето не може да ме прати пак в София...

И останах така. Като ранен щъркел в есента. И времето ми запя детската песен от отделенията някога:

*„Мина, мина красно лято...
дойде есен на времето;
пак се въздух разхлади...“*

Тая почти безграмотна песничка на някой поетар, с „разхладения“ въздух и с времето — ударението на второто „е“, че да римува „лято“ — стана истина.

Като призрак изчезна мършавото и оглождано от скакалците лято, наследи го бедна и тъжна, на наистина тъжна есен, не само поради поезията, и внезапно нахлу студът на овчеполската зима с тия дълги войове на вятъра, с дигания на покривите, със скърцането на ненамазаните коли, които мъкнеха отблизо и отдалече странното гориво на това население — сушени остатъци от добитъка, които после се примесваха със слама и се издигаха на купи като сено. В по-добри години се носеха и цели гори дъбови дървета за горене, с жълъди, с обилна шума, и ние децата си играехме с тия мимолетни гори в овчеполските дворове, но сега... сега само оскъдни коли идеха с дъбова шума и дърва, а повечето с говежди горива...

И ето, две семейства с много деца постави напастта на времето, скакалците и бунтовете, да прекараме не в града тая страшна зима, а в самото село, на чифлика... Баща ми от гордост, от мъка и от това, че напуснал бе работата си в града, настина и се разболя тежко. Чичо ми и

дядо ми — техният баща дядо Георги — останаха да се грижат за чифлика, но бяха без мерак, с постоянни караници — и жени, и мъже, за всякакви дреболии... Как опустяваше всичко! Как гледаха момците ни да се изплъзнат от нас, да отидат другаде, гдето може би не бяха дошли през лятото скакалци! Само главният момък Дядо Лазо задържаше някои с авторитета си и с благи вещания за хубава пролет и лято...

И ето, в едно по-спокойно време на болестта си, баща ми ме вика и ме гали и ми говори през сълзи:

— Вземи магарето и иди с това писмо до търговеца Богданов във Велес. Той има голям магазин. Нека ти даде две газени сандъчета стока на кредит. Ще ги продаваш тука или в Пеширово — най-близкото село — и ще вземем печалбата за нас, а сермията^[6] ще му връщаш всеки вторник, ден пазарен във Велес... Аз ще ти направя тука до фурната едно дюкянче... Не ми се бой, ти имаш късмет, скоро ще дойде лятото и пак ще има ниви и бостани и градина и ти пак ще заминеш за София...

И наистина, узори в тоя есенен вторник, в тъмна и прохладна доба, стегнах аз магаренцето, а то си имаше почти нов самар, качих му се и го подкарах към Велес...

Тъмно бе. Остър есенен вятър пронизваше тялото ми, но то не ме плашеше. Тъмно, тъмно бе, още много тъмно в зората... Нощните птици, макар и по-нарядко, но все още изпискваха от блата и стърнища, от хълмове и от реки...

Само аз и магаренцето ми вървахме мълчаливи по твърдото поле, като избирахме все най-кратките и прекосни пътища...

Не знаех аз пътя добре, това едва по пътя ми стана ясно, но пак бях някак си сигурен, сигурен в магаренцето... То го знаеше, то си го знаеше, то си вървеше с пречиста сигурност...

И ми идваха смешни мисли в главата, в тая моя винаги детска, ох, не само детска, ами и детинска глава.

Да бях — да бях аз тогава, да бях навършил 14-ата си година. Магарето — и то: да беше — да беше най-малко 12–13 години, ако не и 14 — врѣстници, значи. Само че то бе стаааро, стаааро, аз знаех толкова малко от света, а то знаеше толкова много вече, знаеше всички пътища и бе изяло много жегли по гърба си и все го викаха „старото магаре“...

А аз минавах още за дете, за момченце... И го яздох. Но го обичах, а после, после през лютата зима и през всички страдания на

нашите взаимни и съвместни скитания по всички села и хълмове и долове като двама селски бакали, аз почти се влюбих в него, мислех го за човек и се разговарях с него като с човек и се разбирах с него по-добре, отколкото с човеците...

И така — туп, туп, туп, — през поля и през долове и през окосени и посърнали ливади, през неизорани още стърнища, под грака на гарвани и на орли, особено когато изгря зората „на свободата“ — нямаше такова нещо, но тъй се казва в песните, — аз вече се приближих до Велес с неговия чуден и злобно притеснен Вардар между скали и каменни вехти къщи...

И още преди да влезна в града, аз се развеселих малко, като ми дойде тая пуста велешко-вардарска песен и взех да си я пея гласно и фалшиво на себе си:

*Кинисали^[7], кинисали сватоите,
сватоите, сватоите, сватоите, сватоите...*

Не ми идеха всички думи изведнаж и само току виках „сватоите, сватоите“...

Ми дотекол, ми дотекол мътни Вардар...

И магарето се засилваше сега по-често по многобройните вече падини от вади и поточета и аз без да исках, подскачах на самара му и си виках забавно рефрена на песента:

— Румба, румба, румба, румба.

В големия магазин на Богдановци бях приет като свой човек. Веднага се уреди всичко. Богданов избра сам две яки, изчистени и обезмирисани газени сандъчета, взе един тефтер и един дебел молив, извика възрастния си продавач и му каза:

— Наиди хубави по-малки торби, наиди здрави кисии от книга. Наиди кутии от мукава — по-големки, наиди едно малко чувалче за захар...

Речено-сторено.

След малко Богданов продължи с тефтера в ръка:

— Десет ока шекер. Ама не му давай на детето само прах, ами дай му едри гурутки.

Разбира се, всичко това се говореше на велешкия особен език, с по-други ударения на думите, отколкото щипския и с по-друга говорна граматика, особено тия членове на думите, като „детево“, „детено“ и пр., които на нас, щипяни, ни се виждаха малко смешни и остарели. Но аз ги предавам криво-ляво на книжовния български език.

— Тури после още десет ока сол, ама суа да е. Тури в една кутийка няколко макари конци — бели, църни; игли няколко книжки, тури малце восок, требе, и он требе; тури малце църн пипер, а повечко в кутия тенеке на цървен пипер; тури смокви две-три ока, тури фурми две-три ока, тури сухо грозийе две ока, тури десетина лимона, не са още арни они, ама все още са мокри. Турни десет големи калъпа сапун „гирит“ — тогава тая марка „гирит“ („Крит“, критски сапун, значи) бе прочута по цяла Македония... — Тури пет ока ориз...

Богданов продължаваше, пишеше, казваше:

— Тури, тури, тури...

А аз си мислех за магаренцето... Тури, тури, тури, ама вагон ли ще носи това към нашето Амзабегово, та тури, тури, тури?

Най-сетне напълниха се и двете сандъчета, добре натъкмени, като кутийки хубаво наредени.

Оставих ги в дюкяна, дадох на магаренцето да яде не само сено и слама, ами и зоб, ечмен, че има голям юк^[8] да носи, горкото... А аз си мислех и бях решил вече — няма да му се кача между сандъчетата, а ще ходя пеши след него... Погалих го и се качихме с Богданов на пешкюна^[9] на съседната фурна, гдето ни сложиха в една голяма пръстена тава хубаво изпечени, славно изчервени глави от млади, тазгодишни овци... С червиш — соления сос под главите — с люти, жълти, дълги като саби велешки чушки, есенници, от най-последната реколта... Богданов си заръча и половин ока винце червено, аз също пих от него.

След тоя най-вкусен обяд, що съм ял в живота си, Богданов каза:

— Хайде сега, Сане, време е, слънцето се дига високо, жегата е вече, да товари момчето — и право у Амзабегово и много здраве на татко си да носиш. Продавай кротко, не се люти, ако няма много алъш-вериш веднага, по малце, по малце... Не давай много на вересия, ама знай оти и без нея не може. Бедни са люгето, сиромаси, ако не беа сиромаси, нямаше да купуват на драм, на драм, ами со оки и вреки — чували... Знай, от бедни, от сиромаси се печелят пари, не от богати... Биди добър с тия, они не крадат и са милостиви — все едно дали са ти турци или българи...

А колко за мене — не берете гайле кога ще ми върнете парите. Кога може, тогава... Пръвния вторник да ви биде джаба от Богдановци, да хванете мая и сермия! Джаба, тоест даром. А втория вторник ще ми носиш що си взел само сермията, а другото за вас. Полека, полека, дете... Ама за стока па ела и сеа у вторник. Ела ми си ти, ела ми си... Качи се на магарето сега, оно не е изморено. А после, по-надолу, слизай от него от време на време, ама повече слизай, оти товарот му не е мал...

На връщане от Велес за Амзабегово почти не се качих на бедното магаренце, което дълго в зимата ми бе единственият другар и спътник из селата, из блата и хълмове, из измръзнали полета и долове...

Вървах след него и с благи думи го подкарвах да върви и то с тежкия си товар...

Вървах и нареждах образите от миналото и от ранната есен след моето пристигане от София в чифлика.

[1] седжеде: килимче — бел.ел.ред. ↑

[2] „Коле“ — Никола Балабанов (1898–1969), по-малък брат на Ал. Балабанов, артист и детски писател, заслужил артист; работи първоначално в оперетата, по-късно в Народния театър и в Радио София. — Б.р. ↑

[3] иляч, илач: лекарство — бел.ел.ред. ↑

[4] трем: покрито отворено място пред сграда, пруст — бел.ел.ред. ↑

[5] кошия, кушия: надбягване с коне — бел.ел.ред. ↑

[6] сермия: капитал, главница — бел.ел.ред. ↑

[7] кинисвам: тръгвам, тръгвам на път — бел.ел.ред. ↑

[8] юк: висок куп надиплени дрехи, в случая по-скоро камара, голям товар — бел.ел.ред. ↑

[9] пешкюн: тезгях — бел.ел.ред. [↑](#)

Ясно и мирно изгря слънцето над Овче Поле. Всички бяхме излезли на работа. Една чудна тишина сковаваше и небето, и земята. Внезапно подухна откъм гърлото на Богословските хълмове много топъл, горещ вятър... и също тъй внезапно се затъмни цялото небе...

Облаци ли бяха това? Дъжд ли идеше? Шумът, ах, то не бе шум, а някакво шипение, което полека-полека се засилваше, като съскане на милиони змии в небето...

Ние с баща ми се спряхме на една тумба. Баща ми тревожно откачи от рамото си пушката мартинка, с която тъй майсторски и безпогрешно стреляше и улучваше всичко, що замереше във висините. Особено той бе прочут с това, че улучваше с мартинката си не само соколи, ами и големи орли, дори и когато те хвърчаха тъй високо над Овче Поле, щото изглеждаха като черни точки на небосвода. А аз не един път бях си навяхвал силно крака, когато исках да политам от брега на реката с големи орлови крила — и падах като пълен чувал на пясъка... И ставах за смях на другарите си, които отначало ми завиждаха, че имам такива големи крила, а после злобно ми се смееха, че падам...

Откачи баща ми пушката от рамо и гръмна към зашумелите, зашипелите зловещо облаци, които със страшна бързина се приближаваха към нас, към нашите ниви и ливади, градина и лозя...

Нищо не полетя да падне от небето след гърмежа...

Разбрахме ние що е това, което идеше така грозно и гадно към нас.

Но все пак той откачи телескопа и се загледа. Остави го изтръпнал на земята, сви устни, помълча миг-два, току извика уплашен и пребледнял:

— Ева! Свърши се! Скакалци! Идат с топлия вятър... Навярно той ги носи, може би чак от Египет към нас...

Аз подигнах телескопа, нарахих го. И закрачихме бавно и траурно и двамата по туй равно и все още буйно и зелено поле, по което бе всичката ни стока и щастие...

Нивите по него още не бяха напълно узрели, но бяха тъй близко до зазряване и се люлееха и се вълнуваха като жълтозелено море от вятъра... Някога тъй сладко ми бе да гледам тия вълни на нивите, но сега те бяха тъй тъжни. Тяхното шумолене се сливаше с шипението във въздуха и кобна литания се надигаше към бога...

А ние с баща ми крачим ли крачим из полето, към селото, към нашия двор. Бавно, мълчаливо... Така крачеха пред нас навели глави и други селяни и се връщаха в селото си с отпуснати ръце...

Едва стигнахме в двора, всичко потъмня. Да бе нощ — не бе нощ — ден като нощ. Да бяха облаци дъждовни — не бяха! Да бе слънчево затъмнение — не бе, защото скоро се показва слънцето на изтока — цяло и чисто, а над главите ни мрак и шипение... Скакалците бяха пристигнали вече и на облаци, на облаци западаха по нивите и по полето... И по дворища и по къщи, но най-много по нивите...

Гробно безмълвие зацари в двора. Всички мълчим изплашени. За да се браним, наслагахме върху главите си чували-качулки, като кога падаше проливен дъжд. Но скакалците не се задържаха по дворовете, а отлитаха към нивите, към полето. Водени сякаш от гениален стратег, с нему подчинени опитни офицери...

Скоро се избистри небето. Нищо не остана по него. Всичко слезна на земята.

Баща ми свика селяни и момци, с лопати и търнокопи, с празни газени тенекета, с някои големи и дебели пушки с широка цев или шишинета, както ги наричахме там. Те гърмяха бурно, като малки топове, боботеха дълго във въздуха...

И аз излязох, и аз имах в ръката си един прът.

Тръгнахме по лекия склон край гумната при реката. Реката бе набъбнала, сякаш бе придошла от буйни дъждове. А то скакалците, те я бяха изпълнили със своите грозни тела... И се бе образувала една гньсна сивозелена каша... Ние я прегазихме, като стъпвахме върху тая жива каша от скакалци. Едни не мърдаха вече, други се влачеха към брега на хиляди, на милиони...

А на самото поле току зад реката!... Не казвам, че не може да се опише. Не казвам това, защото всичко може да се опише с две-три думи, вече газим до колена в скакалци... Сиви, зелени, кални скакалци, а само от време на време, като изхвъркне някой рой — и червени ивици се движат — това пък от долните части на крилата им...

И почне викане, пукане, думкане на тенекета, запалване на слама и хвърляне на запалени напоени с газ парцали, каквито също бе заръчал баща ми да вземат нашите момци...

И вървим, едва вървим бавно, едва се придвижваме; газим до колена в скакалци!... Това е рефренът на мрачната песен... Газим до колена в скакалци!...

И както си представих гадното на този образ, сепнах се изплашен и ужасен от спомена...

И почти се зарадвах, като се съзнах, че сега си вървя след натовареното от стока магаренце, че няма ни жегата, ни задуха и че сега вее прохладният есенен вятър по нашите полета...

И пак се унесох в образите от нашествието на скакалците.

Отдохме в нивите. И там същото. Само че така:

Ето ти чудна хубава пшеница. Още малко да стане червена като хубаво изпечен кравай. Затова се и казва цървенка, най-хубавото жито на земята. Но сега тя е още бледна, зърната ѝ са меки...

Ето, ето: върху всеки клас по три-четири скакалци. Класът се превива от тежестта им, не само от зърната си. Тия четири-пет или три-четири скакалци гризат зърната, унищожават ги напълно. А долу под класа, при корена на самия стрък други десетина. Те пък изядат всичко, каквото се отрони от класа, и гризат и останалите сочни части на стъблото, което все още даваше и пренасяше храна на зърната.

И така из цялото поле. И така из всички ниви. И така това тежко разляло се мазно и гадно море, което се вълнуваше, не се вълнуваше, а някак си клопочеше с шипение като разтопено олово...

Веднага баща ми прати бързоконник да съобщи на каймакамина, на окръжно-околийския управител в Щип, за да вземат мерки, иначе цялата околност ще гладува до смърт...

Още вечерта пристигнаха пратеници, които съобщиха, че утре рано пристигат цели команди със сечива и с много коли газ от складовете и с негасена вар...

А през нощта — полето остана на произвола на скакалците.

И наистина, рано-рано пристигнаха командите. Баща ми пое главното командване. Каймакаминът бе човек умен и отзивчив и даде всичката си власт на баща ми. Събраха се всички селяни от всички села на Овче Поле, с разни сечива, а някои дори и със секири. Слава

богу и на това, защото тези със секирите ни поне разсмяха малко, когато им каза баща ми:

— Вие сте тръгнали за дърва в гората!...

Но нищо.

Почна се усилена работа. Едни копаят трапове и слагат вътре негасена вар. Други пък на вериги подкарват скакалците в траповете. Трети ги опръскват пак с негасена вар, а четвърти точат от бъчвите в колите в празни тенекии вода и поливат траповете. Воня и шипение по цялото поле. Скакалците се надигат в огъня на варта, селяните ги потискат с лопати и копачи...

А други команди пък нататък с газени тенекета поливат полето с газ, върху скакалците, в нивата, върху скакалците и там, но и върху пожертвуваната вече сеитба... И бърже се отдръпват командите назад. И пламват нивите и скакалците... Цялото поле се изпълня с дим, миризми на газ и на изгоряла вълна — парцали и месо от скакалци!

А някои пък изливаха и тежък катран, палеха и него...

И викове! И викове! И гнєвове! И закани до небеси... Бяха надошли отнякъде птички на тая обилна храна от скакалците, но скоро си се разлитаха на разни страни, изплашени от виковете и от зловонията... и от тежкия гъст дим, който се влачеше ниско над полето...

Така целия ден — до вечерта. Така и втория ден — до вечерта. Така и третия ден. На третия ден се даде одих, за да се видят резултатите.

Всички ниви озобени. Наведените до вчера класове от зърната си — сега щръкнали, като стрели към небето — и празни... Леки. Изядено всичко. Под черната мазна кал от газта из полето и от скакалците, които бяха изгорели, една гъста маса се надига и живее, живее, сякаш нищо не им е станало!...

Разбутаха и траповете. Каква олелия! Каква гад! Три дена се бяха изминали, сеч и огън върху тях — и те още живи!... Мърдат като червеи в геената си... И в траповете! А по-нататък из полето, ето ги други си излитат на облаци, като че нищо не е било!...

Селяните се изплашиха, отчаяни се завръщаха в дворовете си. Баща ми се замисли дълбоко. Никому нищо не продумваше.

Господи, прати ни дъжд! — завикаха всички, като се надяваха, че дъждът ще прогони скакалците. Истина, като по чудо, дъжд заваля. Но

скакалците не си отидоха...

Свършиха се вече и тенекетата с газ, свърши се и негасената вар... Скакалците не се свършиха...

Полето си отиде. Отиде си и житото. Изгоря и градината. Защо ти е борбата сега? Кой ще отиде и да жъне празните класове от нивите? Няма да си плати труда!...

Всеки мислеше за житото, за загубите си, за изядените от скакалците надежди. Също и добитъкът беше се отчаял. Дали и той усещаше, че и за него няма да има какво да яде през зимата? Защото никой няма да ожъне нивите само за едната слама!...

На петия ден пак изгря същото слънце, което бе изгряло, когато дойдоха. Момци и деца, и жени, и други селяни се тюфкаха из двора. На високата тумба над градината бяхме се насъбрали най-много. Баща ми, просто като по навик, напразно насочваше телескопа към Богословските планински хълмове... Не че очакваше нещо, а просто като по навик...

Току изведнаж се зададоха откъм клисурата на Богословец големи облаци. И със светкавична бързина се приближаваха към нашите, поля... Свирни, цвърчения ечеха във въздуха, изпълниха цялото небе. И радостни и бодри цвърчения на птички!...

Пак облаци, облаци птички! Баща ми дигна пушката, насочи я натам, но не стреля, а я свали размислен...

— Не бива! Това е от бога някой селямет, някое спасение — не, не бива!

И наистина не на ята, а на облаци западаха върху Овче Поле сега пък — скорци!

— Аaaa! Сковрани, сковрани! — завикаха всички. — Много сковрани!

И както си вървах занесен и унесен в тия образи от първото лято, ще да съм извикал и аз:

— Сковрани! Сковрани!

Сепнат от своя глас, видях се пак след магаренцето. Наближавахме вече към Амзабегово, което бе само на три часа от Велес...

И сега вече буден си припомних всичко, за да довърша всичко, за да довърша образите на спомените си.

Скорците били най-опасните врагове на скакалците, защото ги ядели с особена охота. Както ми разправяха после опитни някои хора, тия милиони скорци останали гладни някъде в Египет... Защо все в Египет — не проумявах, но бе Египет...

И тия облаци, облаци, много облаци скорци узнали от ветровете, че скакалците дошли тук при нас, като побягнали от тях — и ги подгонили на облаци.

И ги изядоха. И ги прогониха. И на третия ден от идването им най-напред се дигнаха слаби облачета скакалци. А след тях бурни и тежки облаци от скакалци и от скорци се загониха по небесата!...

Отидоха си!...

* * *

Много и безброй са образите от това мое мило Овче Поле...

... Моля, моля, да се пише Овче Поле и думата „Поле“ с главна буква, да не се слага просташкото, измисленото от изсъхнал мозък малко „п“, както е в невежите правилници и речници... Нали: Българска Народна Банка е име на банката, както е името Иван на Иван, на банката, на фирмата, на фамилията, както писаното все с главни букви и на двете думи Черно Море е името на нашето Черно Море, на което Варна е царицата, а Бургас пък, както го нарекох аз преди три години — царят. Никой не иска да каже тука, че морето е черно, то може да е черно и да е бяло, и синьо, и зелено, и каквото ще да е, но името му е Черно Море. Двете думи тука преспокойно биха могли да се слят и да се пишат в една. Така е и с Бяло Море. Милост, вие, господа, прочели само една книга граматичи, милост към българския език. Иначе, ще дойде време, всички ще увиснете на върбите с изплезени езици край Червен Бряг... Нали може брегът да не е никак червен, дори и да няма никакъв бряг, ами само името му да е Червен Бряг, както на тебе ти е името Георги Иванов, а на тебе пък Иван Георгиев — все отбор юнаци граматичи!...

Ето, за софийско поле, ако искаш, пиши и двете думи с малка буква, понеже полето си е поле и е софийско, на София, значи, също така, както е тракийско полето, което наричаме „тракийско поле“ и е с малки „т“ и „п“. Но я пиши де да те видя Стара Планина — втората

дума с малка буква! Веднага ще остарееш и ще одъртееш като мърша от глупост! А правилото искало да се пише първото с главна буква, а второто с малка! Нека си иска правилото! Може ли такова правило да бъде от умен човек? Стара Планина е не защото планината е стара — коя е пък младата планина? — а защото е името ѝ така. Ех, народът се шегува по някой път и пее явно тенденциозно: „Млада овчарка в Стара Планина изгубила си вакло ягне...“ Но това е явна шега...

Ами я ако ти е името Боби Бобов, с малко ли „б“ ще пишеш второто, макар и да си син и внук на боб някой? Я се виж как ще изглеждаш, ако те пиша според речниците с малко „б“ на втората дума: Боби бобов... Чудо!

Колко пъти писах, говорих против тази мания и това глупаво размишление на някого си, на г-н Празноглавов с голямо „П“, не сполучих. Дори Българска Народна Банка само първата „Б“ главно, а другите малки! И само там, гдето имаше по-интелигентни и по-самостоятелни началници в клоновете, направи се един хубав компромис, за да не ѝ правят бележка граматичите от речниците: сложи на бланките всички букви главни: БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА! Ха сега де да видим! И вашата простащина, господа речникари, остава сита — и банката спасена!...

Аз трябваше да се отвлека с тия правописи, защото наистина като символ на просташкия дух в уредбата на нашия правопис и особено на престъпното окастриране чрез изговора на някои звукове на чудния и пребогат и пресилен български език, едно от най-глупавите и гадните правила е и това разумуване за главните букви в собствените имена с две думи...

И много ме е яд, че тъкмо днес, когато трябва много да бързам и да изоставям толкова скъпи и хубави, и живи образи от Овчето Поле, трябваше да се отклоня от пътя си зарад тая мизерия на нашия правопис, за който на времето толкова много писах и дадох толкова полезни упътвания, от които някои доста важни се възприеха най-сетне, като „манастир“, „герой“, и не вече измислицата на невежите нещастници „херой“ или „монастир“. Ах, да мога също така да улуча и онова падежуване с думите „животът търпи“, за което също писах толкова много! Купих „стола“, а-то било от падежа, а не поради члена! Ами тогава защо е „купих стол“? Нали същият падеж!

Но сега на Овче Поле и на дюкяна...

Наистина, направиха ми една дъсчена бакалница, а до нея една истинска фурна с плочи от Богословец, нагласена да се нагорещява със слама... За фурната намерихме един беден роднина под мое ръководство да пече хляб, чунким аз много знаех... А за бакалницата останах сам аз господар... Насреща пък бе селската джамия с малко минаренце. Пред джамията един бунар. На стената на джамията при хубаво време имаше много човеци наклакали в бистри разговори за световните събития. Около бунара много жени и момичета с яшмаци и фереджета и със стомни и с бъклицы и котли.

Високият прът на бунара постоянно скърцаше ли скърцаше...

И насреща моята бакалница и нашата фурна... Център на живота в селото или средище, както биха казали тия, които не разбират що е център... А моят дюкян...

По-голям дъсчен сандък. Два входа. Един откъм фурната, друг с пешкюни и кепенци откъм джамията. Ах, що ми е мило и драго!...

Наляво откъм главния вход едно отворено тенеке газ с мереници, накачени по края — разни калибри. Над тенеке то един рафт с калъпи сапун — „Гирит“. На пешкюна две-три малки сандъчета с фурми и със смокини в тях и с малко тахан-халва. На другата стена пък разни макари, кутии с игли, с тире, галантерия джанъм! Под тия рафтове един дълъг сандък със захар, но с капак. До него — сандъче със сол — без капак. А рафтовете на задната стена разни други бакалии, най-много съм запомнил тенекиената цилиндрическа кутия с червения пипер. Еднаж, като продавах пипер на една була, понеже бях малък и невисок, сложих си едно гнило сандъче да се кача върху него, за да стигна пипера. Сандъчето се строши на късове, паднах с кутията червен пипер в ръката, а самият червен пипер по лицето ми... Писнах, веднага наскочаха турците от стената на джамията, донесоха в едно тенеке вода, поливаха ме, бърсаха ме, не ослепях. Затова я помня тая стена, най-много пипера...

И продавах аз всичко. Не мога да не си спомня, че голяма част от стоките най-много трябваше да бъдат пазени от мене самия: особено смокините, фурмите, халвата...

Понеже стоях цял ден в дюкяна, дори и там обядвах, когато имаше време, четях по нещо. За четене имаше там една книжка от някогашната хубава библиотека „Свети Климент“. По много пъти изчел бях всичко в нея, особено помня статията за кукумявките и

бухалите, че били полезни защото в стомасите им намирали комари и вредни мушици...

Продавах аз, продавах, цял ден продавах и хранех с печалбите си две семейства с много деца. Селяните ми бяха признателни, че им нося стока сред зима... И ми помагаха, никой не ме крадеше, никой! С пари продавах, на вересия продавах — никой не ме завлече! Жито, яйца, кой каквото имаше, това употребяваше вместо пари. И кокошки и пилета ми носеха, таксувахме ги справедливо... Контингенти и компенсации биха нарекли това сегашните финансисти...

Една сутрина в джамията на самия трем настана голяма олелия.

Децата пицят, скачат, бият се — а някои и плачат. Но не беше само от биенето и от сбиванията, а от друго: ходжата бе починал!... Нямаше кой да ги занимава! Ето към пладне, след като го бяха погребали, дойдоха стареите при мене, между тях и Юската мой.

— Слушай, синко. Ходжата ни почина. Децата останаха без учител. Сега е тежка зима, къде ще намерим друг? Хайде, чоджум, докато си намерим ходжа, занимавай ги ти. Нали знаеш азбуката? Елиф, бе, пе, те, се, джим...

— Разбира се, знам много добре, дори имам аз тука турски буквар, чета, пък и баща ми ще ми помага.

Юската ликуваше, аз му бях гордостта.

Съгласихме се, разбира се, без каквато и да е заплата, за това нито дума можеше да става, пък и баща ми не би се съгласил, нито аз...

И тримата стареи на селото веднага след съглашението отидоха в джамията и след малко пак се върнаха с един дълъг три-четири метра прът.

— Ето, вземи това, синко, това е знак на властта ти... С него ще оправяш немирните деца и тия, които не учат. И е дълъг, че стига до срещния зид на одаята на джамията... Когато се учи и не е много студено, можеш да държиш и на одаята вратите отворени, за да гледаш какво става в бакалницата. Там ще ти помагаме и ние, не ми се бой ти...

И по тоя начин станах аз и ходжа!

И цялата околност ечеше от тънките гласове на децата, които карах цели часове да викат високо и сърцераздирателно:

— Елиф, беее, пеее, теее, сеее, джим...

И стана едно мълчеливо споразумение. Уроците бяха само сутринта по сегашно време от 8 часа до 10. През това време не идеше никой да купува! И така се разреши двувластието ми...

Но аз знаех много повече от това, което трябваше да преподавам, искам да кажа, не бях учител само с един урок по-напред от учениците си, каквито ги имаше едно време много. Не се задоволявах само с азбуката, ами ги учех и на философия и ги карах всички високо да повтарят след мене:

Дил бир — кулак ики — бир сойле, ики динле!

Един език, две уши — едно кажи — две чуй!

А по география това:

Йерин шехри портукал гиби юварлактър...

Образът на земята е валчест като портокал...

И още какви ли не! Нали бях две години в Солун! Моят Юска тържествуваше и само току разправяше:

— Дете човек, нищо човек, а знае толкова! Еее, на баща си се е метнал, крушата не пада далече от клона — армут далдан ирак дюшмез...

Още малко — и щяха да ми сложат чалма!

Но, слава богу, най-сетне се върна от България преселникът турчин Мааджирик — от Разградско, интелигентният и наистина издигнат ходжа, наш комшия Исмаил Ефенди, който пое работата на цялата джамия и на училището...

А аз останах само с бакалницата, гдето покрай другото с помощта на Исмаил Ефенди почнах да чета усърдно и корана...

В петъците, във вторниците и в неделите затварях и дюкяна.

Тогава пък натоварвах магаренцето с газените сандъци, пълни със стока — и тръгвах по селата — по цялата околност...

* * *

Преди да продължа житието си, нека забележа с радост, че както изглежда по всичко, сега се уреждат някои въпроси на българския правопис със здрав смисъл под ръководството на Министерството на Народното Просвещение.

Доколкото можах случайно да узная и аз нещо, новата комисия, съставена от ръководни личности в Министерството, е възприела вече по принцип да се пишат с главна начална буква всички двойни собствени имена.

Искам да кажа, че скоро и официално Черно Море и Червено и Бяло Море ще се пишат не вече с малки М-енца, като да е поради това черно или червено или бяло, защото водата му е черна, червена или бяла, а защото му е името така, както е името на приснопамятния Боби Бобов с главна буква и втората дума, а не с малко бобов, че да изглежда като зелен или сух боб...

Надявам се, че и друга идиотщина ще се премахне: безобразието с множественото число поради икономия с думите. Тоест няма да се пише вече срамното Бяло и Черно морета, българският и френският езици, руският и българският печати, а както казва самият ни език, Бяло и Черно Море, българският и френският език, и пр. и пр.

Дано българският хубав и богат език има и тоя безграничен късмет да се намерят човеци, които не само ще спрат, ами и ще обезвредят престъпленията с онова гадно и самобитно отдалечаване на западния български език от не съвсем естествено натрапения *книжовен* сега език!

Дано се махне и онова просташко разделяне на членуваните окончания от мъжки род поради някакъв косвен и прав падеж — една измислица на неграмотен граматикар!

И да се знае, че във винителен падеж „купих стола“ А-то не е от падежа, ами си е от члена. Защото, ако да беше от падежа, трябваше да не можем нито да кажем, нито да пишем „купил стол“, просто един стол, а не известния стол!...

Това за удовлетворение на всички здрави и свои умове, които ме поздравиха за тая разпра за големите букви с малките душици!

А сега да си продължим приказките. Докога и доколко ще мога и тях да продължа тъй, както трябва и както бих искал — ще решат възможностите на моето здраве и на моето дълбоко угрижено душевно състояние...

* * *

Бакалувах по селата.

Във вторниките вече отивах във Велес да давам сметка на Богдановци. В петъците по турските села — петък — турска неделя. А в неделите по българските села, които бяха все по високите ридове, освен смесените, като Ерджелия и други, които си бяха все още по полето.

О, как ми мръзнеха ръцете по пътя от овчеполските прочути снежни виелици! Колко пъти съм плакал и ревал! И намирах спасение само в муцуната на магаренцето, там си ги стоплях една по една или поне само пръстите. Стигнах ли в някое село, селяните, като ме видеха премръзнал, с нежност сами разтоварваха магаренцето ми, донасяха му слама или сено, накладваха ми в някое разбито тенеке огън пред трема на джамията или на старейшината, ако селото беше българско, а по някой път ми и опържваха по две-три яйца на очи, кайгана, както ги наричаха те... И докато се стопля, те продаваха, те мереха, те прибираха парите, яйцата, житото — разменните неща.

Аз бях малък, едва четиринадесетгодишен, но мога да твърдя, че никаква измама или кражба не бе се случила. Такова нещо не би било възможно, селяните биха удушили сами измамника или крадеца, както казваха те.

— Ти идеш чак тука, по тия студове, да носиш за сиромаси хора солчица, шекерчец, видело (газ), а ние да те ограбваме! Небето ще ни се разсърди и ще ни направи още по сиромаси...

В българските села при тия скитания видях една не само радостна, но и чудна бодрост на духа. Видях също и жажда за учение, такава жажда, че заедно с яйца или жито или кокошки за купуване на бакалски стоки от мене, идеха и с децата си някои жени и мъже, с някое букварче или читанка да им покажа това що е, онова що е... и да им разкажа за големия свят... Аз за големия свят, който бях едва четиринадесет години навършил и бях ходил и живял само в Солун в гимназията две години! И малко в София!

Но все се намираше по нещо да кажа. Особено за образцовия ред и дисциплина в София, за точността и сигурността на българските чиновници... Знаете, там по тия села, пък и в града по някой път, но в селата поредно, всеки български чиновник се казваше „министър“.

— Знаеш ли, Сане, чичо му на наш Темелко от Богословец бил у София министър! И получавал по двесте гроша на месец.

А тоя Темелко го познавах аз в София, той бе писар в общината и получаваше тогавашни четиридесет лева месечно...

В турските села — същата тая любознателност.

И така познах и видях много и разни души, много души от всички плиткости и дълбочини, видях наистина и зверове вързани, но видях и природни умове, закопани в мрака, живееха донякъде само с мечтите си за свободата...

А през пролетта и лятото, особено когато изнасях и „сезонния“ зеленчук да продавам, когато натоварвах със стока вече не едно, а две магарета, научих се и на градинарство и на готварство.

Учех селяните как да приготвят гостби от домати, от бамя, за да се навикнат да „консумират“... И при това сам аз и досега мразя доматите като човешко зло, а бамя не мога да вкуся поради нейните лиги... Но занаятът изискваше да се дирят „потребители“ и пр.

Видяхте ли вие, разни стопански и търговски и вносно-износни непресекни комисии, видяхте ли, и аз разбирам нещо от вашия занаят, с който се пъчите толкова и ставате опасно важни? А вие от моя нищо не знаете!

И така кръстосвах полета и долове, и блата и реки, и язове и мразове с блага мечта за пролетта, за лятото и за новата есен, които със своите обилни жита и опиуми — макове-афиони — ще ме пратят пак в София да следвам...

Тия мечти ме стопляха във виелиците на Овче Поле, често не забелязвах как пристигах в това или онова село.

Когато се връщах от походите си, аз яздох магаренцето. Но на отиване ходех или подприпквах подир него пеш.

Студ! Студ! Вие вятърът като на умряло. А аз, аз ходя и бродя по полето...

Но еднаж, както влизах в близкото село Пеширово, цял помръзнал от жестокия студ, едвам се влачех с магаренцето си, то вървеше бавно, за да мога и аз да вървя близо до него и да се подсланям от острия и силен вятър, кой знае как, друг път не бяха правили това — глутница кучета ме нападнаха... Поради острия студ нямаше никого вън да ме спасява и отървава... Току едно огромно куче ме повали на земята, залапа ме за лявата нога, аз примрял пища, магарето диво реве... Реве и рита ли рита, но нищо не помага... Излезе едно друго по-голямо куче, то се хвърли върху това, което ми беше

залапало ногата — и ме спаси... Кърви потекоха от крака ми, селяни надойдоха, прибраха ме, превързаха ме... Стоплиха ме. Мина всичко, сандъчетата се пак разпродадоха, всичко бе наред, както обикновено, но и досега стоят белези на левия ми крак — два кучешки зъба...

Когато се връщаш от походите
си, яздих на гарежето. Но на отиване
хофех или погиринках погир
него неш.

Стуц! Стуц! Вие вървях
както на ухало. В-ах, ах
хофех и погир ~~не~~ аз погиринки

И досега не мога да си обясня помощта на другото голямо куче... Юската предполагаше, че може би някога съм му хвърлил някой комат хляб...

Кой знае? Но аз на толкова човеци и човечета съм хвърлял не само комати хляб в гладния им живот, ами и мръвки по някой път — и все пак ме лаят и хапят, щом им падне безнаказан случай...

* * *

... Овче Поле! Как да те оставя, без да съм те показал в твоята майска премяна с ония алени бели макове от Богословец до Свети Николе и от нашата малка Светиниколска река до Брегалница при Щип, моя роден град! Люлеят се и ухаят и опиват! Как да не представя бурната беритба на афионите! По петстотин души, по хиляда от всички краища надошли да режат и да берат силния афион!

Ето ги, излизат на дружини, на дружини по нашите големи ниви, режат с остри бръсначи едрите зелени чушки и им правят гerdани от скъпия бисер на млякото на мака... А после в привечерите всички по часове гледат нагоре към високото небе, дали няма да се зададе някой облак, да пусне дъждовете си и да измие всичките им надежди за утрешния ден!... И на другия ден самата беритба на пожълтелите афионни гerdани в тенекени съдове.

Жетвата на тежката пшеница цървенка, как да оставя голямата ни градина с всички зеленчуци и плодове, бостаните със сочните и вкусни лубеници и дини! А кога заскърцат колите откъм лозята с пълни корита и линове натъпкано грозде, кога се заредят веселите нощи с пламъци по двора, над пламъците големи като казани тави мед, в които се вари маджунът! Тогава екнат тия нощни песни на първата есен и не спират до зори.

Но нека, нека ви оставя засега, а после ще дойдете пак вие в страниците на моя живот заедно със свободата на моята мисъл за вас.

И аз пътувам в нашия файтон към Щип при Брегалница. С мен пътува вече и целият ни род в коли, във файтони или на коне и на магарета...

Ето ни, навлизаме в ридовете между лозята на Пребег над самата Брегалница и срещу Хисара на Крали Марко и между страшното и

прочуто в битките си Ежово Поле.

Слънцето е още на ръба на западното небе. Червена е цялата земя, пръстта е червена тука навсякъде, червени са бреговете на доловете, червеният прах се смесва с лъчите на късното есенно послепладне...

И внезапно ни присреща буйната хладина на реката, ние сме до славния старинен дълъг и голям мост на Брегалница, построен с такова художество от едри камъни с високи и широки и с много ракли, през които текат вълните на реката надолу към Кочани, към Плачковица планина, за да им занесат поздрава на Крали Марко от Хисара с тия безбройни високи орлови гнезда по непристъпните върхове на скалите.

Ето го и града, наричан от турците „Кайганли Ищип“, тоест града, на който къщите са покрити с големи бели плочи. Завиваме по високото шосе под Хисара, под прочутата старинна от XIII столетие и съвсем цяла запазена черква „Фития“, за която професор Милюков писа, че била най-хубавата в цяла Македония и която аз знаех като дете само като обител на мечкарите с техните мечки и с тия дебели синджири, които висяха от средното ѝ кубе и от които ме беше много страх...

Минаваме край грънчарите, край къщата на някогашната Панда Грънчарова с широките шалвари, на която писах първите си стихове на *глинени плочки*, които изпичах в огъня на пещта им, а тя, Панда, тя ги приемаше с насмешка. И понеже не знаеше да чете, удряше ги със злоба по каменните стени, а те се пръскаха на ситни црепки и изкънтяваха нежно, също като моето сърце...

Щип бе град с около 35 хиляди души, от които една трета турци, които живееха отвъд сухата река Отина по склоновете на ридовете, а две трети българи в средата на града, гдето бяха чаршиите и ханищата, и магазините, и локантата^[1]. А другата част българи живееше в отвъдното Ново Село накуп, гдето нямаше никак турци и представяше нещо като свободна българска република, с хубавата черква „Света Богородица“ съвсем до реката Брегалница и с многобройните винарски, платнарски и сукнарски работилници.

Щип бе град с висока култура, здрава просвета пръскаше той из целия български свят — от Солун до Тулча. Той даваше отлични учители за всички села и градове от Дунава до Бяло море, както и аз

бях назначен от Екзарх Йосифа веднага, щом свърших гимназията, учител в Дедеагач срещу остров Самотраки, както споменах още лани това в началото на тия бележки. Големият български и пръв учен географ, покойният някогашен министър на просвещението Васил Кънчов от Враца, който бе убит в кабинета си, нарича града Щип в своята география „рудница за учители на целия български народ“.

До самата река Отиня, малък приток на Брегалница с много язове и воденици, и Щип си имаше необикновена по красотата си черква „Свети Никола“, цяла от камъни — от основи до кубета — и имаше с мрамор постлани дворове около черквата. А черквата се ограждаше с високи зидове, край зидовете наредени щръкнали до небеси стройни и свежи тополи... В средата на двора огромна чешма с буйно бликнали чучури, а пред чешмата солидното с много класни стаи училище с отбор учители... Колко и какви буйни празници Св. Св. Кирил и Методий сме изпразнували там! Два деня наред са ни разпускали да берем цветя по всички ридове и край всички вади и градини, за да го окичим с пресни и благоуханни трендафили, с шибои и със здравец и с лалета и джунджуле, и с босилек и с ружи от всички цветове, с вратики и с миризлива лайка от полето, с големи клонове дива маслина с ония мъхнати жълти цветове, дъхът на които надвива на всичко и трае и отива надалече... Само при името Свети Кирил и Методий — и сега, „след толкова години и скитане злочесто аз пак се жив завръщам в родното си място“ — и то само от спомена на тоя дъх и дух на тоя Св. Св. Кирил и Методий аз се замайвам...

... Ето, разгъ-
се, българският
Скопски владика
Теодосий ще
посети Угри!
За Теодосий се
всичка легенда...
... Идет ли да
освещава черквата
„Свети Никола“

... Черквата „Свети Никола“, за която
казах вече, че се ера от най-големите
и най-красивите и се цяла изградена
от големи призмочни камъни -
первени и
новий озлати...

... Ето, разчу се, българският Скопски владика Теодосий ще посети Щип! За Теодосий се носеха легенди... От тези легенди едно схванах аз — и то чак сега: Теодосий намирал, че не са важни толкова Цариград и Одрин, а Скопие. Че в Скопие трябва да се потвърди и затвърди всичко, а другото нямало кой да ни го оспорва... И той искаше да наложи тая своя идея с всичката ѝ тържественост и затова тръгна да обикаля големите градове с нечуван блясък... Той бе обвинен после в автокефалност (самоглавство), в не знам какво, биде низвергнат в България, зае се да превежда Хораций и Вергилий, умря в големи страдания. Знам ли аз? Какво знам аз? Чувствувам силата на искрения негов и на Павлов дълбок патриотизъм!

Но сега, ето го, ето го иде той към Щип тогава, тогава, когато аз бях още ученик от второ отделение. Идел уж да освещава черквата „Свети Никола“!...

Цяла седмица, две седмици ни учиха и упражняваха в пеене, учехме новосъчинени текстове на песни, изопачени, нагласени за случая от първия черковен певец и учител по пение, по турски и по френски и директор на училището — солидния, винаги изискано облечен и благороден Димитър Павлов^[2].

И ето дойде денят, всички ученици сме пременени най-хубаво, градът се вълнува, турците ни гледат с почит и говорят:

„Булгар падишаса гелиор — Българският император иде.“

Още от вечерта конници и пешеходци на тълпи потеглиха през Овче Поле по шосето за Велес, отгдето щеше да дойде владиката. И се наредили от Велес до самия Щип — повече от тридесет километра — шпалир от двете страни на шосето... И откъдето минавал, когато минал, всички: и българи, и турци, и евреи, и цигани — падали ничком на земи в благоговейно мълчание... А той ги благославял...

А ние, децата, сме наредени по главната улица, която излиза на шосето към Брегалница до моста. Нашето отделение, водено от учителя Чепраганов, бе поставено на пътя, който влизаше в големия каменен мост. Чепраганов бе изискано облечен, корава, висока до ушите му сяйно лъснала яка с две уши, големи колкото неговите по главата му. Фесът му изваден ей сега от калъп. Панталоните му

изгладени с ръбове като нож. Лачените му обувки и под летния тънък прах дори лъщяха като огледало. Той само току ги обърсваше и си бършеше потта от пекналия вече майски ден...

И стоеше при нас и ни изравняваше като войници и само току чукаше камертона си: „ля до ми до ля... ре си сол...“

И ето, бързоходец съобщи, иде, иде владиката, сега завивал в теснината при Ежово, близо е, близо!...

И ние запяхме под командата на Чепраганов.

Най-напред на турски за султановата слава:

„Дихим шераб олду, дихим шераб олдуууу!. Аля фехта тана гечти, Дихим шераб олдуууу!“

И после, след тържествено мълчание, с голяма сила и гръмкост:

*Я гледайте, братя мили,
що се върши там на брега
край реката Брегалница...*

По гласа на песента „Цариград-Фенер, Цариград-Фенер!“

По моста затуптяха конете на турската кавалерия за охрана на владиката... И ето, внезапно на средата на моста е вече светлосяйна каляска със златни стремена по конете, а конете три чифта, впрегнати два по два, карани от файтонджия с цилиндър и до него лакей в златни ливреи...

Всичко по пътя още си лежи полегнало, макар и да е минал. Владиката благославя всички, иде усмихнат и властен, бавно се търкаля по моста каляската му. Чепраганов изкомандува: „Поклон!“ И ние всички изполегнахме в праха. Едва бяхме изпели:

*Я гледайте, братя мили,
що се върши там на брега
край реката Брегалница...*

Песента млъкна. Каляската мина край полегналия народ от двете страни на пътя ѝ...

Докато се върнат бързоконниците на Теодосий, нека надзорнем засега само за малко в живота на нашата къща. Казвам засега, защото сега бързам малко за Солуна, после от Солун за София — и няма време за повече. Повечето и всичко ще си дойде на мястото, когато ще мога да пиша толкова, колкото е необходимо и потребно и това, което на мен ми е наложено от моето чувство за мярка и за хубаво...

Ето ме, значи, студент от Лайпциг в тая къща, гдето съм се родил, разбира се, родил, на 30 януари нов стил (а тогава стар стил 18 януари) 1879 година. Рождението ми е било нещо много обикновено, страшно съм викал и носът ми бил по-остър, като на баща ми, но бабите казали, че хора с такива носове ставали лоши хора, а добри бивали само с малко сплескан нос, а не с орлов хищнически...

И ми натискали, натискали носа, докато заприличал на чешки нос... Но времето го пооправи малко...

Моето рождение... Но нека си излея гнева и за тая дума — „рождение“. Кой знае на каква степен неграмотност трябва да се намират тия човеци, които пишат вместо „рождението на нашия началник“, пишат „раждането“. И тръгна така, че и не може да се върне, и главното е, че така тръгна от същите умове, които искаха, но не можеха да ни наложат да пишем и говорим „люде“ вместо българското „хора“ — „а бре, хора!“ Или още по-българското и хубаво и всеславянско слово: „човеци“...

Във всеки случай не трябва нито да се пише, нито да се говори „раждането на нашия началник“, а само „рождението“... „рождението“! Раждането значи, че началникът родил, което не е възможно, защото човекът никога не е бил акуширан от никоя акушерка...

Тия, които искат да ни наложат да казваме и да пишем „раждането на нашия любим началник“, тъй наречените людомани, те ми отговориха, че можели и мъжете да раждат, затова пишели „раждането“... Защото в Библията пишело: „Аврам роди Исака — Исак роди Якова“ и пр. Добре, ама аз не съм нито Аврам, нито Исак и никога не съм родил ни едно дете и не искам и да раждам, защото няма как... И затова, моля, поне за мене да не пишат „раждането“, а само „рождението“...

Стига им толкова на тия люде, защото може да им стане лошо и да родят нещо преждевременно и мъртво... Както е мъртво и сухо

„люди“... Та кога говорят в събрания, току кажат „хор...“ или „чов...“ и се хванат за езика да се поправят и кажат „люде“...

— А бе, Митко, днес бях в сладкарницата с двама хор... — люде...

А у дома крещят на децата си:

— Ииии, какви сте люде вие!

Това пък правят само за да се упражняват...

[1] локанта: ресторант — бел.ел.ред. ↑

[2] Димитър Павлов, учител и директор на българското училище в Щип, баща на родения в Щип известен български философ и общественик, виден деятел на БКП, академик Тодор Павлов. — Б.р. ↑

* * *

И така, докато се връщат бързоконниците на Теодосий, нека надзърнем в нашата къща, гдето съм се родил, но само в живота.

На главната улица в самия център на центровете. Срещу нас къщата на хекимина Христаки с жена му чиста Нуша, която бе бяла като сирене... от белило. И затова ѝ бяха хлътнали бузите...

Но у нея беше чистотата чудовищна. Всичко бяло, всичко чисто, да лъщи и да няма никога никаква пращинка. Дъските и стълбите всеки ден се миеха с топла вода и със сапун „гирит“.

През една уличка на срещния ъгъл един хубав ханохотел на Кавраков.

Там идеха постоянно чужденци, немци, англичани да купуват афионите, френци и протестанти за пропаганда и за препирня... Погоре локантата, надолу от дъното на улицата почваха големите магазини...

Дядо ми Манол Кяя, с далекогледа и с пушката, бе умрял още когато бях аз на девет години. Баба ми Зоица, майката на баща ми, която вече и сега, и по-рано няколко пъти представих, и нея с дюлбията и с пушката — и тя бе умряла малко по-късно, когато аз бях в Солун. Тя ни е отгледала, ние с брата ми Христо я викахме „майко“. Еднаж, като се бях върнал за ваканция от Солун, брат ми Христо се хвърли между нозете ми и със задавено ридание завика:

— Майка умря!...

Умряла тя още преди пет-шест месеца, но не посмели да ми пишат, брат ми Христо немало как да ми съобщи, тъгувал цялото време и за майка, и за мене... Защото си мислел, че аз съм се смеял или веселил, когато тя умираше, а сега щял съм много да плача...

Умряла бе също и прапрапрабаба ми Мария, която бе най-стара от всички, защото бе майка на прадядо ми.

Моля, не ми отнимайте удоволствието да си направя тая шега с тия звукове пра-пра-пра.

Помня, тя живееше в една стаичка до вестибюла, бе може би на сто години и повече. Не ѝ знаех името, защото никой не ѝ викаше на име. Викаха ѝ Пулик, някоя арменска дума, която ще да е значела

„матица“, като матицата на пчелите. Нали от нея бе целият ни тамошен род. Ще да съм бил тогава в първо или във второ отделение, защото тя имаше една единствена функция: преди да отида на училище, да ми свари кафе в голямото джезве, дванадесет филджана, и то — кафе съвсем саде, за да го излее после в един тас с треперливите си ръце, да ми надrobi гевреци в него и всичко това да ми натъпка в устата. След това ще бръкне с двата си пръста в една много красива, розова дървена паница с похлупак, ще гребне една жълта смес от нея и ще ми напълни устата, нещо много приятно, сладко, парливо, хрускаво, ароматно. То бяха изпечени и заедно скълцани индийски орехи, бадеми, мед, канела, смокини, фурми, сухи бели черници от Мала Азия, стафиди. Тая каша се наричаше от всички „кувет маджунѝ“ — демек маджун за сила. Нещо като сегашните тонѝци... Същото правеше тя и щом се връщах от училище, преди да седна на софрата — пак ми запуши тя устата с два пръста кувет маджунѝ...

От кувет маджунѝ ставах наистина силен, а от кафето бях жълт като смин.

А Яна пък всяка сутрин ме посрещаше долу на прага на дворната кухня с един тас агнешки бульон с магданоз... Това пък беше от прадядо ми Манол Кяя, който казваше, че само от такъв бульон се става силен. И така натъпкан, с корем, в който клюмкаше всичко това, Яна ще ме хване за ръката и ще ме води в училището, и когато ме пуснеше вътре в сградата, ще извика от прага:

— Е-ей, да не плаче детето, оти знаете, дедо Манол има дебел бастун с шишове!

Да, еднаж стана и това.

Върнал се бях от училището у дома малко по-рано и разплакан от нещо. Дядо Манол ме взе за ръка, помъкна ме, помъкна и Яна и Герасим с нас — и право в училището.

И се развъртя с бастуна по всички стаи, като гонеше учителите, загдето ме разплакали...

Той имаше тая сила, защото бе най-дейният основател на българските училища в околността на Щип, а също бе и нещо като председател на съвета — на кой съвет, не знам, но тъй се казваше: на „мезлиша“... И безпрекословно му се подчиняваха и турци, и българи... пък си имаше и дюлбия и пушка, нали?

И така, еднаж, когато се връщаме от *бало*, т.е. от семейна вечеринка с орехите му, с ябълките му, с виното му и с бадемите му, късно през нощта, не знам кой влезе пръв в малката стаичка на Пулик, светна с фенерчето и завика:

— Пулик умряла! Пулик умряла! — и се задавяше от смях.

Нахлухме всички вътре: Пулик седнала на един ян и усмихната, неподвижна... и едва на погребението ѝ научих, че се казвала Мария... от поповете... Погребението ѝ стана с много веселие... Казваха, че била на 120 години, но аз не вярвам да е била на повече от сто и деветнадесет...

* * *

И днеска, 1941 година, излизам пак на рождения си ден, както и лани...

Владиката Теодосий, тоя Теодосий, който навлезе с такъв блясък в Щип, той не може да не е схванал значението на тоя град като духовен и деен и бунтарски център. Той много добре ще да е знаел, че в Щип не само че нямаше въобще никакви небългарски възможности, ами и че там не се допускаха — и под най-невинна форма и предлог — никакви чужди агенти... Нито гъркомани, нито други... „-мани“...

Помня, един господин отнякъде просто искаше да мине през Щип и да пренощува само в някои от хубавите и богати ханове на града. Не му се позволи. Не помогна дори ходатайството на каймакамина... Но за да не стават скандали, самите граждани назначиха двама-трима свои хора да приготвят на такъв един „-ман“ място за спане някъде на „сигурно“. И те наредиха човекът да преспи на половин час далеч от града в стоята на един военен наблюдателен пост! И дори му занесоха вкусни гостби и го изпратиха с чест — само и само да не се спира повече в града...

— Каква работа има тука? — се питаха те.

И решаваха:

— Никаква! Нека си оди со здравйе, отдека е дошел!...

Теодосий разбра, че тоя град ще може да бъде крепост и войска за неговите идеи и идеали.

И се настани за дълго да прекара там, и оттам да изучи и да построи другите крепости и ровове на българската сила и на българския дух. Той дори реши училището в Щип да стане пълна гимназия... То стана, но за жалост много късно след него и много късно за българите...

Той с радост установи, че всички европейски чужденци, които бяха заставени по разни служби да живеят там, пращаха децата си само в българското училище, както бе и въобще, и в Солун с всичките три гимназии там, гдето имаше отлични учители и директори и пансиони... Но за това друг път.

Владиката Теодосий си избра за квартира къщата на баба ми, на майката на майка ми, на моята чудна баба Миса и на вуйко ми Ефрем, и на вуйна ми Софка...

За тая къща вече споменах няколко пъти досега, там бе се родила майка ми Катерина, а аз бях и спях често там, и играех, глезен от братовчедките ми и от всички тетקי и тетиновци в съседните къщи, от далечни и от близки роднини. Но тая къща, къщата на Печеникови, бе ми центърът, баба Миса се чудеше с какво да ме разбуди да не мисля, да не се сещам, че майка ми, нейната скъпа дъщеря, не е жива...

Тя имаше и много други женени дъщери с многобройна челяд, но аз бях сиракът.

Къщата бе голяма, с чудно чист и постлан с бели и големи плочи двор, в двора непосредно пред къщата една градина, под градината голямата многочучурна чешма със студена вода. А пред чешмата в една иззидана от камъни и плочи квадратна падина един голям хавуз, басейн, който бяха нарекли „Сандевото езеро“...

Тоест на мое име, или и „Езерото на Сане“... Едни ме викаха Санде, други по-нежно — Сане, а баща ми громкото Сандо. А образованите: „Александри“...

Чакай, и това ще ви обясня защо бе така: „Сандево езеро“.

Когато умря майка ми, какво е станало с мен не знам, но знам само едно, вуйна ми Софка ме взе на ръце и ме занесе в стаята, гдето тя бе простряна... Аз писнах — и ме изнесоха веднага, свалиха ме на двора, пренесоха ме през прага на портата, аз бях нещо на три години. И друго не помня, а помня, че на прага бе седнал един близък роднина с една паница, пълна с бели пари, сребърни, и ги раздаваше с шепи за бог да прости на всички, които протегнеха ръка — българи, турци,

евреи, цигани, жени, мъже и деца... Помня още, че във на улицата ме чакаше нашият верен слуга Герасим заедно с добрата и силна домакиня на дядо ми Манол Кяя, повече господарка, отколкото прислужница само негова Яна Бойлията — Високата — както я викаха всички. Дядо ми я отстъпи сега за мен. Те чакаха вънка с три-четири ягънца, с червена боя нашарени по гърба с разни букви, които аз не можех да прочета... И ме пуснаха да вървя и ме хванаха за двете ръце, подкарали стадото ягнета... А после, когато вече растях и ставах по-голям, почнаха всички да ме гледат още повече, обличаха ме в скъпи дрехи със златни верижки, една снимка от това време има още със златната верижка. И ми подаряваха вече не само ягнета, които бяха станали пет-шест, защото бе забранено да се колят тия мои ягнета, ами ми подаряваха и едри, големи хубави гъски... Също и те бяха станали пет-шест. И всеки ден Герасим и Яна излизаха с мен, Герасим караше ягнетата или ги водеше, а Яна носеше на ръце по-дивите и караше по-питомните гъски, разбира се, за при баба Миса... Там пасяха ягнетата в градинката прясна и млада трева, а гъските ми плуваха, къпеха се и крещяха в басейна на моето езеро... По цял ден!...

А баба Миса лееше жълти свещи от чист восък на прага на дворната кухня и те висяха като ресни на прага на вратата, докато се втвърдят... Свещи за бог да прости на майка ми... И това няколко години наред... Докато беше жива баба ми Миса.

Онзи ден срещнах по-голямата си братовчедка Кона, дъщеря на вуйна ми, в траур, също и мен ми бе пълна с траури и трагедии душата... Но както си вървахме по тротоара на Градската градина към Кметството пред театъра, тъкмо тя ми разправяше, че чете с внимание моите „И аз на тоя свят“, щом споменахме за техния басейн в двора — и двамата избухнахме в смях...

— Сане, помниш ли гъските? Като завикаха гааа-гаа, та цялата махла ечеше... А ти вир-вода, хвърляш им хляб, месо, дори и шекерчета от баба ти Миса... Гааа! Гаа!

Ето в тая къща се настани владиката Теодосий, на горния етаж с широки чардаци и големи одаи със старинно резбарство и със сяйна чистота.

Сега, сега бях голям, ходех вече на училище, второ отделение, истина, с мене ходеха винаги или Герасим, или Яна, но вече без ягнета и без гъски, а само с едно хубаво острокривоклюно сивозелено весело

соколче на рамо... Или с един-два гълъба от моите многобройни гълъби, та да ги пускаме отдалече да се извишат и да се върнат у дома... и да им свири Герасим с пъхнати в устата два пръста...

* * *

Владиката още на другия ден разпрати скороконници по всички околни градове и села — Радовиш, Кочани, Винаца, дори до Куманово и Кратово, и Злетово, и Криворечна Паланка... Да се съберат от всички краища на освещаването на черквата „Свети Никола“, за която казах вече, че бе една от най-големите и най-красивите и бе цяла иззидана от едри призмови камъни — червени и жълтозлати — на ритмични смени...

И докато стане това освещаване, той, владиката, вършеше много и важни работи. Първата му работа бе да направи посещения с целия си дяконски щаб на някои по-видни граждани. Аташирани към него бяха, разбира се, и двама епитропи... Ето ги, дойдоха у нас. Един дякон, двама епитропи и гавазинът му — телохранителят с много пищови и кобури в арнаутския си пояс...

Баща ми ги посрещна облечен изискано, голямата ни одая бе изпълнена с най-хубави и уханни цветя... Гостите седнаха, баща ми реши да постои малко, да бъде на разположение. На владиката дадоха стария широк стол от дядо Манол Кяя, а епитропите предпочетоха да насядат на високия ян с пъстри възглавници от смирненска вълна и коприна...

Ето го, още го виждам единия епитроп Пецов, с чохоните си потури с дълго и широко дъно, виждам и по-образования Сарафов, който току-що бе станал хаджия. Бе с нов костюм от хубав зеленосин плат с големи квадрати, с грейнала колосана яка и бяла корава риза — или нагръдник само? С лачени плитки обувки — ето го, виждам му броениците и гушата и изчаданите от пушене мустаци как седи на яна, облегнат чинно на възглавницата. Разбира се — сладко, кафе, още кафе... Защото имаше дълги разговори. Хаджи Сарафов искаше да разкаже на чист книжовен език своето пътешествие до Ерусалим и обратно...

Много се мъчеше човекът, не му достигаха думи, речникът му беше слаб... И в най-затруднителните минути почваше да се шегува с мене, като ме дърпаше за косата.

И пак се обърне към владиката Теодосий, който го слушаше с любезно снизхождение, но искаше да го улесни и постоянно му климаше с брадата и с главата си...

— Ваше високопреосвещенство!... — Докато изрече тая дума, пот го изби — и се обърса с бялата си огромна като чаршаф кърпа... — Вода, вода, вода, иште пак водааа. Току кръц, тутууу, спря. Сега засега нашето положение — морска тишина — преглед. А после: стап-глава-грош... Морска тишина преглед нашето положение... Стап-глава-грош... — Глава с ударение, разбира се, на първото а...

Владиката кимаше и клатеше главата си усмихнат и внимателен. Но баща ми, който бе голям дявол, сигурно почувствува, че той не е разбрал, каквото му се разправя от Сарафов, и понеже знаеше вече това пътешествие наизуст и често им се присмивал за „джахилика“ — за простотията де! — почна да преразправя, уж от възторг, а то за да обясни... Морска тишина, параходът спира, значи. Преглед — митници и тескерета — паспорти и пр... А стап-глава-грош: продавачи от брега с големи тави, пълни с печени агнешки или овчи глави, набучкани на дълги прътове през устата, и така ги продават на пътниците на високия параход, а те — пътниците — срещу това хвърлят един грош за всяка глава... Стап-глава-грош...

Сега засега нашето положение — морска тишина — преглед. Стап-глава-грош...

* * *

Измрели бяха от къщата ни също още и много мои братя и сестри, особено ми бе мъчно за хубавото Ленче, което имаше огнени и черни очи, широки като приказка...

Останали бяха: брат ми Христо, чичо ми Анастас, брат ми Стоян — на 7 години, брат ми Коле, с когото сега единствени сме тука, а другите и още нови двама и сега са в Щип... Коле бе на две години, с дълга антерия, разцепната от двете страни. Стоян бе с къси бели гаци.

А Христо бе вече голям човек, близо до мене. И Дада Сава, която ми бе като истинска нежна майка.

И баща ми. Обядвахме обикновено на чардака. Месо, месо, месо, дини, лубеници, зелници, пачи... Коле не оставяше никого на мира. Качеше се на един стол, разглеждаше всичко на масата и ни тероризираше, защото не се разговаряхме с него, а само с големите... и закриваше паницата на всекиго от нас с ръце, доколкото можеше да стигне, с виковете: „Глян, глян!“ И много ни забавляваше с това свое „Глян! Глян!“...

Еднаж бях се оттеглил в одаята и си нареждах донесените от Лайпциг книги. Ето го и Коле със своята антерия, тича и се премята по килима и пак става и тича, сакън да не скрия нещо от него. И ми взе от ръката една немска книга от научната библиотека „Замлунг Гйошен“, именно книгата „Гръцки старини“ — „Грийхише Алтертумскунде“. И както я взе, зарови всичките си пръсти в нея и откъсна два-три листа, като завика и завайка: „Глян! Глян!“

И тия листове бяха именно за театъра в древна Атина, заедно с картината на театъра! И досега стои тая книга между моите книги, но за театъра листовите са откъснати. А листа със сградата на самия театър е наполовин останал и се вижда на него само едната част на театъра!

Това го разправам подробно, защото брат ми Коле с това „глян! глян!“ си изтегли късмета като на папагалче с латерна, нямаше си друга работа и стана артист, и то от Народния театър...

И вика сега наистина „глян! глян! глян!“ и на големи, и на малки, за инат на някои стари и престарели душици е не само любимец, ами и идолът, героят, приказката, чудото на всички българчета по света... Глян! Глян!

Но това е за сега и за когато се бях върнал аз в Щип като студент от Лайпциг. А сега да се върнем във времето, когато сам аз бях едва на деветина години — и владиката дошел да освещава черквата „Свети Никола“...

* * *

Градът вече почна да се пълни. Идеха с коли, с биволи и волове, с талиги, на коне и на катъри и на магарета, идеха отвсякъде български селяни и граждани. От Струмица, Радовиш, Кочани, Винаца. Дори чак от Велес и Криволак и от Кавадарци... Идеха с килими, с черги, с чекръци, с торби и чували, с хлябове, с гъски и патици и ягнета и кокошки за клане и за ядене... Изпълниха дворовете на училищата, на черквите, склоновете на Хисара, градът набъбваше от ден на ден... Идеха и попове от всички села и градове, идеха подир всички тях просяци и сакати и къорави за изцеление... Владиката! Той е господ! Той ще им каже:

„Стани и тръгни!“ — и те ще тръгнат!

„Прогледни!“ — и те ще прогледнат!...

А беше се разчуло в Струмица чак, че вече в Щип владиката възкресил и двама умрели...

* * *

Денят на освещението дойде, изгря светла хубава лятна неделя... Нали казах, щипската черква „Св. Никола“, според много пътешественици, бе една от най-красивите, такава я провъзгласи после в бурните времена на Щип и професор П. Милюков. Цяла от камъни, сиви и червени, едри и дълги догоре... С мраморни околоцърквени тремове. Един огромен двор с каменна иззидана падина за голямата чешма — и по-нататък училището, в което се влизаше, след като се изкачиш по няколко каменни стъпала. Пред самия вход една тераса, постлана с плочи и отгоре покрив на колони.

Не знам кога ще да са дошли всички, кога ще да са изпълнили и самата черква, и самия цял двор и цялата околност по кривите улици, и зад оградния зид на сухата река Отиня, на талиги и на столове, за да гледат и оттам. Но всичко бе пълно. Сигурно още през нощта. А някои бяха седнали или наклежали вече върху самите зидове на двора — от всички страни. Големите разправяха, че те не са дошли, а просто там и така са си прекарвали и цялата нощ...

Понеже бях син на първенец, и аз бях в самата черква, воден за ръка от нашия Герасим, с нас и баща ми. Започна литургията и таманът. В сайно бяла копринена риза-плащеница, последван от много

попове, пристъпи из олтара и сам Теодосий. Четирима от свещениците придържаха полите на ризата-плащеница, която заедно с патрахилите имаше и нещо като дълъг шлеп...

В черквата не се чуваше нищо друго освен гласа на свещениците или на владиката, когато служеха или пееха, а когато те не пееха и не говореха, слушаше се само цъкането на свещите... Такова благоговение изпълняше света...

След като се свърши освещаването, владиката се изправи на една ниска масичка всред самата черква, обиколен от свещеници и прислужници. Чу се, че който си откъсне къс от бялата риза-плащеница от владиката, ще бъде пазен и гледан и покровителствуван от всички добри духове. И така, владиката стои, а от всички страни чинно и смирено се приближават към него граждани, гражданки и селяни и селянки от всички краища и си откъсват сами от ризата му. Сигурно той сам бе предвидливо наредил така и ставаше дисциплинирано, но все пак някак си така се правеше, че се противеше тъй леко, леко...

Свърши се и това. Със същата свита, с шлепове и със свещи владиката излезе в шествие вън на двора през главните врата на черквата. И всички с него от неговата свита закрачиха през двора към училището. И се изкачиха по стълбите на терасата пред входа. Залюлелият се до тоя момент народ млъкна, всичко млъкна. Само врабците от тополите цвърчеха бодро и бързо и хором, и поотделно и излитаха и се връщаха пак на тополите...

Какво ще става? Реч ли ще държи? Ще благославя ли? Всички се питаха и не отговаряше никой. Изправи се Теодосий под колоните на терасата, удари със златоглавия си жезъл по плочите, сърдито и строго... Какво ще става, мили боже! — питаха се всички. Теодосий загледа упорито народа. И викна с проточен, ясен, дързък и гръмлив глас:

— Сега е часът на съдене. Ще съдя! Внимавайте и слушайте всички. Ще съдя! Аз ще съдя! Народен съд ще бъде!

Трепет обзе всички ни. Герасим искаше да си вървим, но баща ми каза да стоим... И после: как ще си вървим? Откъде да излезем? Не бяхме ни врабчета, ни гълъби, които свободно си долитаха и отлитаха...

И Теодосий извика още по-гръмливо и отсечено:

— От който и да е град, от което и да е село, все едно, жена, мъж, старец, слуга или господар, който и да е, ако има да се оплаче от някого измежду служителите на църквата или от други видни лица, да викне и да каже тука пред мене и пред народа!...

И едно ръмжене, едно шумолене развълнува народа... Никой не смее да дигне глас. Току от самия зид един от Радовишко, облечен с потури и с пояс, което по нашенско не бе обичай, млад мъж, се изправи и извика:

— Нашият свещеник Гроздан е лош и не ни обича. Дай ни друг! Искаме друг!

И други неколцина с него завикаха:

— Дай ни друг! Гроздан е лош!...

А владиката, след като помълча, извика:

— Гроздан да се яви пред мене. Тука!

И всички се занаябръщаха, кой ли ще излезе и откъде!... Ето го Гроздан, сломен, навел глава, може би съвсем невинен и наклеветен само от враговете си човек, пристъпва и всички му правят път — със съжаление и със злорадост. И никой не иска да е в неговата кожа... Тоя, който се изкачваше по стълбите на своята Голгота към Теодосий с такава усмивка на огорчението, наистина не можеше да бъде виновен... Но трябваше да се направи нещо: и се направи.

— Ела по-близо, — му изръмжа Теодосий. — Ти си лош и не си достоен да носиш тези одеяния. И тая покривка на главата си. Свали ги! — Но преди да дочака сам да си ги сваля човекът, той го грабна за одеянията, задърпа ги сърдито, дори и разкъса някои части. И го разпопи... И го предаде на свитата си за по-нататъшно разпореждане...

И с това се свърши церемонията...

Теодосий бе сериозен човек, ние често се виждахме после тука в София, когато той сам бе низвергнат, но тоя негов акт си обяснявахме после всички с желанието му не той лично да се наложи или затвърди или за лична угода, а просто да внуши властност и сила и самочувствие на българския селянин и гражданин от всички краища на вилаета си, като си е мислил, че нищо не е пред идеята за народа тая голяма — и на пострадалия, и на самия него — лична жертва...

* * *

Не ми се напуска току-тъй Щип и люлката на толкова просвета, бунтове, страдания И ликувания. Зарад обилието на лозята от Богословско през града до Плачковица планина, накъдето пътувахме в гроздобер, качени на коне между празните кръбли с песни:

*Лятна нощ се превалява,
и след лъскава зора.
Млад юнак си кон извежда
из железните врата...*

И с пукане на изготвените от нас самите пищови от гилзи.

Зарад славата на Хисара, по който до върховете му на стария 9 март, „Св. Св. Четиридесет мъченици“, възлизаше целият град, за да прекара там деня в песни, в скачане, в надскачане, в ядене и хрускане на пуканички. И да гледа как Брегалница, широка и пълна, иде отгоре откъм Кочани, откъм Винаца през високи ливади и през буйни лесове и заминава надолу край Ново село, към Вардар, за да поздрави заедно с него безбройните ята лебеди при Солун.

Зарад чудното море от планини с безкрайни кръстати гори само от люляк, нашия силен аргован, гдето имаше ята плахи яребици с хиляди и яребиченца да се крият и да млъкват ненадейно, когато се завъртят големите черни кръстове на орлите. Там при веселата наша Новакова Чешма с високите като в приказка тополи...

Зарад дълбоките и широки вирове на Брегалница, в които цяло лято се къпехме и давехме — и ние на ята...

Също и зарад тая местност недалеко от града на противоположната страна, която се наричаше Кавакли — Тополница, накъдето се отиваше през най-пресните пътища на пролетта из лозя и дългопръти шипки и киселец, покрай прочути текета с буйни градини, цъфнали без край череша и вишна и праскови. Ако господ ме запита някога:

— Ти видял ли си рая?

Аз ще отговоря много твърдо:

— Да!

Даже ми се струва, че самият рай би завидял на Щипската Тополница. Как да ви уверя, че не правя духовитости, а че това е така — наистина? Ако обичате, идете и вижте!

Още след като измине полунощта пред Гергьовден, тръгнат от града всички семейства към Кавакли. На коне, на магаренца, на тесни двуколки, с черги, с въжета — но не за бесилки, а за люлки. С ягнета, с хлябове, с джезвета и филджани. И се разпилеят и образуват навсякъде нещо като семейни станове из малките полянки на големите гъстаци от дъбове, тополи, върби, сливи, череши, орехи, миндали, смокини... И при всеки стан виждаш клокочи буен извор бистра и ледена вода. И на големите дървета при всеки стан висят по една или по две люлки. И постоянно овчарите мъкнат в сребърно лъскави котлета прясно мляко от току-що издоените там в дола овци и крави.

И люлките се махат и песните бликат от всички станове:

*Сане се люля,
Яна го гледа...*

А някъде отдалече, като от много далече, гдето пък изглежда да са се разположили станове на турските семейства, пак за Гергьовден — Хъдърлез — се чуваха други люлкови песни, едва доловимо:

*Бахчелерде,
Гюллер чатмиш,
Гелин къзлар, саалъналъм.
(В градините цъфнали розите,
елате, момичета, да се люлеем.)*

И току се чуе залпов пукот отдалечето, на който се отговаря със също такъв пукот от българските станове:

Сане се люля,

Яна го гледа...

И тия славеи, едни с тънки, други с плътни гласове, кукувици закукали, папуняци, щиглици, гугутки, заклепали и зазвечили яребици... И един славей си взе заведи сбогом от своята славейка и песента мълкна... Мълкна песента на *Моира* заведи!...

* * *

Но засега, помнете, засега, и кажете довиждане, аз трябва да напусна Щип и да тръгна в тъмни зори, като ученик едва завършил втори клас в един предсептемврийски ден, да се уча в гимназията в Солун.

Но ето, тъкмо се чудех как да ви вода с мене до Солун от Криволак на Вардара, дойде при мен един мой приятел от детство, от Велес, с когото сме учили заедно в трети клас в Солун някога — някога: да е, да е преди половин век! Той си остана с третия клас, но стана голям и сръчен търговец с целия свят и се виждаше по някой път из улиците на наша София. Аз свърших гимназии, гимназии, университети и университети... Дори и себе си свърших аз!

Дойде при мене и ми рече:

— Нали помниш как пътувахме от Криволак до Солун като деца? Ти беше на дванайсет години, аз бях на дванайсет. Ти идеше на магаре от Щип и не беше виждал никаква железница дотогава, аз идех от Велес — що е сега и що беше тогава още железнична станция. На теб ти бяха дали от дома за Солун, да си ги ядеш там, пълна торба миндали; на мене бяха ми дали от дома, за да си ям в Солун в пансиона, пълна торба орехи...

— Как се викаш? — питах те аз.

— Александър! — отговори ти гордо.

— Как се викаш? — запита ме ти.

— Трайче! — отговорих аз смилено, смилено, защото дотогава нямаше никой Трайко прочут. Ама що съм се смял, пък се смея и сега! И ти не беше виждал море дотогава, и аз не!...

И се качихме на влака. Влакът — вагоните му някакви сандъци от дъски. Кондукторът ходеше отвън по стъпалото, за да проверява билетите. Влакът вървеше, да е вървял, да е вървял — най-скоро до 25 километра в час! Ах, и това му е много бие! По-малко, по-малко... Защото не един от пътниците слизаше от него, когато си вървеше, и като си свършеше работата, пак си се качваше без гайле...

И седнахме що седнахме. Ти се разтрепери. Ама колко!

И аз те питам: „Защо се боиш толкова бе, Александре Велики?“ А ти отговаряш без хитрина — вярно и направо. Сега да бях те питал, щеше да ме излъжеш нещо, но дете не знае така да лъже, както що лъжем ние, старите...

И отговаряш:

— Страх ме е от Църна Арапйна... с ударението на И.

— Ууу! Море и мен ме е страх от нея. — Ние тогава я мислехме, че е жена, понеже в песните се пееше за нея с падежи такива никакви, но тя била мъж, хем какъв! С боздуган и със зъби като секири...

— Ами сега? — питаме се и двамата.

— Аз ще ѝ дам цялата торба с миндалите — само да не ме яде мене!

— Аз ще ѝ дам цялата торба с орехи — само да не ме яде мене!

Така решихме и двамата. Ама си мислехме:

— По-добре е да не я видим или тя да не ни види никак!

И пак те запитах:

— Ами дали си слушал за бойовете между Църна Арапйна — с ударението на И — с боздуганите и Болен Дойчин със сабите? И за сестра му Ангелина?

— Слушал съм ами — и оттам ми иде страхът, — каза ти.

— И на мене... — казах аз.

— Ами нали в песента сестрата на Болен Дойчин го научава: Дойчин пояса опасва и се стяга дванайсет пъти и побеждава Арапйната — с ударение на И — ... Не я ли и убива?

— Ами не знам! Това, що е в песните, не е в живота. В песните може Болен Дойчин да е убил Църна Арапйна — с ударение на И, — ама в живота — тя може пак да си е жива...

И се замислихме дълбоко и двамата, потънали в страховете си... А влакът върви ли върви, че дори и скърца като селска кола, със снопи натоварена.

Долу край влака си вървят селяни, пътници, жени, мъже, ние ги гледаме и им се чудим. И се смеем, на тях им се смеем, че ходят пеша и не се качват във влака...

* * *

— Ти, без да искаш, отвори торбата с миндалите. Но не за да ядеш, а за да удряш с тях пешеходците долу... Да ги замеряш. И аз отворих своята торба. И аз почнах да замерям и да удрям по главите или по краката хората долу. Аз хвърлям, ти хвърляш, аз хвърлям, ти хвърляш...

Мръкна се вече. Не се виждаше нищо долу. Съпикасахме^[1] се и двамата — но с празни торби...

Ами сега? Какво ще дадем на Църна Арапина? Лелее! Колко се забравихме! Будади и двойцата!

Нито ти, нито аз — не смеем да гледаме вън от мрака. Опасно е! Страшно! Църна Арапина седяла на портите на морето — нито ти, нито аз бяхме виждали море дотогава. Седяла на портите и събирала в един голям кош деца като нас, по-големки и по-угоени... Ами сега?

— По едно време — подех пак аз сега приказката, — ти извика от ъгъла на купето:

— Ми замириса на море! — с ударение на О.

— И на мен ми замириса на море!... Море с ударение на О.

— Нещо пляска и шипи!...

— Нещо пляска и шуми и плиска!...

— Да не са рибите?

— Да не е самото море? Защото така съм чувал.

— Нещо скърца...

— Като зъби...

— Да слезем и да побегнем от влака и да си се върнем ти във Велес, аз в Щип... Пък догодина, като пораснем повечко, ще се учим в Солун...

— Ами тия наши сандъчета на кого да ги оставим?

— Да ги хвърлим от прозореца долу, ще си ги вземем после...

Но прозорците на вагона тесни, не излиза никакво сандъче.

Кондукторът ни видя изумен какво искаме да правим. Бе арменец. Казахме му цялата истина. Деца не знаят да лъжат...

— Няма такива работи, — каза той. — Това са приказки и песни. А в приказката Болен Дойчин убива Църна Арапина — с ударение на И — и спасява всички деца...

— Арно де, ама нали това, което е в приказките, не е в живота... Ами ако е още жива?

* * *

— Ми замириса силно на морѐ! — Море с ударение на О... — викна ти, мой Трайче Велешки.

— Ми замириса силно на морѐ!... — викнах и аз...

— Голямо ли е морето? — питаме и двамата из една уста.

— Много е голямо, ама и добро. В Солун морето е много добро...

И останахме — какво ще правим? Страх не страх, мечка страх, нас не страх — и останахме...

[1] съпикасвам, сапикасвам: съглеждам, съзирам — бел.ел.ред. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.